

Magyar Tudomány

A NAGY HÁBORÚ ELSŐ CENTENÁRIUMA
vendégszerkesztő: Szabó Dániel

Az MTA első „emlepenze” 1858-ból
Lehet-e közvetlen a fogyasztási adó?

Koromrészecskék a légkörben
Kétszáz éve született Gábor Áron

2014•II

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840
175. ÉVFOLYAM – 2014/II. SZÁM

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Felelős szerkesztő:

ELEK LÁSZLÓ

Olvasószerkesztő:

MAJOROS KLÁRA, SELEANU MAGDALÉNA

Lapterv, tipográfia:

MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztőbizottság:

BENCZE GYULA, BOZÓ LÁSZLÓ, CSÁSZÁR ÁKOS, HAMZA GÁBOR,
KOVÁCS FERENC, LUDASSY MÁRIA, SOLYOSI FRIGYES,
SPÄT ANDRÁS, SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, VÁMOS TIBOR

A lapot készítették:

GIMES JÚLIA, HALMOS TAMÁS, HOLLÓ VIRÁG, MATSKÁSI ISTVÁN, PERECZ LÁSZLÓ,
SIPOS JÚLIA, SZABADOS LÁSZLÓ, F. TÓTH TIBOR, ZIMMERMANN JUDIT

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524
matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Igazgatóság, Postacím: 1900 Budapest.
Előfizethető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél.
Megrendelhető: e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu • telefonon: 06-80/444-444

Előfizetési díj egy évre: 11 040 Ft
Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők
Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

Nyomdai munkák: Korrekt Nyomdai Kft.
Felelős vezető: Barkó Imre
Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

A Nagy Háború első centenáriuma

Vendégszerkesztő: Szabó Dániel

Szabó Dániel: Bevezető.....	1282
ifj. Bertényi Iván: „Hát végrel!” Miért támogatta a háborút Apponyi Albert 1914-ben? ...	1283
Hajdu Tibor: Trianon alternatívája	1295
Pollmann Ferenc: A „Schlieffen-terv” mítosza	1304
Szabó Dániel: A történetírás és a világháború	1312

Tanulmány

Soltész Ferenc Gábor – Soltész Márton: A Magyar Tudományos Akadémia első „emlépénze” 1858-ból	1318
Varga Erzsébet Teréz: Lehet-e közvetlen a fogyasztási adó?.....	1325
Csizmadia Zoltán: A társadalmi konfliktusok kutatásának elméleti megalapozása – új nézőpontok és kutatási irányok	1332
Vincze Imre: Tigrislovaglás	1345
Bencze Gyula: Hogyan lovagoljunk a tudományos teljesítményen?	1350
Lugasi Andrea: Az éttrend-kiegészítők kockázati tényezői	1354
Gelencsér András: Koromrészecskék a légkörben. A kipufogócsőtől az éghajlat-módosításig	1366
Süli Attila: Gábor Áron (1814–1849). Kétszáz éve született Gábor Áron őrnagy, a székely tüzérség létrehozója	1375
Péntek János: Rövid számvetés az MTA Kolozsvári Területi Bizottságának első, 2007 és 2014 közötti időszakáról	1383

A jövő tudósai

Bevezető (<i>Kiss Rita</i>)	1388
Nemzeti Kiválóság Program. „Együtt a tudományért” (<i>Dobozi Melinda</i>)	1388

<i>Kitekintés (Gimes Júlia)</i>	1394
---------------------------------------	------

Könyvszemle (Sipos Júlia)

Gépfegyver, körömlakk, szájrúzs (<i>Póczik Szilveszter</i>)	1397
Mikro- és hatástörténetek – a kontinentális filozófia kezdeteiről (<i>Tuboly Ádám Tamás</i>)	1399
Képzlet és hasonlóság Zrínyi költészetében (<i>Nagy Levente</i>)	1402
The Hungarian Historical Review (<i>Tomka Béla</i>)	1405

A Nagy Háború első centenáriuma

BEVEZETŐ

Szabó Dániel

a történelemtudományok kandidátusa,
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
szaboda@hotmail.com

1914-ben, száz évvel ezelőtt tört ki az első világháború, és több mint négy éven keresztül Európa és a lakott világ nagy része valamilyen formában harcban állt szomszédjaival. Ez a négy év megváltoztatta a világ képét: mi magyar úgy fogalmazunk, hogy befejeződtek a boldog békeidők, van, aki a bismarcki európai békerendszer végétől és a szörnyűségek korszakának, évszázadának kezdetéről beszél. Egy biztos, megszűnt egy sor birodalom, és egy sor új (régi-új) állam alakult ki. A centenáriumokat szakmánk mindig új és új megfigyelésekre, feldolgozásokra használta fel. Igaz, a publikációk nem mindig hoznak nagy felfedezéseket, sokszor csak kis adalékokkal egészítik ki eddigi tudásunkat, miközben alkalmazkodnak a korszak, avagy időszak szelleméhez. Más országokban már könyvek tömegei jelentek meg a centenáriumra, nálunk csak most, s várhatóan a következő hónapokban

bontakozik ki az új kötetek áradata. A *Magyar Tudomány*-ban közölt tanulmányokat mindenekelőtt a háború kitörése köti össze. Két tanulmány a haditerveket tárgyalja, az ezekkel való foglalkozás új és új felismerésekre ad lehetőséget, hozzátéve egyik szerzőnk bonmotját, „a haditervek arra jók, hogy ne legyen belőlük soha valóság”. Ugyanezek a tervek nem csupán a katonák önmozgását, a hadseregek életben tartását biztosítják, hanem mutatják egy-egy ország, birodalom politikai önképét is. Ugyancsak a háború kezdetével foglalkozva nem lehet kikerülni a lelkesedés, a háború tömeges támogatásának témáját sem, ennek egy példájával Bertényi kolléga foglalkozik. Végül az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet 2010-es műhelykonferenciájának eredményeit továbbfejlesztve rövid összefoglaló készült a legújabb világháborús irodalomról.

„HÁT VÉGRE!” MIÉRT TÁMOGATTA A HÁBORÚT APPONYI ALBERT 1914-BEN?

Ifj. Bertényi Iván

PhD, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
ivan.bertenyi@gmail.com

Az 1867-es magyar kiegyezési törvény szerint a külpolitika Ausztria és Magyarország közös ügyei közé tartozott, mindazonáltal a külpolitikát „mindkét fél ministeriumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett” kellett intéznie a közös külügyminiszternek. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a mindenkori magyar miniszterelnök jóváhagyása volt szükséges ahhoz, hogy a Monarchia jelentős külpolitikai lépést tegyen. Márpedig a Ferenc Ferdinánd trónörökös és neje 1914. június 28-i sarajevói meggyilkolását követő válság során nyilvánvaló volt, hogy a Habsburg Birodalom Szerbia elleni föllépése akár háborút, sőt, akár több nagyhatalmat is érintő háborút, világháborút eredményezhet. Ezért a teendőkről júliusban folytatott bécsi megbeszélések során Tisza István gróf magyar kormányfő beleegyezését mindenképpen el kellett nyerni; anélkül, a magyar miniszterelnök ellenzése mellett a dualista birodalom nem léphetett.

Tisza eleinte ellenezte a háborút, illetve az azt maga után vonó kemény fellépést. Érveit több alkalommal is kifejtette, így tudjuk, hogy nem valamiféle pacifizmus, hanem a magyar nemzeti érdek védelme állt időleges

háborúellenessége mögött. Mint ismeretes, július közepére a magyar kormányfő is csatlakozott a háborút igenlőkhöz. Történészek nemzedékei igyekeztek megfejtetni ennek okát, vagy inkább okait, azt is felvetve, hogy esetleges lemondásával vajon megakadályozhatta volna-e a háborút. Ebből a szempontból válik fontossá a magyarországi ellenzék közjogilag amúgy nem mérvadó véleménye arról, mit is kellene tenni a sarajevói merényletet követően.

A kérdés akkor is megéri a vizsgáldást, ha tudjuk: a több pártból álló parlamenti ellenzék az alapvető információkkal sem nagyon rendelkezett, s jószerével csak a sajtóból és más, informális csatornák révén tudott tájékozódni, s kialakítani a maga álláspontját a külpolitika kérdéseiről. Ráadásul az akkori ellenzék a kormánytól és Tisza miniszterelnöktől olykor a gyűlöletig fokozódó elvi, politikai és sokszor személyes ellentét választotta el, ami ugyan számos okra volt visszavezethető, de a legfontosabb ezek közül Tisza 1912. június 4-i parlamenti csínye volt, amikor is a házszabályok tudatos megszegésével, erőszakkal törte le az obstruáló ellenzékot, s fogadtatta el a kormánypárti többséggel a

hadsereg reformjához szükséges törvényjavaslatot. Az ellenzék ezek után parlamenti botrányokkal provokálta ki a kitiltást és sokszor a kivezetetést, majd pedig bojkottálta a képviselőház üléseit. Bár ez a kellő országos visszhang hiányában előbb-utóbb elhalt, a kormány és az ellenzék közötti éles ellentétek a világháború kirobbanásáig jellemezték a magyar parlament vitáit.

Mint ismeretes, a dualizmus korának magyarországi politikai életében a kiegyezéshez való viszony jelentette az alapvető törésvonalat. A 67-es pártok a deáki kompromisszum megtartását, a 48-asok annak olyan módosítását óhajtották, mely Magyarországnak nagyobb önállóságot biztosítana, olyat vagy ahhoz hasonlót, mint amilyent az 1848-as áprilisi törvényekből lehetett kiolvasni, vagyis a perszonáluniót. Ez a program természetesen az adott hatalmi realitások között megvalósíthatatlan volt, hiszen a Habsburg Birodalom békés felbomlását, és közvetve az európai hatalmi egyensúly felborulását jelentette volna. Ezért a 48-asok akkor sem valósíthatták meg elképzeléseiket, amikor az 1905-ös választásokat az általuk vezetett koalíció megnyerte, s 1906-ban hatalomra kerültek, mert ennek az volt az ára, hogy titokban le kellett mondaniuk közjogi követeléseikről. Ez érthetően komoly kiábránduláshoz vezetett, ami közrejátszott abban, hogy a koalíciós kormányzat belső meghasonlása annak bukásához, s a régi kormánypárt, a Szabadelvű Párt romjain megszervezett 67-es Nemzeti Munkapárt 1910-es győzelméhez vezessen.

Az 1913 óta Tisza István miniszterelnökségével hatalmon lévő Munkapárt ellenzéke több pártból állt. Mivel a parlamenten kívüli szociáldemokraták és polgári radikálisok sok tekintetben a teljes magyar politikai elittel szemben fogalmazták meg mondani-

valójukat, s valós politikai súlyuk (részben éppen a nem demokratikus politikai rendszerből fakadóan) erősen korlátozott volt, jelen rövid írásunkban csak a parlamenti ellenzék-re térünk ki, annak hangsúlyozásával, hogy 1914 júliusában a leghatározottabb háborúellenességet éppen a radikális baloldali „rendszer-ellenzék” képviselőinek megnyilatkozásaiban tapasztalhatjuk. Az ellenzék vezető erejét a Függetlenségi Párt adta, mely két, egymással 1909-ben szakító szárny összeoldásából jött létre 1913-ban. A párt nagyobbik része társadalmi kérdésekben konzervatív, gazdaságpolitikában inkább agrárius volt, s vezetőjének Kossuth Ferencet (Kossuth Lajos fiát) és Apponyi Albert grófot, a veterán politikust tartotta. A parlamenti súlyra nézve kisebbik árnyalatot Justh Gyula vezette, s mind az általános választójog következetes meghirdetésében, mind a kormányzat és a 67-es rendszer megalkuvás nélküli támadásában radikálisnak számított. A párt legfőbb vezetői közé tartozott még a dúsgazdag, de meglehetősen felelőtlenül gazdálkodó fiatal arisztokrata, Károlyi Mihály gróf is, aki a konzervatív agrárius kezdetektől eddigre már a radikális demokrácia programjának hirdetéséig jutott el. A parlamenti ellenzék két 67-es pártja között is komoly különbségeket találunk. A Katolikus Néppárt konzervatív, sok tekintetben antiliberális, ugyanakkor bizonyos szociális reformokra nyitott párt volt, míg a sokkal inkább liberális jellegű Alkotmánypárt súlyát elsősorban vezére, ifj. Andrássy Gyula gróf felkészültsége, kiváló kapcsolatai és ezekből is fakadó nagy tekintélye adta. A parlamenti ellenzék érdekes színfoltjai közé számíthatjuk a fővárosi zsidó kispolgárság szavazataira támaszkodó Polgári Demokrata Pártot és tehetséges vezérért, Vázsonyi Vilmost; a birtokos parasztság nemzeti agrár-

demokrata programját hirdető parasztképviselőt, a nagyatádi Szabó Istvánt, továbbá a keresztényszocialista Giesswein Sándort. Az etnikailag sokszínű ország parlamentjének természetesen nem csupán magyar nemzeti-ségű tagjai voltak, s bár többségük a fentebb említett nagyobb pártok képviselőiként politizált, a hivatalos magyar állameszmével szemben állva léteztek különböző nemzetiségi pártok is, s ezek tagjaiként alig tucatnyi román, szerb és szlovák nemzetiségi párti képviselő is helyet foglalt a magyar parlamentben.

1914. július 28-án délelőtt Tisza István a képviselőházban is bejelentette, amiről már a sajtó révén amúgy is mindenki tudott: a Monarchia, miután Szerbia nem teljesítette a július 23-án átadott jegyzékben foglalt követeléseket, hadat üzent kis déli szomszédjának. A miniszterelnök kiemelte, hogy a háborút ránk kényszerítették, s azt „talán a túlságba vitt béketűrés összes kísérleteinek kimerítése után” vettük magunkra, de addig folytatjuk, „amíg meg nem szereztük a magyar nemzetnek és a monarchiának a jövő nyugalom, biztonság és béke állandó biztosítékait.” A mindösszesen húsz percig tartó ülés egyetlen másik szónoka Apponyi Albert gróf volt, aki az összes ellenzéki párt nevében tette meg rövid nyilatkozatát. Csatlakozott Tisza nézetéhez, és a ház osztatlan helyeslésétől kísérvé elismerte, hogy „az a leszámolás, amely megindult, kikerülhetetlen volt, és hogy azzal nem a támadásnak terére lépünk, hanem egy elemi, védelmi kötelezettséget teljesítünk. Ennek a leszámolásnak megkezdésére mi is csak egy szóval felelhetünk, azzal a szóval, amely az egész közönségnek ajkain van és ez a szó az: Hát végre!” Hangsúlyozta, hogy a nemzet jövője szempontjából végtelenül fontos pillanatban szünetelnek a pártok kö-

zötti ellentétek, és megígérte, hogy az ellenzék is mindent meg fog tenni a maga részéről, hogy „vége vessenek annak a sorvasztó betegségeknek, amely minket arra kényszerített, hogy jóformán minden második évben egy mozgósítást rendeljünk el és amelyet, ha tovább tűrünk, oda jutottunk volna, hogy Európa minket nevezett volna beteg embernek.” A veszély pillanatában szolidárisnak mondta a magyar nemzetet Ausztriával, s bár kifejezte reményét, hogy a leszámolás szűk térre korlátozódik, nem rettent meg a nagy háborútól sem, bízva az addig oly sokat kritizált osztrák–magyar haderő mellett a német szövetséges hűségében is. Nagy tetszéssel fogadott beszédét azzal zárta, hogy a háborúnak „vége Isten segítségével nem lehet más, mint a monarchia tekintélyének megerősödése, Magyarország alkotmányának és törvényes önállóságának és egységének megszilárdítása.”

A kormány és az ellenzék tehát a háborús kihívásra félretette ellentéteit, s igyekeztek az akkor még csak pár hónaposra becsült harc minden szükséges feltételét együttes erővel megteremteni. A nagyvárosok lakóinak olykor hisztériába hajló háborús lelkesedése ragadt volna át a politikusokra? Vagy megértették, hogy a háború zárójelbe teszi az addigi vitákat, s sokkal komolyabb erőpróba elé állít mindenkit? Az bizonyos, hogy a többi európai államban is hasonlóképpen történt: a háborút megelőző hónapok és évek vitái egy csapásra véget értek, s még a szocialista pártok is felfüggesztették küzdelmüket, sőt, parlamenti képviselőik többsége a háborúhoz szükséges intézkedéseket is megszavazta. Ennek hangzatos nyugtázásául szolgáltak II. Vilmos német császár elhíresült szavai: „Már nem látok pártokat, csak németeket.”

1914 augusztusában az akkor a világ középpontjának számító Európa öt legfonto-

sabb hatalma háborúban állt egymással, s mindazoknak, akik az államok közötti konfliktusok békés rendezéséért munkálkodtak, csalódnuk kellett. Nem teljesültek az internacionalista szocialisták azon reményei, hogy az „osztályhovatartozás” felül fogja írni a nemzeti eszmét: a francia és a német munkások egymást és nem „kizsákmányolóikat” kezdték lőni. De a polgári jellegű nemzetközi békemozgalom is hatalmas kudarcot vallott, szerveződéseik egy pillanatra sem tudták megállítani a háborúba rohanó államokat.

A helyzet Apponyi szempontjából különösen érdekesnek mondható, hiszen a háborút igenlő veterán politikus ekkor már közel húszéves múlttal rendelkezett a nemzetközi békemozgalom egyik legfontosabb szervezeteiben, az interparlamentáris unióban, mely egyik legfőbb céljának éppen azt tartotta, hogy az egyes államok közötti ellentéteket békésen oldják meg. Az 1896-os, minden addiginál látogatottabb budapesti konferencia legnagyobb hatású szónokaként Apponyi maga is kimondta: „Meg akarjuk alkotni az összes államok testvériségének monumentális épületét. [...] a mi célunk a béke és a nemzetközi bíraskodás eszméjének a terjesztése és azon cél felé való törekvés, hogy a háborúkat a választott bíróságok felállításával eltöröljük.” Ő javasolta, hogy bár Oroszország nem rendelkezik parlamenttel, egy aprócska alapszabály-módosítással mégis hívják meg képviselőit az IPU tanácskozásaira. Bár a cár nemet mondott, ez a felhívás is minden bizonnyal közrejátszott abban, hogy 1899-ben kezdeményezte a hágai békekongresszust, amivel – akkor úgy tűnt – egy békésebb világ körvonalai sejlettek fel, hiszen létrejött a nemzetközi döntőbíró, és lefektették a hadviselés alapelveit. Apponyi már „mint a béke ügyének nemzetközileg elismert tekintélye vett

vezető részt” az 1903-as bécsi, az 1904-es St. Louis-i, az 1905-ös brüsszeli, az 1906-os londoni, az 1908-as berlini és az 1910-es brüsszeli konferenciákon.

Apponyinak a nemzetközi békemozgalomban kifejtett munkássága öregbítette külföldi hírnevét is, s ez hozzájárult például 1911-es amerikai útjának sikeréhez. Nem csupán Taft elnök fogadta a magyar küldöttség némely tagja szemében amúgy kicsinynek tűnő Fehér Házban, hanem az a ritka megtiszteltetés is érte, hogy – Kossuth Lajoshoz hasonlóan – beszédet mondhatott a Szenátusban, illetve a Képviselőházban is. Mindezek a kapcsolatok az amúgy széles látókörrel és az európai kultúra iránti lelkesedéssel rendelkező művelt arisztokratát, a magyarországi Wagner-rajongók egyik első vezéralakját azon kevés magyar politikus közé emelték, akinek a neve egy brit, francia, amerikai vagy német újságolvasó polgár számára is ismerősen csengett.

A nemzetközi kapcsolatokból és ismeretekből származó előnyöket Apponyi, mint ismeretes, a világháború után tudta igazán hazája javára kamatoztatni. 1920 januárjában nagy feltűnést keltő beszédben fejtette ki Párizsban, miért elfogadhatatlanok számunkra a győztesek békekövetelései, majd Magyarország állandó genfi képviselője lett a Népszövetségnél, s mint magyar fődelegátus igyekezett enyhíteni a trianoni elszigeteltségen, s tenni a kisebbségbe szorult magyarság jogaiért. Apponyi 1914 előtt azonban nem, vagy nem különösebben szerencsésen igyekezett felhasználni nemzetközi ismertségét és alapos nyelvtudását. Mind a külföldnek szánt nyilatkozataiban, írásaiban, mind külföldi útjai során mondott hatásos szónokdataiban elsősorban a magyar nemzet közjogi küzdelmeinek megalapozottságáról igyekezett meggyőzni közönségét, vagyis bizonyos értelem-

ben a külföldi szószékekről is magyar ellenzéki politikát űzött. Miközben természetesen ennek is megvolt a maga haszna, így például Magyarország helyzetét valamelyest megismertette a távolabbi külfölddel, Apponyi személyes fellépésével nem volt képes ellensúlyozni a Monarchiáról kialakult képet, s ugyanúgy nem volt képes egy ettől független magyarbarát közhangulatot megteremteni, mint ahogy a világháborút közvetlenül megelőző időszakban a nála jóval kevesebb tehetséggel megáldott Károlyi Mihály sem párizsi vagy amerikai utazásai során.

Azt az ellentmondást, hogy a nemzetközi békemozgalom legismertebb magyar alakja igenli a háborút, akkor csak kevesek, így a polgári radikális Jászi Oszkár bírálta: „óh! a nagy nemzetközi békeapostol! be kár, hogy most nem franciául szavalt, hanem a mi szegény inkognitó-nyelvünkön!” A politizáló elit nagy többsége, mivel egyetértett a háborúval, nem érzett konfliktust a két szerep között, s ebben alighanem az is segítette őket, hogy más pacifisták sem voltak annyira megingathatatlanok. Az orosz–japán háború során végzett közvetítésért Nobel-békedíjjal kitüntette Theodore Roosevelt amerikai elnök utóbb, 1911-ben például elmondta Apponyinak, hogy bár „ő őszinte híve a békemozgalomnak; de meggondoltan, nem pedig úgy, mint akik minden tekintet nélkül szoktak agitálni ez irányban. Például hozta fel, hogy elnöksége idején küldöttség jött hozzá, mely kérte, hogy szállítsa fel az egyes államokat a lefegyverzésre. Két-három hét múlva lemeszároltak Kínában egy amerikai hittérítőt. Megjelent nála az előző küldöttség, s most már harcias szavakkal hadi hajók kiküldését követelte.”

A párbajt vívó párbajjellenes ligatagok Bánffy Miklós Erdély-trilógiájában leírt esetéhez hasonló anekdota is rámutat arra, hogy

a valóban eltökélt és radikális következetességgel vállalt pacifizmus a 20. század elején csak kevesek sajátja volt. (Talán legismertebb képviselőjük, a szintén Nobel-békedíjas Bertha von Suttner ráadásul éppen pár nappal a szarajevói merénylet előtt meghalt.) Így az ellenzéki pártoknak az a döntése, hogy a béke ügyének nemzetközileg ismert magyar képviselőjét kérték föl az ellenzék véleményének tolmácsolására, ezért nem tűnhetett ellentmondásosnak. Ugyan Andrássy, már csak apja miatt is, nagyobb külpolitikai tekintélynek számított, az is inkább Apponyi mellett szólhatott, hogy ő a legnagyobb ellenzéki párt egyik vezetője volt, s a pártelnök Károlyi Mihály külföldi útjából kifolyólag joggal beszélhetett pártja nevében. Külföldi ismertségének és nagy belpolitikai múltjának köszönhetően tehát ő tudta leginkább reprezentálni az ellenzék egészét. Így bár csak nem sokkal előbb tért vissza belgiumi tengerparti családi nyaralásából, Apponyi volt az, aki elmondta a híressé vált szavakat a parlamentben: „*Hát végre!*”

A fő kérdés azonban az, hogy 1914 júliusában az ellenzék miért támogatta azt a háborút, amelyet Tisza miniszterelnök hosszú napokon át igyekezett feltartóztatni. Miért volt a háború híve a Függetlenségi Párt nagy többsége, holott ők elméletben a Habsburg Birodalom békés kettéválasztásáért, a független Magyarországért küzdöttek? Miért érezték Ferenc Ferdinánd meggyilkolását olyan sérelemnek a 48-as politikusok, amelyet csak háborúval lehet megtorolni, ha közismert volt, hogy a trónörökös nemhogy nem lett volna hajlandó elfogadni a függetlenségek perszonáluniós törekvéseit, de szerinte már a dualizmus is túl nagy önállóságot biztosított Magyarországnak, s ennek csökkentését, a magyar befolyás visszaszorítását és a birodalmi centrum megerősítését tartotta legfőbb

politikai céljának? Hogyan volt lehetséges, hogy a Habsburg Birodalom presztízsén esett sérelmet a 67-es miniszterelnöknél is nagyobb problémának tartotta a birodalom érzelmi elfogadásáig csak nagy ritkán eljutni képes 48-as ellenzék?

Kérdéseinkre részben a merénylet és a hadüzenet között eltelt hónap, részben a magyar ellenzék általános külpolitikai orientációja adja meg a válaszokat. Akármilyen komoly nézeteltérések választották is el egymástól a magyar politikai pártokat, abban gyakorlatilag teljes egyetértés volt közöttük, hogy Magyarország területi egységének, valamint az ún. magyar szupremáciának fenn kell maradnia. Az igazi különbség a nemzeti konszenzus biztosításához legalkalmasabbnak számító eszközök tekintetében állt fenn. A 67-es politikai irány az Ausztriával kötött kiegyezés megtartását, és a Monarchia európai helyzetét stabilizáló hármasszövetség folytatását kívánta. A 48-asok ugyan lazítani kívánták a kapcsolatokat a szerintük a magyar nemzeti állam építését sok szempontból akadályozó Ausztriával, de a békés elválást többségük csak hosszabb távon képzelte el, s addig beérték volna olyan garanciákkal, amelyek a magyar állami függetlenséget jobban kidomborították volna. (Jellegzetesen ilyen politikus volt maga Apponyi is, aki hosszú politikai pályája első évtizedeit még a 67-es táborban töltötte, s csak 1905-ben csatlakozott a Függetlenségi Párthoz.) De a függetlenségi ellenzék mérsékelt szárnya is úgy gondolta, hogy a majdani független Magyarországot leginkább az oroszok részéről érheti majd fenyegetés, s a cárizmussal szemben Németország jelentheti azt a biztos támaszt, amelyre a magyar nemzetnek szüksége van. Így azután a századfordulóra kialakult az a helyzet, hogy – egy német lap véleménye szerint – „nincs

ma Magyarországon egyetlen súllyal bíró párt vagy politikus sem, aki ne lenne áthatva a Németországgal kötött szövetség áldásaival.” Ez a helyzet 1914-re azonban érzékelhetően megváltozott. Egyes radikálisabb 48-asok, és legfőképpen Károlyi Mihály nyíltan szembe fordult a németbarátsággal, mert úgy gondolta, hogy nem kívánatos a németek túlzottan nagy befolyása, hiszen még a komolyabb magyarországi reformokat is megakadályozza. A másik fontos külpolitikai változás a balkáni háborúból 1914-re megérelelődő féltelmes tapasztalat volt, mely szerint Románia közvetlen fenyegetést jelent Erdélyre, s a Hohenzollern-dinasztiából származó román királlyal jó kapcsolatokat ápoló német birodalom nem lesz feltétlenül a magyar érdekek védelmezője egy esetleges konfliktusban. Ez a felismerés persze csak keveseknél eredményezett olyan radikális külpolitikai akciókat, mint Károlynál, aki még Szentpétervárra is elutazott volna, hogy Bécsset megkerülve békét teremtsen oroszok és magyarok között. A többség továbbra is kitarított a németekkel kötött szövetség mellett, s a teljesen hasonlóan látott nemzeti érdekek védelmében legfeljebb árnyalatnyi különbségek mutatkoztak Tisza, Wekerle, Andrássy, Apponyi vagy Bethlen István között. Az a tény tehát, hogy a Monarchia nagyhatalmiságát sértő Szerbiával szemben erőteljesen kell fellépni, a mérsékelt magyar ellenzék számára is evidencia lehetett. Sőt, mivel az ellenzék – részben pozíciójából adódóan – sokkal szabadabban képviselhette a nemzeti érdekeket, s nem kellett annyira tekintettel lennie Ausztria szempontjaira, mint a kormányzó munkapárti vezetőknek, ez olykor türelmetlenségben és a kompromisszumok eredményezte idővesztés fölötti felháborodásban is tetet öltött. Ha a Monarchia nem volt elég határozott az

oroszokkal vagy a magyar nemzeti érdek más ellenlábásával szemben, egy 48-as politikus számára máris kész volt az ítélet: íme, ezért nem jó a dualizmus, hiszen a közös külügyminisztérium nem képviseli a magyar érdekeket. Ha ellenben a veszély elmúlt, a támadások is alábbhagytak.

Tekintettel arra, hogy a Függetlenségi Párt elnöke, a radikálisabb Károlyi 1914. június közepétől külföldön (Franciaországban és Amerikában) volt, az ellenzék 1914. júliusi állásfoglalásában a döntő szerepet a 67-es Andrássy és a Károlynál mérsékeltebb 48-as Apponyi játszotta. Ha az Apponyi irányzatát támogató napilap, a *Budapest* 1914. júniusi és júliusi számait végiglapozzuk, arra figyelhetünk föl, hogy eleinte igen hevesen, olykor egyenesen útszéli hangon támadták a bécsi külügyminisztériumot és annak politikáját. A június 24-i vezércikk például a Monarchia diplomatáit raccsoló, az elmebetegség határát súrolóan gyenge képességű arisztokratáknak állította be, akik az utóbbi időben már kiszorították a humoros színművekből a balkáni diplomatákat, így ma már rajtuk nevet egész Európa. A trónörökös boszniai útja kapcsán kiküldött tudósító a boszniai állapotokról küldött haza lesújtó jelentést, merthogy az elvileg Ausztria és Magyarország által közösen annektált tartományban semmiféle magyar befolyás nincsen. Az albániai válság kapcsán pedig a lap rendre megismételhette a Ballhausplatzra címzett vádjait: a Monarchia külügyi vezetése nem képes erélyesen képviselni érdekeit, s így holmi albán törzsfőnökök befolyása érvényesül, s a Monarchia által támogatott fejedelem kénytelen lesz trónjáról lemondani. A még a sarajevói merénylet előtti cikkek jól kirajzolják a lap külpolitikai irányzatát: a magyar nemzeti érdekekkel szemben közömbös vagy ellenséges osztrák arisztokrata kül-

politikuskok tehetetlen és tehetségtelen trodlik, akik felelőssé tehetőek a Monarchia tekintélyének és balkáni befolyásának csökkenéséért. A belpolitikában pedig a Tisza-rendszer heves bírálatáról olvashattak cikkeket a lapban, ugyanis a kormányzat a megyei adminisztráció megreformálására, az addigi önkormányzatiság helyett az állami kinevezésű tisztviselői rendszer behozatalára készült. Márpedig ez az ellenzék olvasatában hazaárulás volt, hiszen a magyar nemzet szabadságának és az esetleges önkény elleni küzdelem utolsó bástyáinak lerombolását jelentette.

A merényletet követően Apponyi emelkedett hangon búcsúztatta a trónörökösöt a képviselőházban, s a tragikus események ismertetését követően a *Budapest*, miközben a Belgrádba vezető szálakra hívta fel a figyelmet, a Boszniát igazgató osztrák adminisztrációt tette felelőssé mind a sikeres merényletért, mind pedig azért, mert a hatóságok nem akadályozták meg a gyilkosságok utáni zavarosságokat. A lap számára a merénylet tehát csak egy újabb, rettenetes bizonyítéka volt annak, hogy a Monarchia rosszul működik, s nem-hogy a magyar nemzeti érdekeket nem szolgálja, de államként is rosszul funkcionál, hiszen legfőbb elve a nemzetiségek egymás ellen uszítása, ami tragédiába torkollott.

Az első napokban tehát a *Budapest* a régi osztrákellenes 48-as retorikát alkalmazta, melynek végeredményben az volt a célja, hogy az olvasók számára újabb és újabb bizonyítékokat szolgáltatson arra, hogy nekünk magyaroknak nem érdemes ebben a nem magyar érdekeket képviselő és egyébként is rosszul működő Habsburg Birodalomban megmaradnunk. A július 2-i lapszámban azonban látványos hangsúlyeltolódás következett be. Ahogy a merényletök vallomásaiból és a hatóságok nyomozásából egyre több adat bizo-

nyította a Principéket Belgráddal összekötő kapcsolatot, úgy vált a sajtóban is egyre határozottabbá a szerbellenes hang. „Nem vagyunk vérengző fenevadak és – Isten látja lelkünket – nem adunk oda egy csepp kiömlött magyar vért egész Rácorszáért, de vannak a türelemnek is határai!” Szerbia pióca-ként „szívja vérünket immáron hat esztendeje. [...] Elég volt már! Legyen vége a komédiának!” – írta a vezércikk, amit még határozottabb hangon erősített fel a másik, *Megtorlást!* címet viselő írás, amelyben követelték, hogy menjen „büntető expedíció Szerbiába. Át kell vágni azokat a polypkarokat, melyek a monarchiát fojtogatják, szét kell rombolni azt a szláv gyűrűt, mely bennünket körülvesz, és a maga tisztátalan céljai érdekében balkáni eszközöktől sem riad vissza” – utaltak a szerb királyi párt 1903-ban lemeszároló tisztek belgrádi befolyására. A cikk már nem a kívüllők szenvtelen gunyorosságával szidta a tehetetlenkedő közös diplomáciát, hanem a hibák okozta károkat védtelenül elszenvedők felháborodásával jelentette ki: „elég volt már ebből a gyávaságból. ... Mert a további türelem már: gyöngeség, a további erélytelenség már: gyávaság s a további békeszeretet már: árulás a monarchia legvitalisabb érdekei ellen. Az utolsó két esztendő a monarchia leggyászosabb korszakai közé tartozik, mert nem a balsors és balszerencse fordult ellenünk, hanem saját tehetetlenségünk. Két millió katonánk és milliárdos hadügyi költségvetésünk dacára agyaglábu óriások vagyunk s nemcsak Szerbia, hanem egész Európa véleménye az, hogy a monarchia belül keresztül-kasul férges s hogy Törökország helyébe, mely már meghalt, most mi feküdtünk bele a betegségbe. Csak ez a hit és csak ez a meggyőződés bátoríthatta föl Szerbiát arra, hogy összeesküvést szőjön Ferenc Ferdinánd ellen”, ezért azután ki kell

irtani belőlük ezt a meggyőződést, ha „más-képen nem lehet, úgy fegyveres kézzel is! Ha volt valaha oka és joga a monarchiának erre, úgy most van: Ez az utolsó alkalom arra, hogy balkáni pozíciókat, melyet mi magunk játszottunk el gyengeségünkkel, határozatlan-ságunkkal és céltudatlan politikánkkal, egy új, erős és határozott politikával visszaszerezhessük.”

Fontos megjegyezni, hogy amikor ezt a lapszámot írták, Apponyi éppen Eberhardon tartózkodott, s csak 5-én tért vissza birtokáról a fővárosba, így azután vélhetően a következő napokban hasonló hangvételben megfogalmazott cikkek sem az ő közvetlen tudomásával születtek, s követeltek leszámolást és tetemre hívást, arra hivatkozva, hogy a „vizsgálat már napnál fényesebben kiderítette, hogy Belgrádból indultak ki az összeesküvés szálai, ott voltak az értelmi szerzők, ott kell tehát a kígyó fejére tiporni.”

Az ellenzék haragja azonban újult erővel zúdult Tiszára, aki – összhangban a háborút elodázní kívánó felfogásával – a merénylet ellenére sem kívánta szüneteltetni a parlament normális működését. A miniszterelnöknél sokkal harciasabb ellenzék ezt nem csupán belpolitikai okokból támadta, félve a megyei bázisukat felszámoló közigazgatási reformtól, hanem külpolitikai szempontokból is. Ahogy Andrassy gúnyosan megjegyezte, Tisza a heves parlamenti vitát kiprovokálva szépen meg fogja mutatni a külföldnek, milyen erős, eltökélt és egységes a nemzet a baj idején.

1914. július 8-án a képviselőházban három ellenzéki vezető is interpellálta a miniszterelnököt a merénylettel kapcsolatban. Míg Apponyi inkább a Ferenc Ferdinánd temetése körüli visszasságokra kérdezett rá, Andrassy és a néppárti Rakovszky István kifejezetten követelte a Monarchia határozott fellépését

Szerbiával szemben. Andrassy megkérdezte, hogy ha igaz az, hogy „a merénylet szálai Belgrádba vezettek”, akkor a kormány hogyan „fogja biztosítani azt, hogy a bűnösök büntetésüket megkapják? Miképp fogja biztosítani azt, hogy tőzsomszedságunkban ne lehessen bármikor büntetlenül fejedelmünk vagy hozzá közelállók vagy más vezérférfiak élete ellen összeesküvést szőni, anélkül, hogy ebben zavartassanak?” A teljes és megnyugtató választ azért is sürgette, nehogy előforduljon még egyszer az az eset, amikor is a Monarchia egyik tisztviselőjét ért szerb atrocitást követően „hónapokon keresztül izgalomban volt a nemzet, háborúra készült, ezt gazdaságilag megérezte és azután hónapok múlva súlt ki, hogy tulajdonképp semmi sem történt, aminek nagyon örülni kell, de ha ezt annak idején tisztázzuk, akkor elkerülünk sok keserűséget, gazdasági bajt és pangást.” Arra is rámutatott, hogy az addigi délszláv politikával nem sikerült megakadályozni, hogy Szerbia és Montenegró fokozatos erősödésével növekedjék a Monarchia ellen táplált gyűlöletük, s azt sem lehetett meggátolni, hogy ez a gyűlölet ne csapjon át a határokon, s a Monarchia délszláv alattvalói közül is mind kevesebben maradnak lojális és hűséges polgárok.

Tisza válaszában visszautasította, hogy ennyire sötét lenne a helyzet, s időt kért arra is, hogy Rakovszky interpellációjára részleteiben is válaszoljon. A néppárti képviselő azt sürgette, hogy a magyar kormányfő a kiegyezésben biztosított jogával élve hasson oda, hogy határozott hangú jegyzékben követelje a Monarchia Belgrádtól, hogy megfelelvén a jószomszédi viszony legegységesebb normáinak, „tegyék meg a szükséges és legmesszebbmenőbb és legszigorúbb intézkedéseket, hogy [...] a szomszéd állam biztonságát, tekintélyét és békéjét veszélyeztető tevékenység ne foly-

tattathassék”, és „hogy azok a szerb alattvalók, akik a belgrádi összeesküvés szervezésében bármily mérvben és irányban részt vettek, a legszigorúbb büntetésben részesüljenek.”

A *Budapest* azt hangsúlyozta, hogy a háttalannak bizonyuló hagyományos diplomáciai frázisok helyett kényszeríteni kellene Szerbiát, hogy fogadja el: a Monarchia is folytathat nyomozást a bűnösök felkutatása érdekében. A július 11-i lapszám egyik írása már a támadó háborút hozta egészen látható közelségbe, amikor is a cikkíró, felidézve a Szerbia elleni korábbi, háborúba nem torkoló mozgósításokat, jelezte: most is kész bevonulni, és Belgrád alá vonulni, s a Duna túlsó partjáról szemlélni a szerb fővárost, de a kérdés az, hogy „mikor fogok már az utcáin járkálni! Mikor fogok a szemé közé nézni a fenyegetőzőnek? Mikor kerülök már át a túlsó partra, amely nem a mienk, hanem az övé, a mérges, a hencegő, a kótyagos eszű megbolondult vadrácé.”

Az ellenzék a képviselőház július 15-i ülésén ismét interpellációkkal bombázhatta a miniszterelnököt. A néppárti Szmrecsányi György hosszas történeti fejtegetései után emlékeztetett arra, hogy hiába ígerte meg már 1909-ben is a szerb kormány a jószomszédi viszony megtartását, „a nagyszerb agitáció nemhogy alább hagyott volna, mint ahogy azt Szerbia ígerte, hanem ellenkezőleg, folyton növekedőben van. [...] Az állandó fegyverkezés háborús veszedelmet tart fenn nálunk már évek óta, Szerbia magatartása nekünk milliárdokba kerül. A tőzsde már számtalanszor eszkomptálta a háborús izgalmat, közgazdasági életünk pang, biztos existenciák mennek tönkre. És mindez miért? Azért, mert külügyi képviselőnk, amely politikánkat ebben irányítja, konzekvensen a legnagyobb erélytelenséget mutatja”. Szmre-

csányi idézte egy török személyiség figyelmeztetését, mely szerint „Velünk végzett a szerb izgatás és ha önök nem fognak okulni a mi példánk, önöket is hasonló sors éri.” Az ellenzéki képviselő kijelentette: nem akarja, hogy „magyar fiuk vére folyjon olyan területeken, amelyeknek esetleges birása is csak újabb bajt, komplikációt és veszedelmet hozna mireánk. [...] Mi igenis békét akarunk! De az nem béke, ha állandó feszültségben tartanak. Egyenes, határozott, férfias fellépést akarunk külügyi kormányunktól! Legyen vége már annak a gyáva és meghunyászkodó politikának, amely a monarchiának tekintélyét az egész művelt világ előtt lealacsonyította, leszállította.” Az ellenzék tetszésnyilvánításaitól kísérve követelte, hogy „szűnjön meg a határozatlanság”, mert „a trónörökös-pár két már elmulasztott büntető expedíciónak az egyedüli véres áldozata. Legyen ez a tragédia egy mementó: eddig és netovább!” A bécsi bizalmas egyeztetések hatására korábbi álláspontját feladó miniszterelnök válasza a nyilvánosság számára még nem jelezte egyértelműen, de már magában foglalta a kemény fellépés ígérését is: „a háború nagyon szomorú ultima ratio, amelyhez nem szabad nyúlni addig, míg minden más megoldási lehetőség be nem zárul, de amelyre természetesen képesnek is kell lenni, amelyet akarni is kell tudni minden nemzetnek és minden államnak, amelyik nemzet és állam akar maradni” – jelentette ki Tisza.

Ugyanezen az ülésen Apponyi is interpellált. Hosszas beszédének érdekessége volt az a történeti visszatekintés, mellyel azt kívánta alátámasztani, hogy a Monarchiának igenis joga van megkövetelni Szerbiától az osztrák–magyar nyomozás engedélyezését szerb területen. Erre a hivatkozási alap az Obrenović Mihály szerb fejedelem ellen 1868-ban elkö-

vetett merénylet akkori kezelése volt, hiszen a Monarchia hatóságai mindent megtettek, hogy a magyarországi illetőségű merénylőkkel szemben a szerb hatóságok eljárhassanak. Másfelől azt is magától értetődőnek tartotta, hogy egy „idegen állam ne legyen fészke a szomszéd állam biztonsága és nyugalma ellen irányuló folytonos izgatásnak és összeesküvésnek, hogy ennek vessen véget, mert ha ő nem vet véget, akkor abba a helyzetbe fogunk jönni, hogy nekünk fog kelleni ennek véget vetni.” A harcias kijelentést azonban azonnal enyhítette, és hangsúlyozta, hogy „A világon senkitől sem áll távolabb, mint tőlem háborús bonyodalmak előidézésére izgatni”, s ő bízik a konfliktus békés megoldásában, de ehhez is az kell, hogy a Monarchia hagyjon fel határozatlan, habozó és félnék politikájával.

Ennél is keményebb hangon, szinte már nyíltan a háborús uszítás hangján beszélt a fiatal függetlenségi képviselő, Polónyi Dezső, aki szerint „meg kell barátkoznunk a gondolattal, hogy kénytelenek leszünk fegyveres beavatkozással segíteni érdekeink védelmét. Kénytelenek leszünk, mert a világtörténelmi eseményeknek kérlelhetetlen rendje van, amelyet megváltoztatni nem tudunk. Ideig-óráig elodázzuk, de annál rosszabb, mert előbb-utóbb mégis kényszereszközökkel kell eljárunk.”

Tisza ismételten kitérő válaszaí olyannyira nem nyerték el az ellenzék tetszését, hogy elhatározták: felülvizsgálva korábbi ellenzésüket, kihasználják a kormány által felszólított parlamenti üléseket, és minden lehetséges alkalommal interpellációkkal kényszerítik ki a kormánytól nem csupán a nyílt és alapos tájékoztatást, de „egy új és megfelelő tendencia követését” is. A *Budapest* cikke szerint a „belgrádi kérdést erélyesen és véglegesen tisztázni kell, annál inkább, mert a tétovázás, a

gyöngeségünk láttatása könnyen a hadsereg demoralizálására vezethet. Nem kell háború, de okvetlenül szükséges, hogy fellépésünkben, követeléseinkben, a garanciális megállapodásokban és a megtorlásokban a hadsereg ereje jusson kifejezésre. Ennyivel tartozunk a hadseregnek, de önmagunknak is, akik milliárdokkal fizetjük meg azt a tekintélyt, amelyet a monarkíának a hadsereg kölcsönöz.” A parlamenti folyosói beszélgetéseken körvonalazódott ellenzéki akcióterv mögött minden bizonnyal Andrásyt sejtethetjük, s az ő befolyásának tudható be az is, hogy a 48-asok hirtelen ennyire elkezdtek szívükön viselni a közös hadsereg érdekeit.

A következő interpellációs napra azonban már megváltozott a helyzet. Bár 22-én még elhangzott Mezössy Béla interpellációja a boszniai állapotokról, Tisza kérte, hogy mivel az egészen közeli jövőben talán eldőlnék fontos kérdések, több interpellációra ne kerüljön sor, így Andrassy és Rakovszky sem mondta el kérdéseit. És valóban, már másnap, 23-án az addig tehetetlensége miatt állandóan szapult osztrák–magyar diplomácia erélyes hangú jegyzéket adott át a szerb kormánynak. Amikor Tisza miniszterelnök ezt a képviselőházban másnap hivatalosan is bejelentette, maga is érezte: nem a tény, hanem annak kései időpontját kell indokolnia. (A szarajevói nyomozás eredményének szükséges bevárása mellett arra hivatkozott, hogy így legalább mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy nem a jogos felháborodásból fakadó szenvedély, hanem a higgadt megfontolás alakította ki komoly, de nem agresszív követeléseiket.)

de, hanem a higgadt megfontolás alakította ki komoly, de nem agresszív követeléseiket.)

Az ellenzék részéről Andrassy válaszolt. Aláhúzta, hogy tarthatatlan volt a helyzet, melynek el kellett dőlnie. „Kétszer már közel álltunk a háboruhoz, kétszer már érezte közgazdaságunk azt a nagy hátrányt, amelyet e nagy háborunak a küszöbön állása okoz. Ilyen körülmények között okvetlenül tisztázni kell a helyzetet.” A kormánytól az ellenzék elválasztó nagy különbségek elvi fenntartása mellett bejelentette, hogy komoly fordulat, azaz háború esetén „a szövetséget ellenzék hazafias kötelességét [...] mindenben teljesíteni fogja”. Kérte ellenben, hogy a súlyos helyzetre való tekintettel a ház ne folytassa a napirenden lévő törvényjavaslatok tárgyalását, amire Tisza – az éppen tárgyalás alatt lévő csekély fontosságú illetéktörvény kivételével – ígéretet is tett. A parlamenti pártok közötti egység tehát már a háború esélyének pillanatában létrejött, így természetesnek mondhatjuk, hogy a hadüzenetet követően Apponyi az ellenzék nevében ismét teljes támogatásáról biztosította a magyar kormányt és a Monarchia vezetését, és a Monarchia érdekeit elsőrendűen érintő balkáni kérdésben a feszültségnek véget vető hadüzenetet az elmúlt hónap, sőt, hónapok bizonytalanságát követően valóban örömmel üdvözölhette.

Kulcsszavak: *hadüzenet, első világháború, Apponyi Albert, ellenzék, Tisza István, Osztrák–Magyar Monarchia, parlament, sajtó, Szerbia*

IRODALOM

A *Budapest* című napilap 1914. júniusi és júliusi számai
 A *Magyar Külügyi Társaság Apponyi-émlékünnepé néhai elnöke arcképének leleplezése alkalmából. 1934. február 18.* (Dr. Berzeviczy Albert emlékbeszéde).
 Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Huszonötödik és huszonhatodik

kötet. Budapest, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat könyvnyomdája, 1915 • <http://mpgy.ogyk.hu/>
 Apponyi Albert, Dr. Gróf (1926): *Emlékirataim*. I. kötet. Ötven év. Ifjukorom. – Huszonöt év az ellenzéken. Harmadik kiadás. Pantheon Irodalmi Intézet R.-T., Budapest

- Apponyi Albert (1934): *Dr. Gróf Apponyi Albert Emlékinatai*. Második kötet 1899–1906. MTA, Budapest
- Apponyi Albert (1943): *A la mémoire du Comte Albert Apponyi son rôle dans la politique internationale, la philosophie, le droit public, la vie interparlementaire, ses voyages en Amérique*. Par Ivan Praznovszky, Jules Kornis, Etienne Egyed, Léopold Boissier et André Sebestyén. Budapest, Société de la Nouvelle Revue de Hongrie. Tirage à part de la Nouvelle Revue de Hongrie (février 1943)
- Apponyi emlékkönyv. *Adalékok Apponyi Albert gróf közéleti méltatásához születésének 80^{ik} évfordulója alkalmából*. Magyar Küllügyi Társaság, Budapest, 1926
- Bertényi Iván, Ifj. (2002): Tisza István és az első világháború. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemben*. Osiris, Budapest, 28–86.
- Diószegi István (1984): *A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest
- Diószegi István (2001): *Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918*. Vince, Budapest
- Dolmányos István (1963): Károlyi Mihály és a „szentpétervári út” (Az orosz–magyar szövetség gondolata 1914-ben). *Történelmi Szemle*. VI, 2, 167–194. • http://www.tti.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1963_2/dolmanyos.pdf
- Galántai József (1988): *Az első világháború*. Gondolat, Budapest
- Galántai József (2001): *Magyarország az első világháborúban*. Korona, Budapest
- Glant Tibor (1997): Roosevelt, Apponyi és a Habsburg Monarchia. *Századok*. 6, 1386–1401.
- Hajdu Tibor (1978): *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Kossuth, Budapest
- Jászi Oszkár (1982): *Jászi Oszkár publicisztikája*. Válogatás. (Vál., szerk. és a jegyzeteket készítette: Litván György, Varga F. János) Magvető, Budapest
- Katona Tamás – Arday Lajos (2006): *Százttíz év. Az Interparlamentáris Unió magyar nemzeti csoportjának története*. Magyar Országgyűlés, Budapest
- Kovács Ernő dr. (1911): *Utazásom Apponyi Albert gróffal Amerikában*. Bicskei Zoltán könyvnyomdája, Losonc
- Szabó Dániel (szerk.) (2009): *Az első világháború*. Osiris, Budapest
- Szalai Miklós (2003): *Iffabb Andrássy Gyula élete és pályája*. MTA TTI, Budapest
- Vermes Gábor (2001): *Tisza István*. Osiris, Budapest

TRIANON ALTERNATÍVÁJA

Hajdu Tibor

az MTA doktora
thajdu80@gmail.com

Az antant hadicéljai 1914-ben

Történetírásunkban sokáig tartotta magát az a nézet, hogy az antant csak az első világháború végén, 1918-ban határozta volna el az Osztrák–Magyar Monarchia felosztását. Ma-napság hangsúlyozni szokás, hogy a történelmet nem helyes egyetlen sémába szorítani, különböző szempontokból lehet látni, hiszen az egyes nemzeti történetírások is sokban ellentmondanak egymásnak, de ezeken túl is számos, ha nem számtalan nézőpont lehetséges. Ez igaz, és ezért elfogadható, de csak addig, amíg nem annak indoklására szolgál, hogy a történetíró negligál vagy relativizálni próbál koncepciójába nem illő alapvető tényeket. Nem foglalkoznék itt az amatőr történetkedvelők fantáziálásával, mert róluk elképzelhető, hogy fontos tényekről nem szereztek tudomást. Képzett történészekről azonban nincs jogunk ezt feltételezni, mégis sokszor tapasztalhatjuk, hogy koncepciójuk gyengéit a nézőpont megválasztásával, fény- és hatáseffektusokkal próbálják eltakarni, ahogy a tetszeni akaró alkalmas ruhadarabokkal fedéi el azt, amit nem kíván mutatni.

Tetten érhetjük tárgyunkat illetően ezt a módszert a Magyarország tízkötetesnek tervezett története 7. kötetében, amely csak Oroszországról ismeri el, hogy fel akarta darabolni a Monarchiát, de csupán „meggyengíteni”,

nem megszüntetni. Megemlíti, hogy „1914 szeptemberében... diplomáciai tárgyalások kezdődtek az angol, a francia és az orosz kormány között háborús céljaik összehangolására”, de azt már elhallgatja, hogy ezek a tárgyalások szerződéssel fejeződtek be. Azt ugyan nem mondja ki a megállapodás, hogy a Monarchiát meg kell szüntetni – csak következik pontjaiból.

Egy, már a rendszerváltás után megjelent, különben színvonalas középiskolai tankönyv Maurice Paléologue pétervári francia követ 1914. november 21-i beszélgetését idézi Miklós cárral – tehát egy nem bizonyító erejű, másodlagos forrást –, amelyben a cár kifejezi elképzeléseit a Monarchia felosztásáról, de hozzáteszi: „ezt az elképzelést Oroszország szövetségesei a háború elején nem fogadták el”. Lehet persze ilyen homályosan fogalmazni, hiszen a cár *minden* elképzelését, jelesül Csehország függetlenségét még nem fogadták el, s így meg lehet kerülni az 1914. szeptemberi szerződés pontos ismertetését. A francia és angol történetírás sem volt büszke a cári szövetségesre, és gyakran igyekezett homályba burkolni az antant háborús készülődését és megállapodásait.

Bár Franciaország és Oroszország már 1903-ban katonai szövetséget kötöttek Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia ellen, amelyhez később Anglia is csatlakozott,

s ma antant néven ismert, pontos hadicélokot még nem határoztak meg. Annyi már akkor is világos volt, hogy Franciaország fő célja Elzász-Lotaringia visszaszerzése, Oroszország pedig valamilyen formában igényt tart Lengyelországra, az isztambuli Boszporusz-tengerszorosra és a Balkán feletti dominanciára. Angliának és Franciaországnak természetesen nem voltak saját területi igényei a Monarchiával szemben, de Oroszország igényeit ismerték és elismerték.

Nem holmi ábrándozásról volt szó: az orosz és francia vezérkar 1910-től évente egyeztetette felvonulási terveit Németország és a Monarchia ellen, megvitatta olyan részleteket is, mint hogy hány napot vesz igénybe a teljes mozgósítás, vagy hogyan alakul az orosz haditerv, ha Németország fő erejét először Franciaország ellen veti be, illetve, ha fő erejével először Oroszországra támad. A Nagy Háború kitörése után Oroszország rögtön ismertette követeléseit szövetségeseivel, s azokat elfogadták.

Szergej Dmitrijevic Szazonov orosz külügyminiszter 1914 szeptemberében közölte a pétervári francia és angol követtel a hivatalos orosz hadicélokot. Oroszország a maga részére Kelet-Galíciát (a mai Nyugat-Ukrajnát), Észak-Bukovinát és a Ruténföldet (a mai Kárpátontúli Ukrajna) kérte, Szerbia részére Boszniát és Dalmáciát. Erdélyre ekkor még csak indirekt utalást tett. A Monarchia maradványát osztrák–magyar–cseh triálisztikus monarchiává kell átalakítani. (Hogy ebben az esetben hova tartozzon a magyar Felvidék szlovákok lakta része, 1917-ig nem vetődött fel.) Szazonov jegyzékében nem volt szó Lengyelországról, de Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg, az orosz hadsereg főparancsnoka már augusztusban kiáltványt tett közzé, amelyben megígérte a független Lengyelor-

szág helyreállítását, és Ausztria–Magyarország népeinek általában nemzeti aspirációik megvalósítását. A kiáltvány nagy lelkesedést váltott ki Galíciában és Porosz-Lengyelországban, templomokban olvasták fel, bár a lengyel vezető körök tisztában voltak azzal, hogy van egy erős politikai csoport Oroszországban, Szergej Juljevics Witte gróf vezetésével, amely híve lenne egy kompromisszumos békének Németországgal; nem véletlen, mondogatták, hogy a kiáltványt nem a cár írta alá, „csak” a nagyherceg.

Az antant fontos célja volt rábírní Romániát a Központi Hatalmak (Németországot és a Monarchiát neveztek így, miután az Olaszországot is magában foglaló Hármasszövetség gyakorlatilag megszűnt, Olaszország egyelőre semleges maradt) megtámadására. Szazonov, miután megkapta a szövetségesek hozzájárulását az orosz és a javasolt román hadicélokhoz, 1914. szeptember 21-én a következő üzenetet intézte a bukaresti orosz követhoz:

„Nyújtsa át Bukarestnek a következő deklarációt Oroszország, Franciaország és Anglia nevében: amennyiben a román kormány Oroszország, Franciaország és Anglia propozíciójával összhangban hozzáfog Erdélynek és Bukovina román részeinek elfoglalásához, a három fent említett hatalom minden befolyását latba veti, hogy visszatartsa Bulgáriát Románia esetleges megtámadásától...” Az új román határok pontos megvonásáról ekkor még nem volt szó. Az antant-hatalmak által aláírt megállapodás csak általánosságban, a határok megjelölése nélkül ígérte Erdélyt és Dél-Bukovinát Romániának, Kelet-Galíciát a Ruténfölddel és Észak-Bukovinával Oroszországnak.

1914. október elsején Constantine Diamandi pétervári román követ jegyzékben fogadta el kormánya nevében a fenti ajánlatot,

kérve, hogy Oroszország tegye meg a szükséges lépéseket a brit és francia kormány általi ratifikálásukért. Egyben biztosította Szazonovot, hogy Románia hadbalépéséig „a pozitív semlegesség elvéhez tartja magát Oroszországgal szemben”. Románia hadbalépésére azonban ekkor még nem került sor.

Természetesen nem kell túlértékelni a diplomáciai szerződéseket; azokat sem mindig tartják be, vagy legalábbis nem változatlan formában. Sorsuk elsősorban a háború kimenetelétől függött, a háború végére kialakuló erőviszonyoktól; de azért negligálni, elbaggatellizálni sem kell a szerződéseket, amelyek alapján a háború megindult. Bizonyos, hogy voltak az angol és francia politikában, akik fenntartásokkal mérlegelték az orosz igényeket, másrészt a megállapodások csak azt tartalmazták, amit a nyugati szövetségesekkel el lehetett akkor fogadtatni. Visszaemlékezésekből és más forrásokból ismerjük az orosz háborús párt maximális, szerződésekre nem foglalt programját.

George Buchanan, Anglia akkori pétervári követe, memoárjában felidéz egy beszélgetést, amelyet Miklós cárral még a háború előtt, 1913 tavaszán folytatott: „A cár keserűség nélkül beszélt Ausztriáról; de mint Németország gyengéjének forrásáról és a béke veszélyeztetőjéről, miután Németország kénytelen volt támogatni Ausztria Balkán-politikáját. Majd azon nézetének adott kifejezést, hogy az Osztrák Birodalom dezintegrációja csupán idő kérdése, és hogy nincs már messze a nap, melyen megjelenik egy magyar királyság és egy cseh királyság. A délszlávokat bizonyára beolvasztja Szerbia, az erdélyi románokat Románia, Ausztria német tartományai pedig Németország részeivé válnak.”

Nikola Pašić szerb miniszterelnök azt jelentette 1914. február második tárgyalásáról

a cárral, hogy miután ő buzgón ecsetelte neki, hogy a Monarchia délszlávjai és románjai immár mind az elszakadás hívei, „a cár azt mondta erre, Ausztria rosszul bánik szlávjaival, mint a ruszinok elleni per példája is mutatja, közölte, mennyire sajnálja az orosz nemzetnek ezt a boldogtalan, hitéért üldözött részét. Rossz vége lesz annak, ha Ausztria nem hagy fel szlavofób politikájával. Majd megkérdezte tőlem, hány katonát tudunk kiállítani?”

Paléologue francia követnek így adta elő céljait a cár a már hivatkozott, 1914. novemberi beszélgetésükkor:

„Szerbia annektálja Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát és Észak-Albániát. Görögország megkapja Dél-Albániát, kivéve Vallonát, amely Olaszországot illeti. Bulgária, ha okosan viselkedik, Macedóniában kap kárpótlást Szerbiától... És Ausztria–Magyarországgal mi lesz?”

Ha győzelmes csapataink a Kárpátokon belülre kerülnek, ha Olaszország és Románia is belép a háborúba, akkor Ausztria–Magyarország aligha éli túl azokat a területi áldozatokat, amelyekre Ferenc József rákényszerül. S akkor, mivel az osztrák–magyar együttműködés csődbe jutott, feltételezem, hogy a két állam nem akar továbbra is együtt maradni, legalábbis a jelenlegi feltételek között.” Paléologue ehhez hozzáfűzi, hogy ő egyetértését fejezte ki, hozzátéve: „Csehország legalábbis önrendelkezését fogja kívánni.”

Igaz, hogy az angol és francia kormányzat, mikor a gyors győzelem reményében elfogadta Oroszország igényeit, korántsem volt egyetemes azok helyeslésében. Angliának nem voltak kialakult elképzelései a Monarchia és a Balkán jövőjéről. Oroszországgal szemben Anglia még nem döntötte el, nem kell-e életben tartani Európa két beteg emberét: Törökországot és a Monarchiát? A német harci

kedvet viszont fokozta a hiú remény, hogy Angliát esetleg semlegesíteni lehet. A francia politikában még éveket viták folytak a feltétlen orosz- és szlávbarátok és azok között, akik fenntartották volna a Monarchiát, ha szűkebb határok között is – mint például Briand miniszterelnök vagy Paléologue, a befolyásos pétervári követ, aki még az orosz vezetőket is megpróbálta ilyen irányban befolyásolni.

Ezekre a nézetkülönbségekre az egyik legfontosabb forrás Alekszandr Petrovics Izvolszkij párizsi orosz követ publikált levelezése. Izvolszkij, aki a hódító politika egyik fő exponense volt, maga jelentette Szazonovnak 1914. október közepén, hogy Théophile Delcassé francia külügyminiszter (aki Raymond Poincaré elnök mellett az oroszbarát vonal egyik fő képviselője volt) közölte vele: Franciaország elvben elfogadja, hogy a győzelem után Oroszország maga vonja meg új határait. Nehézségek Delcassé közlése szerint csak Ausztria–Magyarországot illetően merülhetnek fel majd. Ehhez Izvolszkij a maga részéről hozzáfűzi: „Szem előtt kell tartani, noha Delcassé az ellenkezőjéről biztosított, hogy kétségtelenül észlelhető bizonyos szimpátia a franciák között Ausztria–Magyarország mellett, amit arra a hamis elképzelésre alapoznak, hogy utóbbi a Németországtól való függetlenedésre törekszik”, s hasonló szimpátiák Angliában még inkább észlelhetők. Izvolszkij ezért közölte Delcasséval – amit saját szavai szerint soha nem mulaszt el hangsúlyozni –: „véget kell vetni a Monarchiának, ennek a totális anakronizmusnak, és a birtokához tartozó nemzeteket – a lengyelek kivételével – független politikai egzisztencia elérésére felhívni”. (Ezt természetesen úgy kell érteni, hogy Lengyelországot egyesíteni kell, de nem függetlenként, hanem a nagy szláv testvér védnöksége alatt. *H. T.*)

Az 1914 végére kialakult helyzetet összefoglalva tehát elmondhatjuk: bár Anglia és Franciaország ekkor még nem kívánták a Monarchia likvidálását, de miután szükségük volt Oroszországra a még remélt gyors győzelemhez, elfogadták olyan területi igényeit is, amelyek már kétségesé tették a Monarchia fenntarthatóságát. Miután beállott a tél és a gyors győzelem egyik félnek sem sikerült, új helyzet állt elő.

Kompromisszum-lehetőségek

Bár ezzel ingoványos talajra lépünk, megkockáztathatjuk a kérdést, milyen lett volna a béke, ha a háború, mint azt mindkét oldalon ígérték, véget ér, „mire a falevelek lehullanak”? Pontos persze nem lehet megmondani, és a tudományos történetírás már csak ezért sem szokott ilyen találgatással foglalkozni, de miután része a gyakran felhangzó kérdésnek: elkerülhető lehetett volna Trianon? Megkísérletjük leszögezni azokat a pontokat, amelyek erősen valószínűsíthetők.

A Monarchia vezetésének, Ferenc Józsefnek és a magyar politikának nem volt célja új területek szerzése, hiszen a szláv és román elem súlya így is mind több gondot okozott (a demokratizálás, a választójog kibővítésének fő akadálya lett, mint arra Tisza István nyíltan hivatkozott; a hadseregben ukrán–rutén, román tiszt alig volt, a határőrvidék megszüntetése óta csökkent a délszláv tisztek aránya is). Győzelem esetén azonban bizonyos fokig érvényesülhetett volna a tábornokok egy részének hódítási vágya, különösen Szerbiával szemben. Bosznia Magyarországhoz csatolására a magyar politikusok egy része is igényt tartott volna, a horvátok viszont Bosznia és más szláv területek Horvátországhoz csatolásával a dualizmust osztrák–magyar–délszláv dualizmussal cserélték volna fel.

Másrészt a lengyel nemzet egyesítését nem lehetett soká halogatni. Erre bizonyára sor kerül, bármelyik fél győz, persze a háború kimenetelétől függő módon. Bár német részről már a háború előtt utaltak arra, hogy Romániának valamilyen engedményeket kellene tenni, a magyar politika semmi hajlandóságot nem mutatott területi engedményre, az orosz ígéretek ellensúlyozására.

Miután azonban a német villámháborús tervek sikere utólag teljesen valószínűtlennek látszik, az igazi kérdés mégis az: mi történik, ha 1914–1915 telén, látva a szörnyű emberveszteségeket, a nem várt állóháborút és a harcok elhúzódását, akár több évre kompromisszum születik. Ez sem valószínű, ismerve az akkori döntéshozók felfogását, a győzelem reményében vállalt óriási befektetéseket, bár utólag tudjuk, hogy mindkét fél jobban járt volna.

A kompromisszum természetesen csak a Habsburg Monarchia fennmaradásával lett volna elképzelhető. Galíciát azonban a Monarchia bizonyosan elveszítette volna. A cseh függetlenség ekkor még nem szerepelt az elvárások közt, tehát Magyarország északi határa megmarad. Elképzelhető, hogy Oroszország fontosabb céljai fejében lemond a Ruténföldről, az már kevésbé, hogy nem ragaszkodik Magyarország szerb lakta területeinek Szerbiához csatolásáról. Az akkori horvát közhangulat ismeretében nem valószínű, hogy a horvátok többsége egyesülni akart volna Szerbiával, bár volt már olyan horvát párt, amely ezt propagálta, de a Magyar Királyság része sem kívánt maradni – már nagyon régóta. A mai Burgenland elvesztése fel sem merülhetett volna.

Erősen feltételezhető tehát, hogy 1914 végéig bekövetkező kompromisszum vagy antant győzelem esetén Magyarország jelentős területi veszteségeket szenved, főleg délen, de

területe nagyobb felét azért megtarthatja – igaz, főleg azért, mert Románia még nem fogadta el az antant ígétét, hogy hadbalépése esetén elfoglalhatja Erdélyt. Kompromisszum esetén persze csak Erdély egy részéről kellett volna lemondani – ez azért is valószínű, mert a német diplomácia úgy vélte, a román hadbalépés elkerülésére engedményeket kell tenni. Igaz, a magyar kormány erre nem volt hajlandó, és miután Románia 1916 augusztusáig nem szánta el magát a hadbalépésre, erre nem is volt szükség. Tehát ha 1916 augusztusa előtt békét vagy fegyverszünetet kötnek, Erdély vagy legalábbis nagyobb része megmaradhat. Olyan lehetőség volt ez, amit érdemes lett volna megfontolni, hiszen Erdély sorsa már 1914 előtt is megbeszélések tárgya volt, de Románia azzal, hogy semleges maradt, lemondott a számára kínálkozó alkalomról. Hadbalépése pedig főleg 1914-ben lett volna fontos az orosz hadvezetésnek, miután a „villámháborús” illúziók elszálltak, a hosszúra nyúlt állóháborúban a román hadsereg már nem képviselt döntő erőt, 1916-ra pedig a már gyengülő orosz hadseregnek előnytelen lett volna frontja meghosszabbítása dél felé. (Erdély alatt természetesen a történelmi, Királyhágón túli Erdélyt értették, a történelmi Partiumra, Váradra vagy Aradra nem is gondoltak 1914-ben).

A kompromisszum kérdése először 1915 tavaszán merült fel, amikor a francia diplomácia lépéseket tett Olaszország bevonására a háborúba. Olaszország a *sacro egoismo* nevében a többet ígérő mellé állt. Lehettek volna igényei Franciaországgal szemben, hiszen olaszok Korzikán, Savoyában, Nizza környékén is éltek, de az olasz hadvezetés – utólag mi persze már tudhatjuk – jól ítélte meg, hogy az antantnak van nagyobb esélye a győzelemre, és afelé fordult.

Paléologue, a pétervári francia követ, aki a francia diplomácia azon gyengébb irányzatához tartozott, amely jónak látta volna egy megkisebbedett Monarchia fenntartását az egyensúly kedvéért, már 1915. január elején felvetette Delcassé francia és Szazonov orosz külügyminiszternek a különbéke lehetőségét a Monarchiával.

Arra hivatkozva, hogy a Monarchia vereségei és Ferenc József fáradsága lehetőséget adhatnak erre, megkérdezte Szazonovot: „ha a bécsi kormány átengedi önöknek Galíciát, Szerbiának pedig Bosznia-Hercegovinát, az nem érné-e már meg, hogy különbékét kötjön Ausztria–Magyarországgal?”

Szazonov fintorog, s kelleltenül felel:

– És Csehország? És Horvátország? Ott megmaradjon a jelenlegi helyzet? Hiszen az lehetetlen.

– Minthogy a magam nevében beszélek, hadd jelentssem ki: a Franciaországot sújtó rettenetes megpróbáltatáshoz képest a cseh és délszláv kérdést másodrendűnek érzem.

Szazonov ingerülten rázza a fejét.

– Nem. Ausztria–Magyarországot darabjaira kell bontani.”

Ezután Paléologue azt kérdezte: nem lenne-e elég szép győzelme a szláv ügynek, ha „a csehek és horvátok jelentős önrendelkezési jogot kapnának”. Szazonov kitérő válasza után, hogy ezen érdemes gondolkodni, a francia követ ezt rögtön jelentette Delcassénak. Utóbbi azonban inkább Olaszországgal egyezkedett, és annyiban igaza volt, hogy a Monarchia akkor nem lett volna hajlandó ilyen áldozatra.

1915. április 26-án kötötték meg a londoni titkos szerződést, amelyben az antant egyoldalúan odaígérte Olaszországnak hadbalépése fejében Dél-Tirolt, Trentinót, Isztriát, Triestet, Dalmácia északi részét a hozzájuk tartozó

szigetekkel. Ezzel egyben elvágta az esetleges különbéke-tárgyalások útját a Monarchiával. A német és a magyar diplomácia, sőt több ellenzéki politikus: Apponyi Albert, Károlyi Mihály és mások is tárgyaltak Olaszországgal, de eredménytelenül. Apponyi még a magyar különbékét is felajánlotta az ország területi integritásának garantálása fejében, de próbálkozását elutasították.

Mégis, mikor a francia kormány 1915 júliusában meg akarta ígérni Szerbiának egyesítését Horvátországgal, Sidney Sonnino olasz külügyminiszter, aki Horvátország rovására is terjeszkedni akart, azzal tiltakozott: „ha Magyarország különbékét akarna kötni”, ezt az elhatározását elősegíthetnék „mint csalétekkel Horvátország meghagyásával”. Ügyeskedésével csak akkor hagyott fel, mikor a Foreign Office közölte: Szerbiának meg kell ígérni a Duna–Dráva-határt, s a magyar függetlenségiük különbéke-tervei olyan „távoli lehetőségek” amelyekkel nem is érdemes foglalkozni.

Egyidejűleg újra tárgyalt az antant Romániával is. A román étvágy megnőtt, mikor az orosz hadseregek szorult helyzetbe kerültek a Kárpátok előtt, és azonnali hadbalépésük fejében Erdély mellett Torontál megyét és Bukovinát a Szeret folyóig kérte. Oroszország és Franciaország elfogadták volna az újabb követelést, de a Brătianu-kormány csak 1916 augusztusában szánta el magát, addig tehát a Monarchiának nem kellett újabb területi igényekkel számolnia. Ráadásul hadseregének 1915. októberi összeomlása után Szerbia érdekvényesítő képessége is csökkent, Magyarország tehát egy 1915. október – 1916. augusztus közötti különbéke esetén aránylag mérsékelt területi veszteségekkel fejezte volna be a háborút (Ruténföld mellett a délszláv lakta vidékek és talán még az sem mind). Ma-

gyarország azonban saját diplomáciával nem rendelkezett, és saját hadosztályai felett sem diszponált, a Tisza-kormány pedig semmiképpen sem szakított volna – már nem is annyira Béccsel, mint Berlinnel.

Az 1916. augusztusi bukaresti szerződéssel, Románia hadbalépésével ez a – mai szemmel nézve – kegyelmi állapot egyszer s mindenkorra véget ért. Véget ért, annak ellenére, hogy Románia háborújából az antantnak sok haszna nem származott, sőt ha tekintetbe vesszük, hogy gyors veresége után élelem- és nyersanyagkészletei a Központi Hatalmak rendelkezésére álltak a világháború befejező részében, még annyi sem. És mégis – 1916 augusztusában Erdély és a Partium nagy része elveszett. Románia fegyverletétele jó ürügy volt arra, hogy a békekötésnél ne tartsák be *pontosan* a bukaresti szerződést, Románia azért nagyrészt megkapta, amit ígértek neki. Ennek okai már túlmutatnak a világháború történetén.

1917 márciusában győzött az orosz „februári” forradalom, a cárizmus megbukott, és az új forradalmi kormány némi ingadozás után májusban lemondott minden annexióról, területi követelésről. A háborút folytatta ugyan, de mind erőtlenebbül. Még ma sem egyszerű meghatározni az orosz forradalom kihatását a Monarchia, illetve a magyar határok sorsára. Akkor az optimizmus, a győzelem reménye dominált, talán Andrássy Gyula volt az a magyar politikus, aki kezdetől felfogta, hogy kár örülni az orosz forradalomnak. IV. Károly, az új uralkodó (Ferenc József 1916. november 21-én meghalt) azt remélte az antant egyik oszlopának megrogyásától, hogy aránylag kedvező különbékét lehet kötni, de ehhez egyéb képességek mellett az elszántsága is hiányzott. Leginkább David Lloyd George brit kormánya hajlott volna a

kompromisszumra, a francia Briand-kormány csak rövid ideig, az olasz kormány egyáltalán nem.

Ha IV. Károly és tanácsadói ki tudják használni azt a néhány hónapot, amíg az elenséget megdöbbsentette az orosz szövetséges elerőtlenedése, talán el lehetett volna érni valamit – hogy mennyit, már csak azért sem tudhatjuk, mert komoly kísérletre nem került sor. Ezért csak azt érdemes vizsgálni, milyen engedményekre hajlott volna az új antant és új szövetségese, az USA. Thomas Woodrow Wilson, az USA elnökét nem kötötték az antant titkos szerződésai és ígéretei, és ezt hangoztatta is, (szándékosan) hamis reményeket keltve. A lényegét illetően azonban tudomásul vette ezeket az ígéreteket.

A Ruténföld mindenképpen Magyarországgá maradhatott, talán a Felvidék, vagy legalább nagy része is; az orosz kormány passzivitása Erdély ügyében is reményeket ébreszthetett. Délen is lehetett volna engedményeket elérni, bár Horvátország már bizonyosan elveszett Magyarország számára. E kedvező változások azonban csak akkor következhetek volna be, ha IV. Károly elfogadja az olasz igényeket, és szakít Németországgal. Így az 1917 tavaszi kedvező pillanat hamar elveszett.

Oroszország passzivitásából azért nem keletkezhetett előny, mert az orosz forradalom új problémát jelentett elsősorban Franciaország, de Anglia számára is. Ha Németország vereséget is szenved, a következő generációban újra megerősödhet, és akkor mi pótolhatja az ellensúlyt, amit addig Oroszország jelentett Keleten Németországgal szemben? Tehát alig szűnt meg Oroszország a Monarchia felosztásának fő szorgalmazója lenni, néhány hónap elteltével Franciaország lépett a helyébe, míg a többi szövetséges különböző mértékben támogatta.

1917 végén már két érdek ütközött a szövetségesek politikájában, egy direkt és egy távlati. Minden mást felülíró szempont lett volna a direkt: elszakítani a Monarchiát az új Oroszországgal fegyverszüneti tárgyalásokat kezdő Németországtól. Folytak is a titkos tárgyalások Bécs és francia, illetve angol diplomaták, hírszerzők, ügynökök és közvetítők között, de eredménytelenül. Nem tudhatjuk, hogy az antant mennyit engedett volna, mert IV. Károly küldöttei az elengedhetetlen minimumra: az olasz igények teljesítésére sem tettek konkrét ajánlatot. Magyar szempontból a legnagyobb baj az volt, hogy Magyarországnak nem volt önálló diplomáciai képviselője, sőt a Ballplatz nagyszámú magyar nemzetiségű diplomatájából egy sem akadt, aki megpróbált volna Magyarország nevében tárgyalni; akik az ellenzék részéről szóba mertek állni nyugati diplomatákkal, elsősorban Károlyi Mihály, azok sem tettek konkrét ajánlatokat, csak általában fejezték ki békevágyukat. Ami a magyar kormányt illeti, sem Tisza István, sem Wekerle Sándor nem tárgyalt volna a németek ellenére.

Így tehát a titkos tárgyalások magyar képviselő nélkül folytak 1918 februárjáig, amikor az ellenség a közeli győzelem reményében már nem látta értelmét Béccsel alkudozni. Valóban nem lehetett már Bécsre számítani, mikor szövetségeseivel részt vett az értelmet-

len breszti, majd bukaresti béke megkötésében.

Meg kell itt említeni a hazai irodalomban máig gyakran szereplő tézist, hogy az antant csak ekkor, 1918 elején döntött a Monarchia felosztása mellett. Ebben a téveszmében csak annyi az igazság, hogy az orosz februári forradalom új helyzetet teremtett, amikor az addig a Monarchia felosztását követelő és a térség sorsára meghatározó antant-szövetséges, Oroszország lemondott az annexiók politikájáról, és szövetségesei nehéz helyzetükben esetleg hajlottak volna a kompromisszumra egy kurta éven át. Azonban a megegyezés csak úgy lett volna lehetséges, ha a Monarchia különbékét köt – erre pedig még kísérlet sem történt –, másrészt, akkor sem lehetett volna szó a *status quo ante* fenntartásáról vagy akár csekély engedmények árán elérhető békéről – mint láttuk, a Monarchia akkor is nagy területi engedményekre kényszerült volna. S a titkos tárgyalások anyagának ismeretében ehhez még hozzá lehet tenni, hogy Bécs szívesebben ajánlotta volna fel Erdélyt vagy a Bánátot, mint Dél-Tirolt.

Kulcsszavak: *Párizs-környéki békék, Trianon, első világháború, békekísérletek, IV. Károly, eredménytelen titkos tárgyalások, az antant hadicéljai – 1914, orosz forradalom és a béke, bukaresti szerződés – 1916*

IRODALOM

- Адамов, Евгений Александрович (под ред.) (1952): *Сборник договоров России с другими государствами. Госполитиздат, Москва* • <http://xn--80abubk9acbedv3i9a.xn--p1ai/archives/2256>
- Andrássy Gyula, gróf (1990): *Diplomácia és világháború*. Budapest (eredeti kiadás, 1921 • <http://mek.oszk.hu/07200/07281/07281.pdf>)
- Buchanan, George (1923): *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memories*. London–New York–Toronto–Melbourne • <http://tinyurl.com/pwfkvp6>

- Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911–1914*. 1–4 Band. Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin, 1926
- Hajdu Tibor (1978): *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Kossuth, Budapest
- Iswolski im Weltkrieg. Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis aus den Jahren 1914–1917*. Berlin, 1925
- Joll, James (1992): *The Origins of the First World War*. Longman, London–New York (1. kiadás, 1984; • <http://web.mit.edu/afarrell/Public/1742papers/JOLL-9-33.PDF>)

Károlyi Mihály (1965): *Egy egész világ ellen*. Gondolat, Budapest

Ormos Mária (1983): *Padovától Trianonig 1918–1920*. Kossuth, Budapest

Paléologue, Maurice (1982): *A cárok Oroszországa az első világháború alatt*. Európa, Budapest

Потемкин, Владимир Петрович (главный редактор) (1965): *История дипломатии*. III. (1914–1939) Политиздат, Москва

Romsics Ignác (szerk.) (1995): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest

Szabó Dániel (szerk.) (2009): *Az első világháború*. (Dokumentumgyűjtemény, közli a londoni és bukaresti titkos szerződést.) Osiris, Budapest

A „SCHLIEFFEN-TERV” MÍTOSZA

Pollmann Ferenc

PhD, Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum
pollmannferenc@gmail.com

Ahogy Marx szerint a forradalmak a történelem mozdonyai, hasonlóképpen nevezhetjük a revizionista történészeket a történettudomány mozdonyainak: szokatlan kérdésfeltevéseikkel, „unortodox” módszereikkel, tabudöntőgető elfogulatlanságukkal és nem utolsósorban provokatív vitastílusukkal nemritkán sikerül a kutatók érdeklődését olyan kérdések vizsgálatára irányítani, amelyeket hosszú ideje lezártak vagy valamiféle konszenzuson alapulóan „köztudottnak” tartunk. Az egyesült államokbeli hadtörténész, Terence Zuber bizvást sorolható a revizionisták közé: éppen másfél évtizede annak, hogy a *War in History* című tekintélyes hadtörténeti folyóiratban közölt tanulmányával, amelyet a Schlieffen-tervről írt, alaposan felbolygatta a szakmai közvéleményt. Meghökkenítő megállapítása – az említett tanulmány utolsó mondata – miszerint „Schlieffen-terv sohasem létezett”, érthető módon heves reakciókat váltott ki számos kortárs történészből, akik szinte azonnal erőteljes összűz alá vették a nyugdíjas hivatásos tisztból lett amerikai hadtörténészt. Zuber természetesen felvette a kesztyűt, és az így kialakult vita a szakfolyóiratok (főleg az említett *War in History*) hasábjain azóta is tart. Bár a magyar olvasók számára az efféle csörték gyakran teljességgel ismeretlenek maradnak, ebben az esetben legalább annyit a hazai szakma javára írha-

tunk, hogy a vitaindító tanulmány, igaz, némi késéssel, de megjelent magyar nyelven is.

Zuber állítása a Schlieffen-terv létezésének kétségbe vonásáról feltételezhetően azért okozott ekkora meglepetést, mivel olyasmit kérdőjelezett meg, ami az első világháborúról a szélesebb értelemben vett közvélemény számára is többnyire ismerősnek számított, mondhatni az alapvető tudásanyaghoz tartozott. (Még ha pontos mibenlétével nem is volt tisztában mindenki, a fogalom sokaknak ismerősnek tűnhetett.) A Schlieffen-terv a legtöbb iskolai tananyagban is szerepelt, mivel didaktikai szempontból hálás témának számított: belső logikája viszonylag könnyen elsajátítható és reprodukálható. A „hogyan győzzünk két egyidejűleg fellépő ellenség ellen” első látásra megoldhatatlan logikai feladványnak mutatkozik, amely azonban mégis megoldható, ha ismerjük a trükköt. Ez a trükk: hogy a két ellenséget nem egyszerre, hanem egymás után kell legyőzni, nyilvánvalóan nem tekinthető kézenfekvőnek. A tanári magyarázat, miszerint egy lomha és egy fürge ellenség közül előbb az utóbbi ellen kell csaknem teljes erőnk bevetésével gyors győzelmet aratni, és utána a lomhábbik ellen fordulni, már feltételezi azt a kiegészítő információt, hogy Németország potenciális ellenségei közül az egyik (Franciaország) gyorsan, a másik (Oroszország) ellenben lassan képes

haderejét harckész állapotba hozni. Ugyanez a trükk nyilvánvalóan nem működik két gyors ellenséggel szemben. Mindenesetre az, hogy az egyik ellenfelet szinte teljesen figyelmen kívül hagyjuk, miközben csak a másikra koncentrálnunk, kétség kívül hordoz magában némi kockázatot. A Schlieffen-terv belső logikájának könnyű interiorizálhatósága alighanem összefüggésbe hozható hazard jellegével: végrehajtása egyfajta bravúrt feltételez. Ez utóbbi vonása különösen kitűnik a gyors ellenfél (azaz Franciaország) legyőzésének mikéntjében. A Schlieffen-terv tudalévoleg ebben is igen kockázatos megoldást ajánl: a rendelkezésre álló német haderő zömének a jobbszárnyra való csoportosítását, majd ennek a túlerejű jobbszárnynak a semleges Luxemburg és Belgium (sőt akár Hollandia) területén keresztül végrehajtott nagy ívű átkaroló hadmozdulatát. Miért van erre a furcsa manőverre szükség? Azért, mivel a francia erődrendszert, amely a közös franciánémet határt védelmezi, frontális támadással nem érdemes megpróbálni áttörni. A hazard mozzanat abban van, hogy a túlerejű jobbszárny gyenge balszárnyal jár együtt, ami az ellenséget e gyenge balszárny megtámadására csábíthatja. Mit érünk vele, ha Belgiumon át benyomulunk Észak-Franciaországba, de közben a franciák ugyanezt teszik Lotaringiában? Itt megint szükség van a tanári magyarázatra: a Schlieffen-terv igazi trükkje az, hogy az egész arcvonal úgy működik, mint egy forgóajtó. Ennek a forgóajtónak a saroktengelye Metznel van. A cél az ellenséges védelem átkarolása és hátba támadása, hiszen a hadseregek – akárcsak az egyes katonák – szemből a legerősebbek, de oldalról és különösen hátulról sokkal sebezhetőbbek. Ezt az egyszerű felismerést próbálják a hadvezérek kiaknázni a thébaiak (Epameinondas) ferde fa-

lanxa óta, amely Leuktránál a győzelmet ilyen aszimmetrikus felállás segítségével vívta ki, vagy Hannibál nevezetes győzelme óta Cannae-nál a rómaiak ellen. A Schlieffen-terv sikere esetén a németek a teljes francia hadsereget egy hatalmas „katlancsátában” megsemmisítik. Ezután természetesen jöhet a győztes hadsereg átszállítása keletre a lomha orosz hadsereg ellen. A Schlieffen-terv igazi trükkje tehát az, hogy a kétfrontos háborút gyakorlatilag két egyfrontos háborúként vívja meg. A megoldás könnyen felfogható és reprodukálható.

Amennyiben Zubernek sikerül kétséget támasztani a Schlieffen-terv létezésével kapcsolatban, akkor a világháború történetének megértésében, illetve megértetésében különösen fontos tudáselem helyett kell mást keresnünk. Ráadásul Schlieffen-terv nélkül az agresszív Németországról és a német háborús felelősségről élő kép is nyilvánvalóan revízióra szorul. Az amerikai hadtörténész állításának beigazolódása tehát messzemenően befolyásolhatja a Nagy Háború kirobbanásával kapcsolatos felfogást is. A tét ennél fogva jelentős.

A Schlieffen-tervről kibontakozott vita erőviszonyai kezdettől meglehetősen aránytalanok voltak: a képzeletbeli szorító egyik sarkában maga Zuber, a másikban az ellenfelei, akiknek tábora kezdetben egységesnek mutatkozott abban, hogy valamennyien – ilyen vagy olyan okból – elfogadhatatlannak tartották Zuber érveit. Az idők folyamán azonban az ellenzők tábora bomladozni kezdett: az egyik legaktívabb ellenfél, a brit Terence Holmes – bár korántsem ért mindenben egyet az amerikaival – jóval közelebb került Zuber álláspontjához. A legmakacsabb ellenzők: Annika Mombauer, Gerhard P. Gross, Robert T. Foley véleménye ugyanak-

kor nem sokat változott. Az mindenesetre elmondható, hogy az elmúlt tizenöt esztendő folyamán Zuber felfogásának számos olyan támogatója is akadt, aki alapvető koncepcióját hajlandó elfogadni, ugyanakkor nem ért egyet vitamódszereivel. A hivatásos tisztból lett hadtörténész ugyanis meglehetősen érdes modorban oktatja ki „civil” ellenfeleit, ha azok a katonai szakszargon használatában hibát vétenek. Vitapartnerei ugyanakkor Zubernek a németből angolra fordítás során tanúsított „nagyvonalúságát” tűzik pellengérré. A vita ennél fogva némileg elfajult, és sokszor személyeskedő jelleget öltött.

Nyilván felmerül a kérdés, van-e egyáltalán értelme a Schlieffen-terv létezését kétségbe vonni? A revizionista történészek által gyakran túlzásba vitt descartes-i módszeres kétely számára természetesen nem léteznek tabutémák. Zuber ellenfeleit mindazonáltal érezhetően impresszionálta, hogy valaki egy ilyen köztudottan létező történelmi ismeret valóság alapját tagadja. Hiszen „mindenki tudja, hogy volt Schlieffen-terv”, minek ezt kétségbe vonni? Zuber érveit megismerve ugyanakkor inkább az a furcsa, hogy a *doute méthodique* híveinek miért nem került korábban a célkeresztjébe Schlieffen gróf szellemi öröksége.

A nevezetes terv az egykori legendás német vezérkari főnök, Alfred von Schlieffen 1905 decemberében készített emlékiratában található. Ennek a történelmi jelentőségű dokumentumnak a sorsa meglehetősen kalandos: a két világháború között néhány egykori magas rangú német tábornokon és vezérkari tisztben kívül senki sem láthatta, majd pedig az a hír járta róla, hogy 1945 áprilisában a Reichsarchiv elleni brit bombatámadás alkalmával végleg megsemmisült. Utóbb kiderült, hogy Schlieffen hagyatékát

nem az elpusztult levéltári anyaggal együtt őrizték, ennél fogva fennmaradt, és az Egyesült Államokba került, ahol 1953-ban Gerhard Ritter német történész megtalálta, majd három évvel később publikálta. 1956 óta tehát bárki számára olvasható, az utóbbi időben pedig az interneten is elérhető. Zuber figyelmét valójában nem az 1905-ös emlékirat vonta magára, hanem néhány olyan hadtörténelmi dokumentum, amelyek Schlieffen vezérkari főnöki szolgálatának idején keletkeztek, és amelyek 1945 után egy időre szovjet levéltárak mélyén pihentek, majd (feltehetően a peresztrojka hatására) visszakérültek az NDK-ba, végül a berlini fal leomlása után az egységes Németországba. Ezek a dokumentumok az évenkénti hadgyakorlatok, továbbá az ún. vezérkari utazások (feltételezett háborús szituációk alapján lejátszott hadijátékok) lefolyását és értékelését tartalmazták, és alkalmat kínáltak arra, hogy a hadtörténész rekonstruálja belőlük Schlieffen stratégiai gondolkodásának fejlődését. Mindezt összevetve az 1905-ös emlékirattal szükségképpen fogalmazódnak meg kérdések. Zuber feltétlen érdeme, hogy a tulajdonképpeni Schlieffen-tervet tartalmazó emlékiratot képzett katonaként végigolvasva olyan különös mozzanatokra hívta fel a figyelmet, amely a civil Ritternek úgy látszik, nem tűntek fel. De nem csupán neki: Ritter könyvének angol kiadásához az ismert brit hadtörténész, Sir Basil H. Liddel Hart írta az előszót, aki egészében meglehetősen lesújtó kritikát fogalmazott meg a Schlieffen-tervről, ám legfeltűnőbb jellegzetességei: hogy kizárólag Franciaország elleni, azaz egyfrontos háborúra készült, továbbá, hogy két tucat nemlétező hadosztály bevetésével számolt, furcsa módon elkerülték a figyelmét. Pedig ezeknek a fantomdivízióknak a szerepeltetése már a két világháború között meg-

jelent hivatalos német világháború-történet szerzőinek is feltűnt.

A Schlieffen-terv és az 1914 nyarán megvalósított német felvonulási terv egymáshoz viszonyított pozíciója általában ugyancsak része mindannak, ami ezzel kapcsolatban „közismert”: eszerint az 1905-ös emlékiratban Schlieffen megalkotta a háború megnyerésének tökéletes haditervét, amit azonban hivatali utóda, Helmuth von Moltke vagy nem értett meg, vagy túlságosan kockázatosnak tartott, mindenesetre szerencsétlen módon megváltoztatott, és ezzel tönkre is tett. Következésképpen a német villámháború 1914 őszi kudarca legfőképpen Moltke számlájára írható. Ez a beállítás azonban teljes egészében a két világháború közötti hivatalos német hadtörténetírás álláspontját tükrözi. Verifikálhatósága nyilván attól függ, mennyiben lehet valós információkat kapni az 1914. évi német felvonulási tervről, illetve annak megvalósításáról. 1945 előtt a megfelelő dokumentumok egyáltalán nem voltak hozzáférhetőek, az említett légitámadás alkalmával pedig a legtöbbjük megsemmisült. Azóta azonban kiderült, hogy – akárcsak a Schlieffen-hagyaték – egynémely korabeli levéltári anyag mégis megmaradt, s ezek segítségével a Moltke által kidolgozott, illetve végrehajtott felvonulási terv is rekonstruálható. Zuber számára ennek a valódi német felvonulási tervnek a helyreállítása megadta a lehetőséget arra, hogy a két világháború közötti német világháború-történet által sugallt állásponttól magát függetlenítvé választ keressen az alapvető kérdésre: vajon tényleg az 1905. évi emlékiratba foglalt koncepción alapult-e az 1914. évi német haditerv? Másként fogalmazva: igaz-e, hogy a németek világháborús felvonulási terve a – valamilyen mértékben módosított – Schlieffen-terv?

Az 1905-ös emlékiratról Zuber szükségesnek tartja leszögezni, hogy az nem 1905 decemberében, hanem minden valószínűség szerint 1906 januárjában keletkezett. A különbség azért érdekes, mivel Schlieffen 1905 decemberének végén ment nyugdíjba, vagyis a szóban forgó emlékiratot már nem aktív vezérkari főnökként, hanem nyugalmazott tábornokként írta. Érvényes haditervnek természetesen már csak ezért sem volt tekinthető. Ráadásul tartalmi szempontból sem felel meg a felvonulási tervekkel szembeni kritériumoknak. Zuber sarkosan fogalmaz: „Mindent egybevéve, a Schlieffen-tervet tartalmazó Denkschrift mint hadműveleti utasítás egy rémálom.” Ismeretes az idősebbik Moltke mondása, miszerint minden haditerv érvényessége az ellenséggel történő első érintkezésig tart. A felvonulási tervek készítői ezért csupán a hadműveletek kezdeti időszakára rögzítik a seregestek feladatait, hiszen a clausewitz-i „háború köde”, azaz a kiszámíthatatlan tényezők sokasága miatt értelmetlen messzemenő terveket készíteni. A valóságos háborúnál jóval kevesebb kombinációs lehetőséget kínáló sakkjátékban is csak a megnyitások lépéssorrendjét tartja nyilván a sakkelmélet: ha valaki azzal állna elő, hogy elkészítette a francia védelem elleni garantáltan nyerő lebonyolítás teljes tervét, alighanem kételkednének elméje épségében. Márpedig Schlieffen bizonyos értelemben éppen ezzel próbálkozott 1905. decemberi (illetve 1906. januári) emlékiratában. Aligha csodálható, ha Zuber székepszissel tekint minden olyan szerzőre és minden olyan műre, aki vagy amely az említett emlékiratot haditervként tekinti. Elutasító álláspontjának alátámasztására többféle bizonyítékot is megnevez. A legfontosabbakat Gerhard P. Groß egyik vitacikkében pontokba szedve sorolja fel:

1. Az emlékiratot nem a vezérkar páncélszekrényében őrizték; az Schlieffen tulajdonában maradt, s halála után a lányaihoz került. (A Schlieffen-tervet tartalmazó dosszién gyönyörű női kézírással szerepel, hogy a terv „Elisabeth von Hahnke, született Schlieffen grófnő, valamint Maria Schlieffen grófnő tulajdona.”) Zuber szerint, ha ez a dokumentum tényleg a franciák legyőzésének bombabiztos receptje, úgy nyilván szupertitkosnak számít, és aligha „a családi fotók között” lett volna a helye.

2. Schlieffen egyáltalán nem készült nagyszabású megsemmisítő csatára: terve az volt, hogy bevárja a franciák támadását, majd közel a határhoz ellentámadást indít ellenük. Erre a megállapításra Zuber annak alapján jutott, hogy megvizsgálta Schlieffen vezérkari főnöksége alatt tartott hadgyakorlatainak és hadijátékainak forgatókönyveit. Úgy találta, hogy Schlieffen egyetlen esetben sem gyakoroltatta azt a fajta stratégiát, amely az emlékiratban megjelenik. Tisztában lévén azzal, hogy a német hadsereget ellenségei számbelileg felülműlják, az egyedüli hatékony stratégiának kétfrontos háború esetére a defenzív-offenzív módszert tekintette.

3. Schlieffen sohasem gyakoroltatta a Párizst nyugatról megkerülő átkarolást, sem bármely francia földön megvívandó csatát. Gyakorlatainak döntő hadműveletekre mindig Elzászban vagy Lotaringiában (azaz német földön) került sor.

4. Az emlékirat megírásának célja, hogy rábírja az illetékeseket a német hadsereg létszámának jelentős növelésére. Ez a pont a „fantomhadosztályok” szerepeltetésére vonatkozik. Schlieffen ugyanis az emlékiratban a franciák elleni hadjárathoz összesen 96 hadosztály alkalmazását tartja szükségesnek, holott a német hadsereg 1905-ben legfeljebb 72

hadosztályt tud felvonultatni. Zuber szerint a nemlétező hadosztályok felhasználása a hadműveleti tervezés során kizárólag azzal indokolható, hogy Schlieffen ily módon ráirányítsa az illetékesek figyelmét a szerinte legfontosabb biztonsági problémára: hogy a német hadsereg számbelileg alulmarad potenciális ellenfeleivel szemben. Mivel Németország népessége felülmúlja a franciákét, a tény, hogy hadserege mégis kisebb, mint nyugati szomszédjájé, csupán a hadkiegészítés tökéletlen működésének a következménye. A franciák tudvalévőleg az egészségileg alkalmas férfinepesség 85%-át, a németek ellenben csupán 50%-át képezik ki.

5. Fantomhadosztályokat szerepeltető „haditerv” nem lehet alapja semmiféle operatív tervezésnek.

6. Az emlékirat egyáltalán nem Schlieffen hadművészetének csúcspontja: inkább elszigetelt aberrációként tekintendő.

7. Schlieffen az emlékiratban egyáltalán nincs tekintettel az aktuális külpolitikai környezetre. Ez alatt az egyfrontos, kizárólag Franciaország elleni háborúra vonatkozó tervezés értendő. Az emlékirat ugyanis a *Háború Franciaország ellen* címet viseli. Zuber szerint feltűnő, hogy Schlieffen a teljes német haderőt Franciaország ellen használja fel: a keleti határok védelmére semmit sem szán. Ellenfelei szerint ezt magyarázhatja Oroszország Japán elleni háborús veresége a távolkeleti háborúban. Zuber ellenben korabeli hírszerzési jelentések alapján (melyeket Schlieffennek mint vezérkari főnöknek feltétlenül ismernie kellett) bizonyítja, hogy az orosz hadsereg 1905-ben is komoly erőt képviselt: európai területein lévő gyalogzászlóaljainak száma 16%-kal, tüzéruégeinek száma pedig 20%-kal volt csak alacsonyabb, mint a japán háború előtt, lovasszázadainak

száma pedig 24%-kal magasabb lett. Ráadásul az orosz–japán háborút lezáró portsmouth-i béke (1905. szeptember 5.) aláírását követően azonnal megkezdődött a mandzúriai csapatok visszazállítása nyugatra. Oroszország tehát változatlanul komoly katonai fenyegetést jelentett Németországra nézve. Nincs észserű magyarázat arra, miért hagyta ezt a fenyegetést Schlieffen teljességgel figyelmen kívül.

Összességében Groß szerint Zuber a „Schlieffen-terv mítoszának” megalkotásával és fenntartásával azokat a német tábornokokat és vezérkari tiszteket gyanúsítja, akik az 1914-es franciaországi német hadjárat kudarcáért viselendő saját felelősségüket Moltkéra (továbbá néhány más alárendeltjére) kívánták hárítani. Ezért alakították ki a sohasem létezett Schlieffen-tervet, és ezért vádolták annak „elrontásával” Moltkét, aki már 1916-ban elhunyt, azaz nem védekezhetett a vádak ellen.

A Zuber állításairól folyó vita legutolsó hozzászólását publikáló Terence Holmes sajtós megoldást kínál annak az ellentmondásnak a feloldására, amely Schlieffen stratégiai elgondolásai és az emlékiratban kifejtett álláspontja között feszül. Schlieffen – korábbi stratégiai krédójának megfelelően – 1905. december 23-án az utolsó általa vezetett hadijáték értékelésekor újólá megismételte, hogy Németország egy eljövendő kétfrontos háború esetén számbelileg jelentősen alulmarad, ennél fogva egyik irányban sem lesz képes támadni, mivel bármelyik ellenfelének megtámadása túl sok erőt és túl sok időt venne igénybe a másikkal szembeni védekezés rovására. Ilyen körülmények között tehát a németeknek be kell várniuk ellenségeik támadását, majd megpróbálni ellentámadással gyors egymásutánban elbánni velük. Nyolc nappal később, december utolsó napján pedig papírra vetette a Franciaország Belgiu-

mon keresztül történő megtámadására vonatkozó első változatát. Holmes szerint azonban nem valamiféle skizofréniáról van szó: Schlieffen egyfrontos (csak Franciaország elleni) háború esetére a támadó, kétfrontos (Francia- és Oroszország elleni) háború esetére viszont az ellentámadó stratégiát tartotta üdvöztőnek. Holmes szerint Moltke csakhogyan „elrontotta” Schlieffen stratégiai elgondolásait, mivel olyan feltételek között próbálta azokat megvalósítani, amelyek között nem működhetek: kétfrontos háború körülményei között akarta alkalmazni az egyfrontos háború esetére kidolgozott tervet. Ráadásul azt is tudnia kellett, hogy eleve nem áll rendelkezésre annyi hadosztály, amennyit Schlieffen eredetileg szükségesnek tartott egyedül Franciaország legyőzéséhez. Vajon miért kockáztatta meg mégis a kudarcra ítélt vállalkozás végrehajtását? Holmes szerint ebben Moltke és Schlieffen eltérő stratégiai filozófiájának különbsége játszott döntő szerepet. Schlieffen Karl von Clausewitzhez hasonlóan azt tartotta, hogy a harcnak a védekezés az erősebbik fajtája. Moltke viszont éppen ellenkezőleg, a támadást nevezte az erősebbnek, mivel csak az reprezentálja a pozitív célok iránti törekvést. Hitt abban, hogy a támadásban rejlő morális fölény képes kiegyenlíteni a pusztaszámbeli fölényt. A marne-i csatában a németek balszerencséjére Schlieffen clausewitz-i szemlélete győzedelmeskedett.

Zuber talán legkitartóbb ellenfele, Annika Mombauer számára mindaz, amit az amerikai hadtörténész a Schlieffen-tervvel kapcsolatos vitában állít, voltaképpen leginkább a német háborús felelősség kérdésével összefüggésben bír igazi relevanciával. Ebben aligha téved: a Schlieffen-terv létezéséről, illetve belső szerkezetéről folyó vita voltaképpen megmaradhatna a hadtörténetírásán belül, ha nem

kötődne szorososan a háború kirobbantásáért viselendő felelősség problémájához. Mombauer szerint az 1914-es német haditerv (amelyet ő – többek közt a vita hatására – már nem Schlieffen-tervnek, hanem Moltke-tervnek nevez) vitathatatlanul agresszív, támadó terv volt, ami bizonyítja Németország háborús szándékát. Zuber ugyanakkor joggal emlékeztet rá, hogy amennyiben az offenzív haditerv a háborús felelősség megítélése szempontjából perdöntő jelentőségű, úgy Franciaországot és Oroszországot legalább akkora felelősség terheli, mint a németeket, mivel 1914-es felvonulási terveik egyidejű támadást irányoztak elő Németország ellen. Ráadásul nem csupán tervezték mindezt: Zuber fontosnak tartja kiemelni, hogy a világháború első ütközeteit, illetve csatáit mind a keleti, mind a nyugati fronton, német területen vívták. Ez szerinte bizonyítja, hogy a franciák és az oroszok megelőzték a németeket, és a német hadműveletek kibontakozására csak később került sor.

Természetesen Zuber szándékosan figyelmen kívül hagyja, hogy a nyugati fronton a németek a hadműveleteket luxemburgi és belga területeken kezdték: Franciaországig ezen területek megszállása után juthattak csupán el. Ugyanakkor teljesen igaz van abban, amikor így ír: „Az, hogy a franciák és az oroszok offenzív haditervvel rendelkeztek, semmivel sem bizonyítja jobban háborús felelősségüket, mint az offenzív német haditerv Németországét. A hadba lépésre vonatkozó döntés politikai, nem pedig katonai. Hogy a politika 1914-ben morális volt-e avagy immorális, egyáltalán, hogy a politika lehet-e etikus, azt nem a hadtörténészek dolga eldönteni. Az [1914-ben] aktuális háborús tervezés csupán annyit mutat, hogy a franciák és az

oroszok úgy gondolták: számukra katonailag előnyös a támadás, a németek pedig úgy, hogy számukra inkább az ellentámadás. Egyik stratégia sem lényegileg »morális« vagy »immorális«. A hadtörténetírás célja annak megállapítása, mi is történt valójában, nem pedig valamiféle morális bűnösség és ártatlanság méríckelésére alkalmas mozgó skála kidolgozása.”

Ezen a ponton válik világossá, hogy a vita voltaképpen témája a hadtörténetírás egyik örökzöld problémája: hadsereg és politika mindenkori viszonya. Zuber és Mombauer eltérő álláspontja ennek leképezése. Amennyiben elfogadjuk a clausewitz-i tétel igazát, miszerint a háború csupán a politika folytatása más – erőszakos – eszközökkel, úgy Zubernek kétségkívül igaza van: a bármennyire is agresszív haditervek létezése pusztán katonai-szakmai kérdés. Felhasználásukról mindenkor a politika dönt. Mombauer szerint ugyanakkor az agresszív katonai tervek nem azért születnek, mert a katonák szívesen törik a fejüket egy elképzelt háború megnyerhetőségének problémáján. Számára, úgy tűnik, elfogadhatatlan az, amit a katonák „támadólagos védelemnek” neveznek. Pedig 1914 nyara az offenzíva kultuszának virágkora. (Még az olyan kis országok, mint Szerbia katonai vezetői sem gondolkodtak másképp: a szerb vezérkari főnök, Radomir Putnik már 1911-ben úgy vélte, hogy tisztán passzív védelem sohasem lehet sikeres.) A „Schlieffen-terv mítoszának” lerombolása az egyoldalú német háborús felelősség tézisést valóban tarthatatlanná teszi.

Kulcsszavak: *Schlieffen, Zuber, Holmes, Mombauer, Clausewitz, Schlieffen-terv, Ritter, stratégia, kétfrontos háború*

IRODALOM

- Clausewitz, Karl von (1961): *A háborúról*. I. kötet 3. rész. (Ford. Réczey Ferenc) Zrínyi, Budapest
- Der Weltkrieg 1914–1918. Bearbeitet im Reichsarchiv*. Bd. I. E.S. Mittler, Berlin, 1925
- Evera, Stephen Van (1984): The Cult of the Offensive and the Origins of the First World War. *International Security*. 9, 1, (Summer) 58–107.
- Groß, Gerhard P. (2008): There Was a Schlieffen Plan. *War in History*. 15, 4, 389–431. DOI: 10.1177/0968344508095447
- Holmes, Terence (2014): Absolute Numbers: The Schlieffen Plan as a Critique of German Strategy in 1914. *War in History*. 21, 2, 193–213. DOI:10.1177/0968344513505499
- Mombauer, Annika: Of War Plans and War Guilt: The Debate Surrounding the Schlieffen Plan. *Journal of Strategic Studies*. 28, 5, 857–885. DOI: 10.1080/01402390500394009
- O'Neill, Willam D. (2014): *The Plan That Broke the World*. Kindle Edition (Nyomtatott kiadás • <http://books.google.hu/books?id=IeIPAwAAQBAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>)
- Ritter, Gerhard (1956): *Der Schlieffenplan. Kritik eines Mythos*. Oldenbourg, München
- Rothenberg, Gunther E. (1989): The Austro-Hungarian Campaign Against Serbia in 1914. *The Journal of Military History*. 53, 2, (Apr.)
- Schlieffen, Alfred, Graf von (1905): *Denkschrift „Krieg gegen Frankreich” [Schlieffen-Plan]*, Dezember. • http://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0097_spl
- Zuber, Terence (1999): The Schlieffen Plan Reconsidered. *War in History*. July, 6, 262–305. DOI:10.1177/096834459900600302
- Zuber, Terence (2003): *Inventing the Schlieffen Plan. German War Planning, 1871–1914*. OUP, Oxford
- Zuber, Terence (2005): A Schlieffen-terv, újragondolva. In: Veszprémy László (szerk.): *A korai stratégiai gondolkodás. Tanulmányok*. Zrínyi, Budapest. 307–347.
- Zuber, Terence (2006): Der Mythos vom Schlieffenplan. In: Ehlert, Hans – Epkenhans M. – Groß, G. P. (Hrsg.): *Der Schlieffenplan: Analysen und Dokumente*. Schoenigh, Paderborn, 45–78.
- Zuber, Terence (2008): Everybody Knows There Was a ‘Schlieffen Plan’: A Reply to Annika Mombauer. *War in History*. 15, 1, 92–101. DOI: 10.1177/0968344507085764
- Zuber, Terence (2013): *The Real German War Plan 1904–14*. The History Press, Kindle Edition

A TÖRTÉNETÍRÁS ÉS A VILÁGHÁBORÚ

Szabó Dániel

a történelemtudományok kandidátusa,
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
szaboda@hotmail.com

Kerek száz éve kezdődött el, vagy, ahogy mondani szoktuk, tört ki az a háború, amely idővel az első világháború nevet kapta. Sokan úgy vélték, hogy először is helyi vagy viszonylag helyi fegyveres konfliktus lesz. Volt olyan elképzelés, hogy csak a Balkánra, olyan is, hogy csak az európai nagyhatalmak egy részére fog kiterjedni. Nagy-Britannia belépésével egyértelművé vált, hogy ezek a remények alaptalanok. Az angol, a francia és a német gyarmatbirodalom világméretűvé növesztette a háborút, amelyhez ilyen vagy olyan formában csatlakoztak ázsiai, dél-amerikai államok is. Másodszor, bár a katonai szakértők egy része nem reménykedett a rövid háborúban, a nyilvános politikai diskurzusban szinte mindenki még 1914-ben véget érő csatákról beszélt. Nemcsak Vilmos császár híres mondata – „*mire lehullnak a levelek...*” – erősítette ezt a hitet, de például az olyan brit toborzási plakátok is, amelyek biztosították a jelentkezőket, hogy amikor három hónap múlva vége a háborúnak, azonnal leszerelhetnek.

A világháborút a közgondolkodásban korszakhatárnak tekintik, akár George F. Kennan alapkatasztrófa (*seminal catastrophe*), akár Eric Hobsbawm (a szélsőségek korának kezdete [*age of extremes*]) kifejezésére gondolunk. Egyes országok számára mindazonáltal hosszabb távon kisebb, mások számára na-

gyobb pozitív változásokat hozott. A háború alatti szenvedés, emberveszteség azonban általános volt, még akkor is, ha a háború végi influenzajárvány, a spanyolnátha hatását nem vesszük figyelembe, amely a háborúban legyengült emberek közt minden korábbi járványnál nagyobb pusztítást okozott. A pusztulás, pusztítás persze nemcsak emberveszteséget jelent, hanem az emberi környezet, az életfeltételek és az emberi normák pusztulását, átalakulását is. A háború magával hozta az „ölni szabad” normát, ami sok országban erős hatással volt a háború utáni emberi magatartásra, részben éppen azért, mert a háború nem pár hónapig, hanem több mint négy évig tartott.

A háborúról szóló történetírás szinte már a háború alatt megindult, de a harcokat követően azonnal munkához láttak a történészek. Az első és meghatározó dolog bizonyos új normák figyelembe vétele volt: az orosz forradalom és vele párhuzamosan Wilson amerikai elnök is meghirdette a titkos diplomácia végét. A volt háborús hatalmak egymás után hozták nyilvánosságra a háború előtti és a háború alatti diplomáciai tárgyalások, megállapodások és jelentések stb. anyagait, és ezzel párhuzamosan jelentek meg a szereplők: diplomaták, katonák, uralkodók visszaemlékezései. Ekkor, 1919-ben jelentek meg először

Tisza Istvánnak az uralkodóhoz írott feljegyzései, s azon közös minisztertanácsok jegyzőkönyvei, amelyeknek meghatározó szerepük volt a Szerbiának szóló ultimátum elkészítésében.

A dokumentumközlések hol megerősítettek, hol megcáfolták azt a gyakorlatilag mindenütt hangoztatott álláspontot, hogy „mi nem tehetünk a háborúról”, „minket a másik oldal kényszerített bele” stb. Ez tulajdonképpen nem volt új, szinte minden politikus – a katonák már nem okvetlenül – hangoztatta, hogy „mi csak védelmi háborút folytattunk”. A háború megindítása nem szerepelt a pozitív értékek között. Természetesen ezt mindig és mindenütt kiegészítette a „mi katonáink bátran harcoltak”, sőt a „mindenkinél jobban harcoltak” toposz.

Ez a vesztes országoknál csak megerősödött, amikor az antanthatalmakkal kötött békeszerződésekben, a versailles-iban (Németország), a Saint Germain-iben (Ausztria) és a trianoniban (Magyarország) szerepelt az a pont, hogy az adott országok elismerik felelősségüket a háború kirobbantásáért.

Ezeknek meghatározó szerepük volt abban, mindenekelőtt Magyarországon, hogy az első világháborúval kapcsolatos érdeklődést – mindenekelőtt, de nem kizárólag a nem tudományosat – elnyomta Trianon témája. Sokszor és sok helyen felfoghatatlanná vált, hogy a világháborúnak szerepe volt az azt követő békeszerződések létrejöttében: Trianon elnyomta a világháborút. Az érdeklődést részben a már említett „mi bátran harcoltunk, minket nem lehetett legyőzni” érték mellett, a vereségnek valamiféle áruláshoz kötése határozta meg (tördőfés legenda, az oktobristák antant-tárgyalásai, az antant területi követeléseinek állítólagos növekedését elősegítő Tanácsköztársaság.)

A világháború tényleges felmérése azokban az országokban, amelyek nyertek a háborún, szintén csökkent maradt, mert az eredmény – az állam kiegészülése (Románia), az állam újra létrejötte (Lengyelország), új állam létrejötte (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Írország), új társadalmi rendszerű állam létrejötte (Szovjet-Oroszország) – elnyomta a háborúval való tényleges foglalkozást. Természetesen itt nem gondolok a gyászmunkára, de valamiféleképpen a halált is más eseményhez kötötték.

A volt Központi Hatalmakkal háborús felelősként való meg-, avagy kinevezése a két világháború között, mindenekelőtt a harmincas években megerősödött, s a második világháború sokakban fixálta illetően meggyőződésüket. Ez a történelemszakmában nem vált általánossá, s nem csak az érintett országok történéseit illetően.

A világháború után egy újfajta megközelítés jelenik meg, amely mindenekelőtt Franciaországnak és Oroszországnak a háború kitörésében játszott szerepét hangsúlyozza. Mindez nem jelenti a mindenekelőtti német felelősség eltűnését a szakirodalomból.

A hatvanas évek elején éppen németországi részről jelenik meg egy újfajta megközelítés, mely elsősorban Fritz Fischer hamburgi történész és tanítványai nevéhez kötődik. Ő nemcsak a hadsereg vezetőinek „harciaságáról”, hanem a birodalmi Kancellár háborúpártiságáról és az Alldeutscher Verband hadicéljairól írt. Írásának hatására újraéledt a vita a háborús felelősségről, és kialakult a német történelem folyamatoságáról, a hódító náci hatalom második birodalmi gyökereiről szóló úgynevezett Sonderweg-felfogás, ami azt állította, hogy a német politikának az európai fősodortól eltérő útja volt. Az alapvetően politikatörténeti Fischer-megközelí-

tést kiegészítette, mármint a Sonderweg-felfogásban, a bielefeldi társadalomtörténeti iskolához köthető, a német társadalom folyamatosságát hangsúlyozó felfogás.

Érdekes módon az álláspontot hatékonyan nem a németországi konzervatív kollégák – részben nemzeti önbecsülésből eredő – visszautasítása cáfolta eredményesen, hanem fiatal, Németországgal foglalkozó angol történészek írásai.

Tulajdonképpen a Sonderweg-vita lezárulása után a történeti szakmában nincs háborús felelősség vita, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a közgondolkodásban ugyan ez nem lehet jelen. Hangsúlyozni kell, hogy a szakmai és a közgondolkodási álláspontok kölcsönösen mindig hatnak egymásra, de előfordul, mint az adott esetben is, hogy egyikük vagy másikuk reagálása késik vagy elmarad.

Azt, hogy a századik évforduló kapcsán, mindenekelőtt a tömegkultúrában megjelent egyfajta háborús felelősség kérdése – mindenekelőtt a Balkánon, ahol legpregnansabban a terrorista szerb Gavrilo Princip és a szerb nemzeti hős Gavrilo Princip szembeállításával találkozunk – jómagam a volt jugoszláv államok szembenállásával és a felbomlást követő balkáni háborúkkal tudom magyarázni.

Nemcsak a közhangulat, de a humán és társadalomtudományok önfejlődése is új és újabb kérdéseket, néha akár megoldásokat is hoz egyes történeti problémákhoz. Az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb, részben a társadalomtörténet-írás előretörésével kapcsolatos, új megközelítése a háborús lelkesedéshez kötődik. Nem kerülheti el a lelkesedés kérdését az, aki a háború kitéréséről olvas (vagy ír), s ez valószínűleg csak azért nem került be a háborús felelősség problémakörébe, mert a jelenség oly általánosnak tűnt. Ugyanakkor

specifikus volt, egy olyan eseménysor, amely a második világhétségnek nem volt kísérőjelensége. Talán nem véletlen, hogy a nagy társadalmi mozgósításokat szervező Harmadik Birodalomban – melyekről talán Leni Riefenstahl *Az akarat diadala* című filmjéből alkothatunk képet – a háború elején nem jelenik meg a lelkesedés. Állítólag 1914 augusztusában, Münchenben maga Hitler is ott lelkesedett a tömegben.

A világháború kitérésének legnagyobb meglepetését éppen ez a lelkesedés okozta, s a háború vége felé már sokan szégyenkeztek miatta, vagy elfelejtették, hogy ilyen vagy olyan okból ők is részesei voltak a „nagy népünnepélynek”. Talán a legnagyobb meglepetést a szocialista pártok és híveik okozták, akik ilyen vagy olyan formában legalábbis nem léptek fel a háború ellen: gondoljunk csak Roger Martin du Gard *A Thibault családjának* 1914 nyara című részére.

Elég hamar megjelenik a politikai beszédben és a történetírásban is egy olyan álláspont, amely valahogyan kétségbe vonja a lelkesedés (mindenekelőtt *a mi lelkesedésünk*) meglétét. Ha a háborút valamilyen értelemben rossz dolog volt elkezdni, még a győzteseknek vagy azoknak az államoknak is, amelyek nemcsak nyertek, de nyertek is rajta, akkor az állam polgárai nem lehettek tömegével ily lelkesek; egyfajta szégyenmomentum jön elő. Az ellenfél lehetett lelkes, ott előtörhettek a primitív érzelmek, de nálunk nem. Sokkal később jelenik meg, erős társadalomtörténeti töltéssel a szakmai kérdés, vajh tényleg volt-e lelkesedés, s ha igen, akkor mitől, miért.

A lelkesedésnek mint önkifejezésnek többféle formája lehet: az utcai vonulásoktól, a katonabúcsúztatásoktól, a köz számára szóló íráson, beszéden keresztül, a privát megnyilvánulásokig. Ez utóbbi ritkán találkozik

a vonulások-tüntetéses magatartással, a fennmaradt naplókban még a háborúnak örülők is inkább kívülről nézik ezeket, nemigen találkoztam résztvevő naplófeljegyzésével erről. Maximálisan a bent is vagyok, kint is vagyok magatartással, ahol a vonulókhöz lelkes(itő) beszédet tartó férfiú számol be a tömegről.

Ami egyértelművé válik, hogy az egységességnek tűnő jelenség – a „lelkesedés” – nem egyforma. A nagyvárosokban, sőt talán a közepes városokban is találkozunk a közösgalkotás ezen formájával, de vidéken, a kis településeken nem annyira. Természetesen másként értelmezhető a lelkesedés azon országokban, ahol nem létezik kötelező katonai szolgálat és azokban, mindenekelőtt a kontinens államaiban, ahol az általános hadkötelezettség évtizedekkel korábban bevezetést nyert. Egy-egy országon belül is meghatározó regionális különbségek voltak (a német császári hadseregen belül például a külön bajor, szász ezredek, az örökös tartományokon belül pedig a bukovinai és a tiroli egységek között). Még azt is nyugodtan kijelenthetjük, hogy eltérő magatartás jellemezte a nagyipari és a kisipari munkásokat.

Úgy tűnik az egyre szaporodó irodalomból, hogy leginkább a középosztálybelieknél, azok közül is főként a fiatalabbaknál jelenik meg az említett magatartás. Mindez annak ellenére, vagy éppen azért, mert az első bevonulók nem a legfiatalabbak voltak, az 1914-es rekrutákat ugyanis ki kellett képezni, míg a hadsereget megjártak már rendelkeztek alapvető katonai tudással. Éppen köztük jöhetnek elő a katonai férfiközösg emlékei, az együtt éneklések, italozások, persze éppen úgy az egyáltalán nem lelkesítő család- és vagyonelhagyások. De hisz, mire lehullanak a levelek...

A gondolataikat a nagyközösg számára megfogalmazó értelmiségieknél ugyanúgy

jelentkezhet mindez mint a közösséghez való szorosabb kapcsolódás vágya: gondolhatok itt arra, hogy a háborús színdarabok felvonások közötti színpadi énekeit a közösg együtt dalolta végig a szereplőkkel. Igaz, erre finoman fel is hívták a jelenlevőket a dalszövegek kiosztásával.

Ugyanúgy lényeges a látható és láthatatlan közti különbség: a háború kitörésének pillanatában életbe lép a cenzúra, s így bizonyos érzések és vélemények nem kaphatnak nyilvánosságot, csak a háború későbbi éveiben.

A megjelent „lelkes”, a közösghez eljutó írások közül nem olyanokra gondolok, mint Ernst Lissauer *A gyűlölet éneke* című írása vagy Gyóni Géza háború eleji *Petőfi lelke* című verse. Nem olyan mondatokra gondolok, mint az „*Isten verd meg Angliát*” jelszó kitalálójának „*Mi mindég egyet gyűlöliünk, / Öliünk, öliünk és gyűlöliünk.*”¹ vagy „*Csak a veséjét, most ne engedd!*”² Sokkal inkább az olyanokra, mint a „*Megállj, megállj kutya Szerbia*” (Szabó, 2009, 410–411.).

Sok értelmiségivel találkozunk, aki az első, a legelső pillanatban egyértelműen támogatta hazája háborúját, s azután egyre inkább a pacifizmus irányába fordul. Ebben nemcsak az idő előrehaladása, hanem az otthon és a harctéren tapasztaltak is szerepet játszanak. Csak egy példaként, Harry Kessler háborús naplója egyértelműen mutatja ezt az átalakulást, a belgiumi német erőszak tudomásulvételétől kezdve egészen a háború egészének elutasításáig. A magyar írók, költők között is gyakori az ilyen váltás, az első pillanat után az eszmélés náluk és a közösgnél egyaránt gyorsan érkezik.

¹ Ernst Lissauer: *A gyűlölet éneke*. Kosztolányi Dezső fordítása (URL1)

² Gyóni Géza: *Petőfi lelke*. (URL2)

A történelmi szakma sokak szerint egyike a legkonzervatívabbnak, az önmagát legkevésbé megújítani tudónak. Ezt az állítást minimum megkérdőjelezi mindaz a változás, ami a világ és részben a honi történetírásban az utóbbi évtizedekben lezajlott. Az első világháborúval kapcsolatosan mindenekelőtt a társadalomtörténet-írás jelentőségének növekedéséről kell beszélni. Ez nem szüntette meg a korábbi diplomácia-, politika- és had-(csata)történeti munkák születését, de új és új érdeklődést keltő témákat hozott a szakma és a társadalom elé. Egyre többen foglalkoznak a társadalmi osztályoknak, csoportoknak speciális háború alatti történetével, s a gendertörténet előretörése magával hozta a hátszög (home front) iránti érdeklődés jelentős növekedését. Mindez összekapcsolódott a kollektív tapasztalat vizsgálatával.

Sokak szerint az 1990-es évektől kezdődően a kulturális történet (*cultural history*), mely kifejezést sokszor, tévesen, kultúrtörténetnek fordítunk, hozta a legmeghatározóbb változást az első világháborúról szóló munkákban. Ez egyszerre érdeklődött a kulturális jelenségek iránt, és használta olyan társadalomtudományok, mindenekelőtt az antropológia megközelítéseit, amelyek az emberi közösségek szokásaival, gondolkodásával és ezeknek változásaival foglalkoztak. Az egyik legmeghatározóbb vonal a háború emlékezetének kutatása. Ez egyszerre lehet irodalmi, néprajzi, széles értelemben vett antropológiai. Ugyanakkor sokszor és sok helyen többet mond az emlékezet alakulásának körülményeiről, mint az emlékezet tárgyáról. Mire ez az irányzat eljutott a történetíráshoz, a korábbi néprajzi gyűjtéseken kívül csak írott és tárgyi források maradtak az elemzés lehetséges tárgyaiként. Az első világháborúval kapcsolatos *oral history* kutatásokat csak a háborút át nem élt nem-

zedékekkel lehet végezni. Amikor egy kolléga az első világháború szovjetunióbeli imidzét vizsgálja, az érdeklő, hogy a hatalom hogyan fokozta le az első világháború emlékezetét a Nagy Októberi Szocialista Forradalom mögé. És ez nyilvánvalóan nem az egyetlen példa arra, hogy az emlékezetet nem pusztán a saját, avagy családi, avagy kiscsoportos tényleges tapasztalások és azoknak az emlékei – amit Jay Winter élesen megkülönböztet az emlékezetétől –, hanem a politika közvetlenül vagy közvetve is meghatározhat. Hogy csak egyetlen példát hozzak: az első világháborús emlékművek az ismeretlen halottak emlékműveitől, a lokális – néha parancsszóra is létrehozott – emlékműveken keresztül, mind ilyen értelemeket hoznak számunkra a háborút követő korszakról. Elgondolkodhatunk azon, hogy a saját halottaink emlékművein megjelenő Trianon-szimbólumok mekkora szerepet játszottak, játszanak a Trianon-emlékezet kialakításában és fenntartásában, akárcsak a háborút követő évek USA-beli emlékműveinek formája és a hozzájuk kapcsolódó korabeli baloldallelens ideológia az ottani baloldal történetének csököttségében.

A világháborúról való tudásunk nem csak a szakmai változások, az olvasók érdeklődésének alakulása s a történettudomány minden eddiginél nemzetközibbé válása következtében növekedhet, mind terjedelmi, mind minőségi értelemben. Értve ezek alatt az új megközelítéseket és új módszereket, egy-egy kérdésnek az új megközelítésben megnövekedett súlyát. Sokat változott a forrásokhoz való hozzáférhetőség is. Mindenekelőtt a történészek alapvető forrásai, a levéltári iratok általában a legtöbb országban vagy politikai, vagy személyiségi jogi indokból több évtizedre el voltak zárva a kutatás elől. Ezek felszabadulása lehetőséget nyújtott olyan álláspontok és

döntéshozatali folyamatok megismerésére, amelyekről korábban csak feltételezéseink lehettek. Nem akarom ezzel azt állítani, hogy ma már mindent tudunk, avagy csak tudhatunk, tudhatnánk. Néhány országban a levéltári anyagokhoz való hozzáférés, amennyiben ezek fennmaradtak, eléggé nehézkes volt. Mindenekelőtt a szovjet levéltárakban való kutatás okozott nemcsak a külföldieknek, de a helybelieknek sok gondot. A rendszerváltozások következtében, különböző hullámokban, megnyíltak, néha ideiglenesen bezárultak ezek a levéltárak, egészében mégis sokkal nagyobb mennyiségű irat hozzáférhető, mint korábban. Így azok a kollégák, akik oroszul tudnak, számtalan rész- és átfogó munkát készíthettek az orosz birodalmi kül-

és belpolitikáról és a háborúval kapcsolatos más kérdésekről is. Németország két államra bomlása különböző kutatási lehetőségeket biztosított nyugaton (ahol az anyag amerikai kézbe, és rajtuk keresztül nyilvánosságra került) és keleten. A világháborúval kapcsolatos iratok maradtak a Potsdami (később Német) Központi Levéltárban is, bár meggyőződésem, hogy a szakmai várakozásoknál kevesebb és az eddig publikáltak alapján kevésbé érdekesek. Ugyanakkor egyre jobban tudjuk, hogy mit tudunk, tudhatunk, és mi az, amit csak közvetett módszerekkel ismerhetünk meg.

Kulcsszavak: *történetírás, háborús lelkesedés, háborús felelősség, társadalomtörténet, kulturális történet, emlékezet*

IRODALOM

- Becker, Jean-Jacques (1977): *1914, comment les Français sont entrés dans la guerre*. Les Presses de Sciences Po, Paris
- Fischer, Fritz (1961): *Griff nach der Weltmacht: die Kriegszielpolitik des Kaiserlichen Deutschland, 1914–18*. Droste, Düsseldorf
- Gooss, Roderich (dargestellt) (1919): *Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges*. Seidel, Wien • <https://archive.org/stream/wienerkabinett00goos#page/n3/model/2up>
- Horne, John (ed.) (2010): *A Companion to the First World War. (Blackwell Companions to World History)* Wiley–Blackwell, Oxford
- Keene, Jennifer (2001): *Doughboys, the Great War and the Remaking of America*. JHU Press, Baltimore
- Kennan, George F. (1979): *The Decline of Bismarck's European Order. Franco-Russian Relations, 1875–1890*. Princeton University Press, Princeton
- Kessler, Harry (2011): *Journey to the Abyss. The Diaries of Count Harry Kessler; 1880–1918*. (ed. Easton, Laird M.) Knopf Doubleday Publishing Group, New York
- Kovács Ákos (szerk.) (1991): *Monumentumok az első háborúból*. Corvina, Budapest
- Kracht, Klaus Große (2005): Die Fischer-Kontroverse: Von der Fachdebatte zum Publikumsstreit. In: *Die zankende Zunft. Historische Kontroversen in Deutsch-*

- land nach 1945*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Linden, Marcel van den – Mergner, G. – De Lange, H. (Hrsg.) (1991): *Kriegsbegeisterung und mentale Kriegsvorbereitung*, in: *Kriegsbegeisterung und mentale Kriegsvorbereitung*. Duncker & Humblot, Berlin
- Petrone, Karen (2011): *The Great War in Russian Memory*. Indiana University Press, Bloomington
- Silbey, David (2005): *The British Working Class and Enthusiasm for War, 1914–1916*. Frank Cass, London–New York
- Szabó Dániel (szerk.) (2009): *Az első világháború*. Osiris, Budapest
- Tisza és a világháború. Az Osztrák Köztársaság Külgügyi Hivatala által közzétett diplomáciai okiratok az 1914. évi háború előzményeiről*. Kultúra Könyvkiadó és Nyomda Rt., Budapest, 1919.
- Verhey Jeffrey (2000): *The Spirit of 1914: Militarism, Myth and Mobilization in Germany*. Cambridge University Press, Cambridge
- Winter, Jay M. (2006): *Remembering War. The Great War between Memory and History in the Twentieth Century*. Yale University Press, New Haven–London
- URL1: Ernst Lissauer: *A gyűlölet éneke*. Kosztolányi Dezső fordítása http://epa.oszk.hu/01500/01596/00010/pdf/tvh_kepes_kronikaja_1914_10.pdf
- URL2: Gyóni Géza: *Petőfi lelke*. <http://mek.oszk.hu/00600/00664/00664.htm>

Tanulmány

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ELSŐ „EMLEPÉNZE” 1858-BÓL

Soltész Ferenc Gábor

numizmatikus
Magyar Numizmatikai Társulat
nummis@vipmail.hu

Soltész Márton

főkönyvtáros
MTA Könyvtár és Információs Központ
soltesz.marton@konyvtar.mta.hu

Az 1825-ben alapított Magyar Tudós Társaságon (MTT) belül korán felmerült az igény, hogy jutalomkérdések közzétételével segítsék a magyar tudományosság, a nyelv és az irodalom ügyének előbbre jutását. A szerzők munkára sarkallása nem volt ismeretlen az érdeklődő közvélemény előtt, mert már a Marczibányi-alapítvány megalapítása után, 1815-ben sor került az első jutalommal honorálni kívánt feladat kitűzésére. Az MTT 1831. évi alapszabálya II/4., Jutalomkérdések című pontja határozta meg először ennek a folyamatnak a feltételrendszerét. Az első jutalomkérdés kihirdetésére 1831-ben került sor, a nyertes művet 200 arannyal kívánták díjazni.

*A jutalomérem útja
az ötlettől a megvalósulásig*

Széchenyi István javaslatára az 1836. szeptemberi nagygyűlés elfogadta, hogy a jutalmi aranyakat ezentúl ezüst billikomban adják át a nyerteseknek. A serlegekre felkerült az Akadémia címere, és rávésték a díjazott nevét. A rendszer így működött egészen 1847-ig. Ezt

módosítani kívánta egy, a decemberi nagygyűlésen elfogadott javaslat: „A pénzbeni jutalmak mellé emlékeztetőül adatni szokott billikomok helyébe emlepézn' adása 's e' végre nagy gyűlésig készíttetése rendeltetett.” Évek teltek el, amíg a javaslatot az anyagi ügyeket is intéző Igazgatóság napirendjére tűzte. A késlekedésnek politikai okai voltak, mivel az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása után a rendőrhatalóság jó ideig csak a kisgyűlések megtartását engedélyezte. A XVI. Igazgatósági Gyűlés jegyzőkönyvébe (Első ülés, Martius 14. 1853.) a következő javaslat és határozat került:

„X. pont. Olvastatott azon jegyzőkönyv XL. és LXXIII. pontjai, melyek szerint ajánlatot, hogy a jutalmazandó íróknak bilikom helyett, mint illendőbb emlékeztető ezennel ezüst emlékpénz adassék, egy olyanak bélyege Böhm hazánkfia által készíttessék.”

„Az igazgatóság a javaslatot helyeselve, az elnökség kéretett meg, hogy az emlékpénz bélyegét Böhm által a jövő nagygyűlésig elkészíttetné, súlya mint egy két tallérban állapít-

tartván meg: előlapján az Akadémia címere álljon féldomborműben, ily körirattal: A tudományos magyar Akadémiája, hátlapján borostyánkószorú, melynek üres helyen úgy, mint a bilikomok pajzsán szokott állani, a jutalmazott szerző, munkacím s a jutalmazás éve lévén minden egyes esetben kimetszendő, az egész pedig egy csinos tokban kiadandó.”

A határozat megszületése utáni évekből – a kutatás jelenlegi állása szerint – nem áll rendelkezésre adat a jutalomérem megszületésének folyamatáról. Véltetően magánlevelek szintjén vagy szóban zajlottak az események. A létrehozás állásáról egy 1856. április 18-án kiállított nyugta informál. Ebben a Joseph Daniel Böhm által jegyzett *Quittung*-ban arról értesülünk, hogy átadásra kerültek a nagyobb és a kisebb emlékérmek elő- és hátoldali verő-tövei, valamint két-két darab bronz minta-érem is. A 253 Gulden és 10 Kreuzer végösszegű számlába a csomagoláson túl belekerült annak az egy-egy köteles érempéldánynak az ára is, amely a K. K. Münzkabinetbe került.

Az eltelt három év alatt az eredeti határozathoz képest változások történtek:

- ezek az érmek és a később adományozottak – a tervezettől eltérően – bronzból készültek;
- a két méretben való gondolkodás arra utal, hogy különbséget kívántak tenni az érmek között.

A verőtöveket és az esetleges elhasználdás miatt pótoltsz szerszámokat (Stempelsammlung 2638., 2639.) ma Bécsben, a Hauptmünzamtól a Kunsthistorisches Museum Münzkabinetjébe került verőszerszám-gyűjteményben őrzik (véleményünk szerint nem épp a legmegfelelőbb helyen). Ezek ellenértékét az Akadémia annak idején kifizette, esetleges pótlásukat bizonyára a Hauptmünzamt is leszámháza.

Az Akadémia 1858-ban jutott el odáig, hogy a jutalomérmek adományozásáról gondolkodjék. A hatalom által elvárt és kissé átszabott alapszabályt Ferenc József 1858. február 27-én erősítette meg. Az új keretek között megindulhatott a jutalmazás új rendeje, mely szerint „A jutalomra érdemesített könyvek s pályairatok szerzőinek jutalmuk az akadémia javaslata szerint folyó- vagy emlékpénzben adatik ki.”

December elején megérkezik az első éremszállítmány, negyven darab bronzérem, Böhm Toldy Ferenc titoknoknak címzett rövid levele és egy 33 osztrák forintról szóló számla kíséretében. (Sem a levélből, sem a számlából nem olvasható ki, hogy a küldemény érmei kétféle méretűek, s hogy a darabszám szerinti megoszlás milyen lehetett.)

A XX. Nagygyűlés Első ülésén (1858. december 15-én) döntöttek az elmúlt másfél évtizedben érdemeket szerettek megjutalmazásáról. A Negyedik ülésen (december 17.) Toldy titoknok bemutatta „a régenten szokásban volt jutalombilikomok helyébe adadni rendelt jutalomérmek egy nagyobb s egy kisebb példányá”-t, és ismertette a reájuk vésendő feliratok formáit. Három feliratformátumot tárt a hallgatóság elé: egyet a nagyjutalommal koszorúzendők, egyet a Marczibányi-jutalmat elnyerők, egyet pedig a pályázók részére.

Részlet a kézírásos jegyzőkönyv fogalmazványából:

XLI. A titoknok bemutatván a régenten szokásban volt jutalom bilikomok helyett adadni rendelt jutalomérem egy nagyobb és egy kisebb példányát a bevésendő felirat szerkezet módja eképp állapított meg.

a) a pályázók részére kisebb érem

Vass Józsefnek / 30 arany / pályadíjjal / 1858: / a M. Tud. Akadémia / 1858.

b) a nagyjutalommal koszorúzandók részére nagy érmen

Petzval Ottónak / 200 arannyal / a M. Tud. Akadémia / 1858.

c) a Marczibányi-jutalommal koszorúzandók részére nagy érmen

Pauler Tivadarnak / Marczibányi-jutalommal / 1858. / a M. Tud. Akadémia / 1858.

A jutalomérmeket – az általunk talált adatok szerint – nem a nyilvánosság előtt adták át (például a nagygyűlésen), hanem a pénztárban vehették át a díjazottak – a pénzdíjjal együtt. Erről tanúskodik Arany János (Fekete, 1988, 70.), illetve Pávai Elek 1859. januári nyugtája, amelyben az áll: a jutalommal járó pénzdíjat az „emlérem kíséretében” átvették.

Összesen tizenkilenc érmen került átadásra, ahogy erről a pénztárkönyv 1859/35. tétele tudósít: „19 darab Jutalom-érem gravírozásáért Weidl Antalnak (893 betű 3 Krjával 44 f 34 kr pp. vagyis) 46 ft. 88 kr.” Az érmeiket „csinos tokban” adták át, mert ebből Vollsach díszkötőnél húsz darabot rendeltek 10 ft 50 kr-ért (pénztárkönyv 1859/32. tétel).

A számlákat Toldy titoknok ellenjegyezte. Ezeket elolvasva kitűnik, hogy a szóbeli megállapodást akkor sem tartotta be mindenki. Vollsach alku szerint számlázott, míg Weindlnél a titoknok észrevételezi, hogy a számla a kialakítottnál magasabb összegről szólt – ennek ellenére elismerte a teljesítést.

A kiosztott érmek közül három példány őrzési helyét ismerjük, ezek a következők:

Vass József – Marczibányi Nyelvtudományi Jutalomkérdés; Piarista Rend Magyar Tartomány – Piarista Múzeum, Budapest

Petőfi Sándor – Nagyjutalom; Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára

Jedlik Ányos – Nagyjutalom; Pannonhalmi Bencés Főapátság Éremgyűjteménye

A jutalomérem megjelenéséről

Az érmen előlapján a Magyar Tudományos Akadémia allegóriájának egy változata látható. Az 1831 decemberében hivatalossá vált jelképes ábrázolás ideája Széchenyi Istvántól származik, aki ennek előképét az angol akadémikus festészet egyik jeles alkotásában¹ látta meg. John Hoppner festményén Hébé, az ifjúság istennője látható, aki atyja, Jupiter sasmadarát nektárral itatja. Széchenyi elképzelései nyomán a mitológiai jelenet Magyarország megújuló tudományos életét volt hivatott megjeleníteni. Az általa 1830-ban kidolgozott kompozíció időszerű üzenete: „a tudás világánál megszelídült erkölcs’ istenasszonya nyújtja a’ magasb emberisedés’ czészéjét a régi nemzetnek, melly agg erős’ sas képében leng a feje fölött”. (Széchenyi, 1834)² Az előlapon olvasható „BORURA — DERŰ” az Akadémia nyelvtanilag hibásan megvésett jelmondata. (Utóbbi sajnos nem egyedi jelenség: a korszak külföldön megrendelt emlékérmek közül számos példányon találunk nyelvtanilag helytelen magyar feliratot.) Ennek elfogadására is 1831 decemberében került sor, de már egy másik kisgyűlésen. A jelenlévők több javaslat közül szavazással választották ki a „Borúra derű”-t.

A legkorábbi akadémiai emlékérem elkészítésével – az igazgatótanácsi jegyzőkönyvben foglaltak szerint – a szepesolvasi születésű, Bécsben letelepedett Joseph Daniel Böhmöt (1794–1865) bízták meg. Mivel a magyar pénzverdéken alapuló hazai éremművészetet az elnyomó hatalom megbénította (a kiegyezésig bezárták a verdéket), a magyar megren-

¹ Sir John Hoppner (1758–1810): *Lady Stafford as Hebe*, olajfestmény, 1800 körül.

² Az allegóriáról lásd még: Rózsa 1965!

1. kép • Böhm, Joseph Daniel – Előlap: Antikruhás nőalak (a művelődés nemtője) szemben – pártás fejét jobbra fordítja – pikkelyes mellpáncélban, vállán köpennyel. Jobbjával magasba emelt csészéből egy sast nektárral itat, baljával egy hegyes végű pajzsra támaszkodik, amin a koronás magyar címer látható. 6 óránál I. D. BOEHM F. jelzet. Felirat: BORURA — DERŰ
Hátlap: Babérkoszorúval övezett felület a vésés számára. (A közölt képen Petőfi Sándor nagyjutalmi érme látható.) • Kétoldalas, vert bronz érem, 1855[?], kétféle kivitelben: a.) $\varnothing 45,5$ mm; Numizmatikai hivatkozások: HP 303a.; BUE 164; MNG II. a. 827.; Stempelsammlung 2638 • b.) $\varnothing 32,5$ mm; Numizmatikai hivatkozások: HP 303b; BUE 165.; Unger 3380.; Stempelsammlung 2639.

delők külföldi művészekkel – főként bécsiekkel – készítették érmeiket. Böhm sikeres szakmai pályafutása az V. Ferdinánd 1830-as pozsonyi megkoronázására készített érem verőtüveinek elkészítése után indult (1831-től K. K. Kammermedailleur). Érmeit a nyugodt formák és a nemes fegyelmeztség jellemzik, stílusukban a kései klasszicizmus jegyeit viselik magukon. Amikor tehát a sikeres és jó hírű mester az Akadémia felkérését megkapta, már művészi pályája zenitjén járt: a Hauptmünzamt-nál betöltött állása mellett a bécsi vésnökakadémia igazgatója is volt.³

Böhmöt nyilván megismertették az allegória eddigi művészi megformálásaival, emiatt kompozíciója számos hasonlóságot mutat

Luigi Pichler (1173–1854) pecsétnyomójával,⁴ Franz Xavér Stöber (1795–1858) acélmetszettel⁵ és Johann Nepomuk Ender (1793–1854) festményével.⁶ A lényeg azonos, de a művészi szabadság, a felhasznált anyag, az alkalmazott technológia és az éremforma terén több kisebb-nagyobb eltérést találunk. Böhmnél a nőalak köpenye a nyaknál kapcsolódik, körbeveszi alakját, felemelt jobbjától láthatóvá válik alakjának részlete; hosszú, részben befert hajában pártá. A többiek ovális pajzsával szemben itt a pajzs hegyes végű; a sas alakja

⁴ Anyaga topázszerű, égetett füstkvarc, magassága 34, szélessége 22 mm.

⁵ Ovális, magassága 74, szélessége 61 mm; felirata alul: „Borúra derű! 1831.” Jelzése: „Fr. Söber. sc. – Joh. Ender. del.”

⁶ Olajfestmény vászonra, 350×250 cm; jelezve balra lent: „Johann Ender pinx. 1834.” Felirat jobbra lent: „A. M. Academiának emléktül G. Szechenyi István. 1834.”

³ K. K. Hof- und Kammermedailleur und Direktoren K. K. Münz-Graveur Akademie in Wien.

név	jutalom neve	arany jutalom	jutalmi évek	felvett összeg	pénztár-könyvi sorszám
néhai Repiczky János	Nyelvtud. O. jut. kérd.	100	1847	459,40 ⁷	1858/424
Vass József	Marczibányi jut. kérd.	30	1847	30#	1859/35
Pávai Elek	Vitéz	30	1847	30#	1859/50
Szalay László	Nagyjutalom	200	1842–47	1826,40	1858/419
	Nagyjutalom	200	1850–55		
néhai Frank Ignác	Marczibányi	50	1842–47	0 ⁸	0
néhai Petőfi Sándor	Nagyjutalom	200	1843–48	913,20 ⁹	1858/428
Fogarasi János	Marczibányi	50	1843–48	228,20	1858/437
néhai Jászay Pál	Nagyjutalom	200	1844–49	0 ¹⁰	0
néhai gr. Kemény József Nagyajtai Kocsis István	Marczibányi	50	1844–49		
Jedlik Ányos	Nagyjutalom	200	1845–50	200#	1859/29
Berde Áron	Marczibányi	50	1845–50	50#	1859/93
Henszlmann Imre	Marczibányi	50	1846–51	239,75	1859/19
Greguss Ágost	Marczibányi	50	1847–52	50#	1859/17
b. Eötvös József	Nagyjutalom	200	1848–53		
Pauler Tivadar	Marczibányi	50	1848–53	50#	1859/16
Toldy Ferenc	Nagyjutalom	200	1849–54	913,20	1858/432
Arany János	Marczibányi	50	1849–54	50#	1859/44
Ipolyi Arnold	Marczibányi	50	1850–55	239,75	1859–18
Korizmic László, Benkő Dániel, Morócz István	Nagyjutalom	200	1851–56	200#	1859–48
Nendtwich Károly	Marczibányi	50	1851–56	240,50	1859/20; 27 ¹¹
Petzval Ottó	Nagyjutalom	200	1852–57	959	1859/15
Hollán Ernő	Marczibányi	50	1852–57	0 ¹²	

I. táblázat • Az MTA-jutalmazottak névsora – 1858

⁷ Özvegye vehette fel.⁸ Nem voltak örökösök.⁹ Fia, Petőfi Zoltán gyámja (Horváth Árpád) vehette fel.¹⁰ Nem voltak örökösök.¹¹ 1859. január 6-án felveszi aranyban, majd 1860. január 8-án átváltását kéri készpénzre.¹² Hollán az 50 aranyat nem veszi fel, az összeget 1859. január 8-i levelében felajánlja az Akadémiának.

a rendelkezésre álló körfelület miatt torzult, nyaka visszafordult, hogy testének jusson elegendő hely a nőalak feje felett.

A numizmatikusi éremleírásokból kiolvasható, hogy az éremkép valódi jelentése rejtve maradt a szerzők előtt. A magyar címeres pajzsra támaszkodó nőalakot például többnyire Hungáriával azonosították, lévén e nemtől számos emlékérmünkön valóban így került megjelenítésre. Nem tudták, hogy a sas a magyar nemzetet volna hivatott jelképezni; melléje még Hungáriát is beemelni, s ily módon a magyarságot egy kompozíción belül kétféleképpen megjeleníteni, kétségkívül értelmetlen lett volna.

Toldy titoknok tizenkilenc db. érem védsését rendelte meg, az 1858. december 18-i igazgató tanácsi jegyzőkönyvben ugyanakkor huszonöt név szerepel. Biztosan azért nem vésettek érmet Franknak, Jászainak és gr. Keménynek, mert nem voltak örököseik. A hiányzó három személyt akkor lehetne megnevezni, ha az eddiginél több éremről lenne tudomásunk. A jutalmi összegekhez kétféle módon lehetett hozzájutni: aranyban, illetve forgalmi pénzben. (Feltételezhető, hogy akik az aranyat választották, azoknak nem voltak napi anyagi gondjaik.) A # jel a pénztárkönyvben az 1 dukát súlyú aranypénzt jelenti.

A névsorban (*i. táblázat*) felsoroltakon végigtekintve legalább két dolognak kell feltűnnie – még a kevésbé tájékozottaknak is. Egyrészt annak, hogy a jutalmazottak kiválasztásánál és megszavazásánál csak az elvégzett munkára voltak tekintettel, másrészt, hogy az országot sújtó elnyomás ellenére a döntési folyamat résztvevői „hazafiak” maradtak. Megtehették volna, hogy a hatalom jóindulatát keresve nem vesznek be a névsorba olyanokat, akik politikailag támadhatóak voltak

– például az 1848–49-es forradalom és szabadságharcban vállalt szerepük miatt. (Sajnos, kései utódaik közül nem mindenki állt ellen az ilyen és hasonló kísértéseknek.) Legelsőként a Segesvárnál eltűnt forradalmár-költőt, Petőfit kell megemlítenünk, aki egyenesen királyokat kívánt akasztatni. Ám a Helytartótanács (és az uralkodó) bizonyára nem örült a börtönt szenvedett Greguss–Henszlmán–Hollán-trió mellett a hosszú emigrációba kényszerült Eötvös és Szalay, továbbá a kisebb büntetésekkel sújtott Arany, Jedlik, Morócz és Vass kitüntetésének sem.

*

Az 1858-ban megkezdett jutalomérem-ajándékozás évtizedeken keresztül része maradt az érdemek elismerésének; a folyamat csupán 1949-ben szakadt meg, amikor a tizenhárom kiválasztottnak szánt jutalomérem immár a fiókban maradt. Reménykeltő ugyanakkor, hogy a közelmúlt eseményei mintha azt jeleznék: a Böhm-féle emlékérem lassanként visszatér, és újra elfoglalja helyét az akadémiai jutalomérmek között. Hiszen Pálinkás József elnök úr 2014 tavaszán többeknek kiosztotta az eredeti jutalomérem ezüst mását – az Akadémiáért végzett kiemelkedő tevékenységük elismeréseként. Megvalósult tehát az 1853. márciusi igazgatósági gyűlési határozat, amennyiben végre elkészült az ezüst Böhm-érem. Csupán remélhetjük, hogy e szimbolikus aktus egyben az első lépés volt a mai eklektikus és változatos művészi színvonalú akadémiai éremgyűttes megújítása felé.

Kulcsszavak: *jutalomérem, jutalomkérdés, Borina derű, Böhm, Boehm, Magyar Tudós Társaság, Magyar Tudományos Akadémia, Széchenyi, Toldy, 1858*

IRODALOM

- Éder Zoltán (2003): Borúra derű: A Magyar Tudományos Akadémia jelmondatának születése. *Magyar Nyelv.* 3, 331–334.
- Fekete Gézáné (1988): *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei.* (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 21 [96].) MTAK, Budapest
- Fekete Gézáné (2000) *A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai 1859–1900.* (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 36 [III]) MTAK, Budapest
- Kónya Sándor (1994): „Magyar Akadémia állítassék fel...”: *Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek 1827–1990.* (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 32[107]) MTAK, Budapest
- Magyar Akadémiai Értesítő* 1847-ről, kiadatta Toldy Ferencz, Pest, 1847
- Magyar Akadémiai Értesítő* 1853-ról, kiadatta Toldy Ferencz titoknok, Pest, 1853
- Magyar Akadémiai Értesítő* 1858-ról, kiadta Toldy Ferencz titoknok, Pest, 1858
- Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye iratai:
- K1289 Fő- és mellékpénztári számlák, levelek, könyvtári is 1850–1858
- K1307 Tisztázatok 1846–1861., a XV–XXVIII. sz. igazgató tanácsi jegyzőkönyvek
- K1362 Nagygyűlési és vegyes ülési jegyzőkönyvek 1854–1864.

- K1627 Magyar Tudományos Akadémia Főpénztár bevételi és kiadási naplója 1853–1860
- K1790 A Magyar Tudományos Akadémia titoknoki iktatókönyve 1825–1859.
- RAL 167/1858 Boehm német nyelvű levele Toldy Ferenc titoknokhoz, Bécs, 1858. december 6.
- RAL 264/1858 Boehm német nyelvű levele Toldy Ferenc titoknokhoz és egy csatolt nyugta, Bécs, 1858. december 13.
- RAL 609/1858 A főtitkárság fogalmazványai (No. 16 – Éremvésetek szövegei)
- Rózsa György (1965): A Magyar Tudományos Akadémia allegóriája. *Magyar Tudomány.* 802–810. szerző nélkül (1834): *Művészetek. Tudománytár.* I, 244–245. • http://epa.oszk.hu/02100/02198/00001/pdf/Tudomanytar_01_1834_244-245.pdf
- NUMIZMATIKAI IRODALOM
- BUE = Gohl Ödön (1906): *Budapest újabb emlékérméi.* Magyar Numizmatikai Társulat, Budapest
- HP = Huszár Lajos – Prokopius Béla (1932): *Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn.* Verlag des Vereins der Medaillenfreunde, Budapest
- MNG = Csengeryné Nagy Zsuzsa (szerk.) (1963): *A Magyar Nemzeti Galéria állagjegyzéke II. a.* Budapest
- Stempelsammlung = Fiala, Eduard – Raudnitz, Josef (1901–1909): *Katalog der Münzen- und Medaillen: Stempel-Sammlung des K.K. Hauptmünzamt in Wien.* I–III. Wien
- Unger = *Catalog Theodor Unger in Graz: Münzen und Medaillen-Sammlung.* H. Cubasch, Wien, 1897

LEHET-E KÖZVETLEN A FOGYASZTÁSI ADÓ?

Varga Erzsébet Teréz

doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem Pénzügy tanszék
erzsebet.varga@uni-corvinus.hu

I. Bevezetés

Az adókat többféleképpen lehet csoportosítani, az egyik lehetőség, amikor a közvetlen (idegen szóval *direkt*) és közvetett (*indirekt*) adók között teszünk különbséget. Ez az elkülönítés a közgazdaságtannal nem foglalkozó mindennapi ember által is gyakran ismert elhatárolás, hiszen az adók átszövik a mindennapjainkat. Az egyes adók besorolását a fenti kategóriákba viszonylag széles egyetértés veszi körül. Ha azonban mélyebben is kíváncsiak vagyunk a különbségétel alapjára, már egyfajta közgazdasági vitával találjuk szembe magunkat. Tanulmányomban azt kívánom bemutatni, hogy vannak nem egyértelmű esetek, amikor az evidenciának számító kijelentés, hogy a fogyasztási adó közvetett adó, nem állja meg a helyét.

Koltay Jenő (1974) felsorolja, hogy mely adók tartoznak a közvetlen és melyek a közvetett adók közé, ezt foglalja össze az I. táblázat.

Eszerint a fogyasztási adók a közvetett adók közé tartoznak, ami alapesetben igaz, ám véleményem szerint létezik olyan, konkrétan például egy progresszív fogyasztási adó, melyet nem lehet ide sorolni.

Az egyén fogyasztásának progresszív adóztatására először Irving Fisher (1942), majd Nicholas Kaldor (Káldor Miklós) (1955) ajánlottak megvalósítható tervet. Abból az egyszerű elvből indultak ki, hogy az egyén éves fogyasztása megegyezik az adott évi jövedelmének és évi megtakarításának különbségével. Az adót Indiában 1957-ben Tiruvallúr Tattai Krisnamácsári (Tiruvellore Thattai Krishnamachari) pénzügyminiszter vezette be, majd utódja, Morardzi Deszai (Morarji Desai) 1962-ben eltörölte. 1964-ben újra bevezették, az eredetinel alacsonyabb kulcsokkal, de 1966. április 1-én végérvényesen megszüntették. 1979-ben újra felmerült a bevezetése, de nem történt meg (Jain, 1989). Jelenleg nem alkalmazzák sehol a világon, de a progresszív fo-

közvetlen adók	közvetett adók
személyi és vállalati jövedelmi adók	forgalmi és fogyasztási adók
örökségi, ajándékozási és vagyoadók	állami monopóliumok
munkavállalók és munkaadók társadalombiztosítási hozzájárulásai	importvámok

I. táblázat • Adók besorolása (Koltay, 1974, 16. alapján)

gyasztási adó mint lehetőség létezik. A továbbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az érvényben levő tudományos definíció szerint lehet-e egy fogyasztási adó közvetlen, az elterjedt besorolások ellenére, e kérdésen keresztül bemutatva a közvetlen és közvetett adók közötti különbségtétel lehetséges megközelítéseit.

Az adóalany az a személy, akire a törvény az adókötelezettséget előírja. A közvetlen és közvetett adókat sokan a szerint különböztetik meg, hogy a kivetett adót ténylegesen az adóalany fizeti-e meg. Akkor beszélnek közvetlen (egyenes vagy direkt) adókról, ha azt áthárítani nem, illetve csak közvetetten tudja, míg közvetett (indirekt) adók esetén más viseli az adó terheit (Galántainé, 2005; Balogh et al., 2007).

Ez a különbségtétel azonban félreérthető lehet. Erdős Péter (1976) szerint nem csak a közvetett adók háríthatóak át, és azok sem mindig. Mivel az adóterhek alapvető tulajdonsága az áthárítás folyamata, azaz az adó terheit csak nagyon ritka esetben viseli az adóalany teljes egészében, de hasonlóképpen az is ritka, ha mindenestül meg tud szabadulni attól. A társasági adót például a közvetlen adók közé soroljuk, eszerint legfeljebb csak közvetetten van lehetőség az adó áthárítására. Ugyanakkor nem egyértelműen eldönthető, hogy ki viseli annak terheit: egyesek szerint a tőke tulajdonosaira hárul, míg mások szerint a munkavállalókra és a fogyasztókra – a munkabérek visszafogásán, illetve az árak emelkedésén keresztül (Stiglitz, 2000).

2. Adóáthárítás

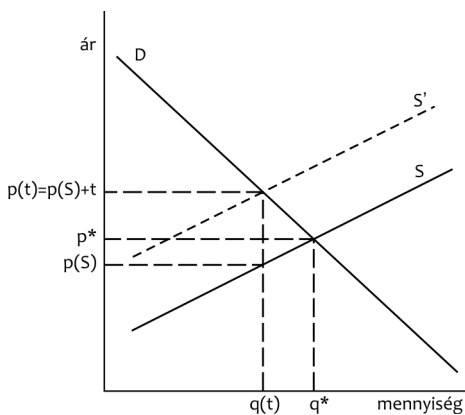
Az ún. *adóincidencia*-vizsgálat az adótehermegoszlás elemzését jelenti, arra a kérdésre keresi a választ, hogy a törvény által megállapított adót ki és milyen arányban viseli. Példá-

ul egy fogyasztási adónál azt vizsgálja, hogy az adóterhnek mekkora részét viseli a vevő és mekkorát az eladó. Az 1. ábra egy mennyiségi termékadó bevezetésének hatását mutatja. A közgazdaságtanban szokásos jelöléseket alkalmazva D jelöli a fogyasztók adott termék iránti keresletét az ár függvényében, míg S a termelők kínálatát az adó bevezetése előtt. S mutatja, hogy adott ár mellett milyen mennyiséget hajlandóak eladni a termelők. Ha bevezetünk egy t mértékű adót minden eladott mennyiség után, a termelők ezzel a t értékkel magasabb árat várnak el a továbbiakban, így a kínálati görbe gyakorlatilag feljebb tolódik (az ábrán S' jelöli az új kínálati görbét), és az új (már az adót is tartalmazó) egyensúlyi ár (jelöljük $p(t)$ -vel) az S' által határozódik meg. Az ár azonban csak kivételes esetekben növekszik az adó teljes összegével, általában kisebb mértékben nő, ezt mutatja az (1) egyenlet:

$$p(t) < p^* + t, \quad (1)$$

ahol p^* az eredeti (adózás előtti) ár (Stiglitz, 2000).

Ha a kereslet rugalmas valamilyen mértékben, az adó árnövelő hatása mellett jelent-

1. ábra • Adóteher-megoszlás a fogyasztó és termelő között (Stiglitz, 2000, 429.)

kezik egy másodlagos árcsökkenő hatás is (Erdős, 1976). Az árnövekedés miatt kevesebb fogyasztó hajlandó megvenni az adott terméket, így csökken a keresett mennyiség, de nem a teljes adóváltozásnak megfelelően. Profitjuk maximalizálása érdekében ugyanis a túl alacsony mennyiség növeléséért azon termelők, akiknek termelési költségei megengedik, lejjebb viszik az adóval növelt árat a $(p^* + t)$ árról egészen $p(t)$ árig. Ebből adódóan az adó bevezetésének tényleges terhe a fogyasztók számára, ami a fogyasztói ár növekedése (eddig jelöléseinkkel: $p(t) - p^*$), kisebb, mint az adó (t) mértéke. Az adózás utáni árból viszont mindenképpen meg kell fizetni az adó teljes terhét, így a fennmaradó részt, ami tehát nem terhelhető a fogyasztókra, a termelők viselik. Ennek összegét a (2) egyenlet határozza meg:

$$t - (p(t) - p^*) = p^* - p(S) \quad (2)$$

ahol $p(S)$ az adó megfizetése után a termelőknél maradó ár (Stiglitz, 2000).

Az 1. ábrán jól látható, hogy a keresleti és kínálati görbe meredekségétől függ, hogy kire mekkora terhelés hárul. Szükséges esetben az is elképzelhető, hogy csak a fogyasztó visel minden terhet (függőleges keresleti vagy vízszintes kínálati görbe mellett). A keresleti és kínálati görbék meredekségét az ár rugalmasságukkal szokás jellemezni. Az ár rugalmasság azt mutatja meg, hogy ha egy százalékkal megváltozik az ár, hány százalékkal változik meg a kereslet, illetve a kínálat. Minél ár rugalmasabb (ár rugalmatlanabb) a kereslet, annál inkább az eladó (vevő), és minél ár rugalmasabb (ár rugalmatlanabb) a kínálat, annál inkább a vevő (eladó) viseli az adó terhét, függetlenül attól, hogy ki volt az adóalany (Cullis – Jones, 2003).

A fentiekben bemutatott modell meglehetősen leegyszerűsített feltételek (például tö-

kéletesen versenyző piaci körülmények) között működik. Azonban empirikus vizsgálatok is foglalkoznak az adóáthárítás folyamataival, a létezésének ténye tagadhatatlan, mértéke természetesen bizonytalan (Zodrow, 2005). Csak becslések, közelítések lehetnek arra vonatkozóan, hogy az általános forgalmi adónak mekkora részét viselik a fogyasztók, de kevésbé valószínű, hogy teljes egészében kizárólag őket terhelné, valószínűbb, hogy egy esetleges általános forgalmiadó-emelést nem tudnak maradéktalanul a vevőkre hárítani az eladók. Így tehát nem sorolható egyértelműen a közvetett adók közé a ma elterjedt definíció szó szerinti értelmezésében, ennek ellenére mégis oda soroljuk. Ebből logikusnak tűnik az a következtetés, hogy nem helyes a fent ismertetett definíció, mely szerint közvetett adók esetén az adóalany áthárítja az adót.

Ugyanakkor még az a különbségtétel sem lenne helyes, hogy közvetett adó esetén van valamekkora áthárítás, míg közvetlennél nincs semmilyen mértékű. Gondoljunk a legtipikusabb közvetlen adóra, a jövedelemadóra. Akár munka-, akár tőkejövedelmekre gondolunk, az áthárítás jelensége jellemzően bekövetkezik valamilyen mértékben. Az adóteher megoszlása, a fogyasztási adóhoz hasonlóan, ilyenkor is attól függ, hogy mekkora a keresleti és kínálati ár rugalmasság, annyi különbséggel, hogy munkajövedelem-adónál az ár szerepét a bér tölti be. Azaz a munkaerő iránti kereslet és kínálat munkabérré vonatkoztatott rugalmassága dönti el, hogy kit mekkora rész terhel valójában. Tőkejövedelmeknél a tőke ára (a kamatra) vonatkoztatott keresleti és kínálati rugalmasság lesz a meghatározó. Az általános forgalmi adóhoz hasonlóan, egy kamatadó-emelés sem hárítható át biztosan és egyértelműen, teljes egészében

szében a megtakarítókra. Az adóelméleti összefüggések szerint csak akkor, ha a megtakarítások kínálata teljesen árrugalmatlan, azaz a kamatlábtól függetlenül ugyanannyit akarnak megtakarítani a döntéshozók, ez pedig túlzó feltevésnek tűnik. Ugyanakkor vannak esetek, amikor valóban kizárható az áthárítás, például rugalmatlan munkakínálat esetén (gondoljunk a férfi családfőkre), ilyenkor a teljes terhet a jövedelemadó alanya viseli (Cullis – Jones, 2003). A néhány, szabályt erősítő kivétel ellenére (amikor az áthárítás jelenléte, illetve hiánya ténylegesen elhatárolja a közvetett, illetve közvetlen adókat), véleményem szerint, általánosan nem szerencsés a fent bemutatott elv alkalmazása.

A *kit terhel a béradó* kérdését mélyrehatóan vizsgálta Erdős Péter (1976) a munkavállalók (munkások) és tőketulajdonosok (tőkések) vonatkozásában, miután részletesen bemutatja David Ricardo álláspontját, mely szerint a bér éppen csak a létminimumot fedezi, így a béradó lényegében profitadó, és ezáltal a tőketulajdonost sújtja. Erdős ezzel nem ért egyet, szerinte több szempontot is mérlegelni kell. Egyrészt, hogy rövid vagy hosszú távon vizsgáljuk-e a kérdést, rövid távon ugyanis egyértelműen a munkavállaló viseli a béradóemelés hatását, de hosszú távon béremelést harcolhat ki. Másrészt tisztázni kell, hogy reál- vagy nominálbérről beszélünk-e, hiszen a fogyasztási cikkek ára is hat a béradó. Végül pedig figyelembe kell venni, hogy az adót milyen célra használja az állam. Végő követeztetésként arra jut, hogy mivel mindent a munkavállalók hoznak létre, nekik kell viselniük minden terhet is.

3. Az adó testreszabhatósága

A közvetlen és közvetett adók közötti különbséget lehet, és a fentiek alapján talán érdemes

lenne máshogyan meghatározni. Botos Katalin és Schlett András (2008) definíció helyett inkább felsorolással határozzák meg a közvetlen és közvetett adó közötti különbséget, az efféle megoldás azonban nem kielégítő, hiszen nem teszi lehetővé új adófajták elhelyezését. A közvetett adóknál ugyanakkor megemlítenek egy igen lényeges tulajdonságot is: „A közvetett (indirekt) adók termékekhez, szolgáltatásokhoz fűződnek, azaz a forgalmat és a fogyasztást terhelik, *figyelmelen kívül hagyva az adófizető egyéb körülményeit.*” (Botos – Schlett, 2008, 41. kiemelés tőlem V. E. T.) Gyakorlatilag szó szerint azt írják a közvetett adókról, amit korábban Turján Sándor (1985), aki a következőképpen definiálja a közvetlen adókat: „gazdasági tevékenységhez, annak pénzügyi eredményéhez vagy a lakosság jövedelem nagyságához kapcsolódnak” (Turján, 1985, 18.). Tekintetbe véve, hogy a progresszív fogyasztási adó technikailag a jövedelemből indul ki (még ha azt lényegesen módosítja is a megtakarítások összegével), az utóbbi definíció alapján akár a közvetlen adók közé is sorolható.

Térjünk át azonban a nemzetközi szakirodalomra, visszább menve az időben. Káldor Miklós (Nicholas Kaldor) 1955-ben nagyon egyszerűen, épp ezért nagyon tisztán és egyértelműen közelíti meg a kérdést. Nála a közvetlen adó a személyekre, míg a közvetett adó a tranzakciókra kivetett adófajta. A közpénzügyek egyik legelismertebb szerzőpárosa, Richard Abel Musgrave és Peggy B. Musgrave (1989) ezt a meghatározást a személyi *versus in rem* adók megkülönböztetésre használják. A személyi adók az adófizető fizetési képességéhez igazodnak, míg az *in rem*, azaz tárgyi vagy dologi adókat tevékenységekre vagy eszközökre vetik ki, függetlenül a cselekvő fél vagy a tulajdonosuk egyéni jellemzőitől. A szerzőpá-

ros szerint a személyi adók előnye a dologi típusúakkal szemben, hogy csak ezen keresztül készülhet méltányos adórendszer, hiszen egy, a vállalatokra kivetett in rem adónál nem lehet tudni, ki viseli a tényleges terhet. A *közvetlen adót* azonosítják a személyi adóval, míg a *közvetettről* (melyet az áthárítással definiálnak) azt írják, hogy a legtöbb in rem adó ide tartozik, azt azonban nem írják, melyik nem.

Az optimális adózás elméleti irodalma régóta foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy egy optimális adórendszer, mely figyelemmel van mind a hatékonyságra, mind a méltányosságra, milyen arányban alkalmaz direkt és indirekt adókat. A vita kapcsán mélyrehatóan vizsgálta Anthony B. Atkinson (1977) a közvetlen és közvetett adók definíciós problémáját, és ő maga is az áthárítással való jellemzés hiányosságaira hívta fel a figyelmet. Azt állítja, hogy mivel az áthárítás folyamata bonyolult, megalapozottan csak és kizárólag a személyi és a tárgyi (illetve tranzakciós) adók között lehet és kell különbséget tenni. Elsősorban azért, mert az előbbinél van lehetőség nem egységes (például progresszív) kulcs használatára, mely figyelembe veszi az adóalany sajátosságait, míg az utóbbinál nincs. Dologi adóknál ugyanis kizárólag a lineáris (azaz az adóalaptól függetlenül, azonos arányú) adóterhelés alkalmazható a gyakorlatban, hiszen míg a személy oszthatatlan, addig a tárgyak jellemzően kisebb egységekre bonthatóak, ami lehetővé teszi a progresszivitás kijátszását. Ha ugyanis a tranzakciókat próbálná egy kormány progresszíven adóztatni, akkor az adóterhek csökkentése végett az adóalanyok minél kisebb részre próbálnák az adóalapot szétszedni, például alkatrészenként vennének nagy értékű eszközöket, hogy az egyes részeket minél alacsonyabb átlagadókulcs terhelje. A tranzakciókat csak egy módon lehet prog-

resszíven adóztatni: ha egy adóalany összes tranzakcióját tesszük meg adóalapnak, de ekkor már személyi, azaz közvetlen adóról beszélünk. Összefoglalva: közvetlen adó az, amelyik igazodni képes az adóalany egyéni jellemzőihez, abban az értelemben, hogy az adózó által szerzett jövedelmek, a birtokolt vagyon vagy akár a fogyasztási célú kiadások összegezhetőek, és az összeg függvényében az adókulcsa lehet progresszív is. A közvetett adó olyan tranzakciókra kivetett adó, mely nem függ az eladó vagy a vevő körülményeitől, egyszerre csak egy eseményt érint, nem összegződnek időszakonként, és ennek megfelelően nem építhető terhelésükbe progresszió.

A közvetlen adók tehát a személyi adók, melyeknél alkalmazható progresszív adókulcs, közvetett adók a tranzakciókra kivetett adók, melyeknél csak lineáris kulcs alkalmazható.

Az így definiált közvetlen és közvetett adók elhatárolása összhangban van az eddig alkalmazott besorolásokkal, a személyi jövedelemadó továbbra is a közvetlen, míg az általános forgalmi adó a közvetettek közé tartozna. Előnye azonban a korábbi meghatározással szemben, hogy nincsenek benne ellentmondások. A társasági adót a közvetlen adók között tartjuk számon, holott az áthárítás lehetséges, nem csak közvetlen módon, ilyen értelemben a régi definíció szerint a közvetettekhez kellene tartoznia, az új szerint viszont egyértelműen maradhat a direkt adók között, mivel a progresszió, az adóalany egyéni jellemzőihez való igazodás nemcsak lehetséges eszköz, de a gyakorlatban élnek is vele. Hasonlóképpen a járulékokra is kiterjeszhető az elv. Mind a munkavállalókra, mind a munkaadókra kivetett társadalombiztosítási terhek a közvetlen kategóriába kerülhetnek, annak ellenére, hogy valójában könnyen átháríthatóak.

Az ismertett álláspontok abban az értelemben nem térnek el, hogy az egyes adófajtákat egységesen sorolják be a közvetlen vagy a közvetett adók közé, ám véleményem szerint megfontolandó Kaldor (1955), Atkinson (1977) és Turján (1985) javaslatának elfogadása és átvétele. A *progresszív fogyasztási adó ebben a megközelítésben egyértelműen a közvetlen adók közé sorolható*.

Az adózás irodalmában nem a fenti javaslatokkal kerülhetett először fogyasztási adó a közvetlen adók közé, és a fenti logikát támasztja alá a következő megközelítés is. Balás Károly (1935) még Fisher és Káldor progresszív fogyasztási adója előtt különbséget tett közvetlen és közvetett fogyasztási adók között. Nála például a benzinadó közvetett adó, míg a progresszívvé tehető gépkocsiadó már közvetlen. A progresszió lehetősége nála is kulcsfontosságú az elhatárolásban. A közvetlen fogyasztási adóknak két csoportját különbözteti meg. Az első az egyes használati tárgyak után egyenes adók módjára (azaz a személynél és nem a tranzakciónál) kivetett adók, melyeket fényüzési adónak hívnak, de Balás javaslata szerint inkább különleges használati adóknak kellene nevezni. Ide sorolhatóak például a luxusautók, magánrepülőgépek adóztatása. A másik közvetlen fogyasztási adó a lakásadó, mely a lakáshasználatot adóztatja, alanya a lakó és nem a tulajdonos, éppen ezért fogyasztási és nem vagyonadó. Mindkettőnél

lényeges elem az adózó teherviselő képességéhez való igazodás (éppen ezért a lakásadónál a családméret figyelembevételét hangsúlyozza).

4. Összefoglalás, következtetés, javaslat

A közvetlen és közvetett adók leginkább elterjedt elhatárolása abból indul ki, hogy az adó terhét maga az adóalany viseli, és azt áthárítani legfeljebb csak közvetetten tudja, vagy az áthárítás közvetlenül történhet. A különbségtétellel felmerülő legfontosabb probléma, hogy áthárítás szinte mindig jelentkezik valamilyen, jellemzően azonban bizonytalan mértékben az adóknál, ezért egyesek szerint nem célravezető ez az elhatárolás. A személyi, illetve tárgyi (vagy tranzakciós) alapú megközelítés ezzel szemben egyértelmű megkülönböztetést jelent, hangsúlyozva annak fontosságát, hogy személyi adóknál lehetséges az egyéni jellemzők figyelembevétele abban az értelemben, hogy progresszívvé tehető az adókulcs, míg dologi adóknál csak az egységes adózás valósítható meg. Mindezek alapján szerencsés lenne a magyar közgazdasági szakirodalomban és a hétköznapi nyelvben egyaránt áttérni a közvetlen és közvetett adók definiálásánál a személyi és dologi jelleg hangsúlyozására.

Kulcsszavak: *közvetlen adó, közvetett adó, adóáthárítás, személyi adó, dologi adó*

IRODALOM

- Atkinson, Anthony B. (1977): Optimal Taxation and the Direct versus Indirect Tax Controversy. *Canadian Journal of Economics*. 10, 4, 590–606. • <http://www.jstor.org/discover/10.2307/134292?uid=3738216&uid=2&uid=4&sid=21104814382663>
- Balás Károly (1935): *Pénzügytan. Áradók – illetékek – egyedárúságok. A közháztartások rendje*. II. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, XVII.

és XXVIII. fejezet, 521–630.

- Balogh László – Huszty A. – Losonczi M. – Solt K. (2007): *Bevezetés a pénzügyekbe (Makropénzügyek)*. Tri-mester, Tatabánya
- Botos Katalin – Schlett András (2008): *Allamháztartástan*. Szent István társulat, Budapest
- Cullis, John – Jones, Philip (2003): *Közpenzügyek és közösségi döntések*. Aula, Budapest
- Erdős Péter (1976): *Bér, profit, adóztatás. Tanulmányok*

- a kapitalizmus politikai gazdaságtanának vitatott kérdéseiről.* Közgazdasági és Jogi, Budapest, XXII. és XXIII. fejezet, 400–440.
- Fisher, Irving – Fisher, Herbert W. (1942): *Constructive Income Taxation: A Proposal for Reform.* Harper & Bros. New York–London
- Galántainé Máté Zsuzsanna (2005): *Adó(rendszer)tan. EU-konform magyar adók.* Aula, Budapest
- Jain, P. C. (1989): *Economics of Public Finance.* Vol. 2. Atlantic Publishers & Distributors, New Delhi • <http://books.google.hu/books?id=L2AhEMv7qeoC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&cf=false>
- Kaldor, Nicholas (1955): *An Expenditure Tax.* Unwin University Books, London
- Koltay Jenő (1974): *Az adóztatás gazdaságpolitikai szerepe a fejlett tőkés országokban.* Közgazdasági és Jogi, Budapest
- Musgrave, Richard Abel – Musgrave, Peggy B. (1989): *Public Finance in Theory and Practice.* McGraw-Hill, New York
- Stiglitz, Joseph E. (2000): *A kormányzati szektor gazdaságtana.* Közgazdasági és Jogi–Kerszöv, Budapest
- Turján Sándor (1985): *Adózás és jövedelemszabályozás.* Közgazdasági és Jogi, Budapest
- Zodrow, George R. (2005): Incidence of Taxes. In: Cordes, Joseph J. – Ebel, R. D. – Gravelle, J. G. (eds.): *The Encyclopedia of Taxation and Tax Policy.* Urban Institute Press, Washington DC

A TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK KUTATÁSÁNAK ELMÉLETI MEGALAPOZÁSA – ÚJ NÉZŐPONTOK ÉS KUTATÁSI IRÁNYOK –

Csizmadia Zoltán

PhD, tanszékvezető, egyetemi docens,
Széchenyi István Egyetem Petz Lajos Egészségtudományi és Szociális Képzési Intézet
Szociális Tanulmányok Tanszék
csizmadia@sze.hu

Absztrakt

A társadalmi-gazdasági különbségekből és egyenlőtlenségekből fakadó, bizonyos szintű és formájú társadalmi konfliktusok mélyen átszövik mindennapi életünket. Formájukban, megnyilvánulásukban és hatásaikban szoros összefüggést mutat(hat)nak a társadalmi jól-léttel (illetve annak hiányával) is. Egy jelenleg futó kutatási programban a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek társadalmi életre gyakorolt hatásai közül az ezekből fakadó konfliktusokra fókuszálunk, és egy nagymintás (N = 2031 fő), országos, reprezentatív kérdőíves felmérés segítségével vizsgáljuk a kérdést öt konfliktusdimenzióban. Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy áttekintsük a konfliktuselmélet és az ilyen orientációjú társadalomtudományi szemléletmódok kapcsán megfigyelhető újabb fejleményeket a nemzetközi szakirodalom alapján, illetve tisztázunk néhány definíciós, osztályozó és összefüggés-alapú kérdést. A legfontosabb következtetés metaelméleti szinten talán úgy írható le, hogy a konfliktuselmélet mint szociológiai irányzat ugyan vesztített jelentőségéből, nem igazán tekinthe-

tő életképes önálló irányzatnak, viszont a társadalmi konfliktusok problémarendszere egyre jobban foglalkoztatja a tudományos közvéleményt. A konfliktusok átszövik társas életünk minden szegmensét, folyamatát és mechanizmusát, alapvető összefüggéseket mutatnak a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekkel és a jól-lét dimenzióival. Amennyiben empirikusan megragadhatóvá szeretnénk tenni a kérdéskört, követni kell ezt a beolvadási, felolvadási folyamatot és a társas viszonyok különböző formáiban kell rákérdeznünk a konfliktusok jelenlétére és hatására. Ez viszont egy összetett tipológiát igényel. Tanulmányunkban ehhez kapcsolódóan is áttekintettük a lehetséges elméleti megoldásokat, és javaslatot tettünk egyfajta új osztályozási megoldásra.

Bevezetés

A társadalmi-gazdasági különbségekből és egyenlőtlenségekből fakadó, bizonyos szintű és formájú társadalmi konfliktusok mélyen átszövik mindennapi életünket. Formájukban, megnyilvánulásukban és hatásaikban szoros összefüggést mutat(hat)nak a társadalmi jól-léttel (illetve annak hiányával) is. En-

nek ellenére, a kérdéskör elméleti és empirikus munkára is épülő alaposabb feltárása nem tekinthető egy szisztematikus, koherens kutatási programnak, sem hazai, sem a nemzetközi szociológiai életben.

Ez legalább három alapvető problémából fakad. Egyrészt, a társadalmi konfliktus fogalmának tisztázatlansága, képlékenysége, eltérő értelmezése nehezíti a munkát. Másrészt a konfliktuselmélet mint alapvető szociológiai és társadalomtudományi paradigma az elmúlt három évtizedben jelentősen veszített kutatást indukáló és vezérlő funkciójából. Illetve új, mozaikszerű, posztmodern elméletek formájában rengeteg irányba kinyújtotta az elméleti „csápjait”, további nehézségeket okozva ezzel az empirikus kutatások szintjén. Harmadrészt, meglepően kevés kvantitatív kutatás foglalkozik a társadalmi konfliktusok különböző formáival, jellemzőivel és hatásaival az egyén, a háztartás vagy a közösség szintjén.

Mivel egy jelenleg futó kutatási programban a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek társadalmi életre gyakorolt hatásai közül az ezekből fakadó konfliktusokra fókuszálunk, és egy nagymintás (N = 2031 fő), országos, reprezentatív kérdőíves felmérés segítségével vizsgáljuk a kérdést öt konfliktusdimenzióban (demográfiai, magánéleti-társas, területi-lakóhelyi, munkaerőpiaci-jövedelmi, hatalmi-intézményi konfliktusok) az egyén, a csoport és a közösség egésze szintjén, így különösen fontos lépés a fenti elméleti problémák áttekintése. Ennek a folyamatnak a megalapozását jelenthetik a témakörben korábban publikált tanulmányaink (Csizmadia 2007; Csizmadia, 2009). Ezekben a munkákban, a teljesség hiányával ugyan, de áttekintettük a társadalmi konfliktus fogalmával kapcsolatos legfontosabb kérdéseket: a különböző fogalmi

megközelítéseket (Boudon, 1998; Collins, 1974; Coser, 1956; Cseh-Szombathy, 1985; Turner, 1982), a szociológia konfliktuselméleti szemléletmódjának Ralph Dahrendorf (1959) által lefektetett alapelveit, a konfliktusok lehetséges formáit és típusait, a tipizálás alapelveit, illetve a társadalmi konfliktusok pozitív és negatív funkcióit. Jelen tanulmányban, ezekre a megállapításokra építve, az újabb fejleményeket, az elmúlt évtizedben kirajzolódó új konfliktusértelmezéseket, irányvonalat és kutatási eredményeket foglaljuk össze.

A konfliktuselméleti szemléletmód néhány újabb sarokpontja

Az első probléma a fogalom és az elméleti keretrendszer roppan szerteágazó, összetett és gyakran ellentmondásos jellegéből fakad. Érdemes tehát azzal kezdeni a konceptuális megalapozást, hogy áttekintjük, miként tematizálja és helyezi el a mai társadalomelmélet a szemléletmódot metaelméleti szinten.

A konfliktuselméletet hagyományosan a funkcionalista és pozitivisták elméleti hagyományokkal szembeni reakcióként megjelenő marxista és neomarxista elméletekkel szokták összekapcsolni. Ezzel szemben napjaik társadalomelméleti paradigmarendszerében már jóval összetettebb elméleti irányzatok egymásba kapcsolódó fogalmi, teoretikai hálózataként írható inkább le ez a perspektíva. Konfliktuselméleti alapon közelítenek a társadalmi kérdésekhez a kritikai elmélet, a feminista elmélet, a posztmodern elmélet, a posztstrukturális elmélet, a posztkoloniális elmélet, a világrendszer-elmélet, a *queer*-elmélet és a faji-konfliktus megközelítés hívei is, csak hogy a nagyobb elméleti irányzatokat említsük.

Ebből fakad az a probléma is, hogy a konfliktuselméleti szemléletmód közös magjának tekinthető paradigmatiszta alapvonalak

a klasszikus időszak óta jelentősen szétzilálódtak, sokkal nehezebben fűzhetőek össze egységes irányvonallá. Csak néhány olyan közös pont maradt meg, amely egyfajta szilárd alapként szolgálhat az ilyen fókuszú empirikus kutatások számára is. Alan Sears (2008, 34–36.) az alábbi előfeltevés-szintű közös elméleti sarokpontok kiemelt szerepére hívta fel a figyelmet egy tanulmányában:

- A társadalmak az egyenlőtlenség által kitermelt konfliktusok formájában ragadhatóak meg, és nem a rend, a konszenzus letéteményeseiként. A társadalmi egyenlőtlenségek szükségszerűen konfliktusokhoz vezetnek, így ez tekinthető a társadalmi szerveződés alapvető jellemzőjének a stabilitás és harmónia ellenében.
- Az egyenlőtlenségekből fakadó konfliktusok kizárólag a jelenlegi társadalmi viszonyok alapokig lemenő transzformációja révén oldhatók meg, tehát az új társadalmi viszonyok, interakciók csak konfliktusokon keresztül épülhetnek ki.
- A jelenleg hátrányos helyzetben lévő társadalmi csoportok strukturális érdeke az uralkodó állapotokkal szembeni fellépés, ami így a társadalmi változás, átalakulás egyik lényegi hajtómotorja. Ebben az értelemben a jelenleg elnyomott, kizárt, hátrányos helyzetű csoportokat cselekvő ágensként kell kezelni, nem pedig a szimpátia, együttérzés passzív szubjektumaként.
- Nem beszélhetünk valódi társadalmi konszenzusról. Valójában a domináns csoportok képesek koncepcióikat, érdekeiket, ideológiájukat, sőt diskurzusaikat is ráerőltetni és elfogadtatni a többséggel.
- Egy elmélet nem pusztán semleges magyarázó eszköz vagy a meglévő társadalmi berendezkedést fenntartó és legitimáló

gondolatsor, hanem kritikai jellegű, az emberi potenciált kiteljesítő és a társadalmat átalakulásra (változásra) készítető aktív hatótényező is (Sears, 2008, 34–36.).

A kulcsszavak tehát az egyenlőtlenség, a konfliktus, a változás, új társadalmi relációk, a cselekvő ágens, konszenzusnak álcázott elnyomás, kritikai attitűd stb. Hasonló elméleti alapkoncepció jelenik meg Stephen K. Sanderson munkájában is (2007, 662.). Ő a konfliktuselmélet négy alapvető előfeltevését különbözteti meg:

- A konfliktus vagy a harc a társadalmi élet esszenciája, lényegi alkotóelem, mivel olyan egyének és csoportok között alakul ki, amelyeknek eltérő az érdekiük, és/vagy szűkös erőforrásokért versengenek egymással.
- A versenynek és a konfliktusoknak nagyon sok válfaja figyelhető meg a mindennapi éltünkben. Elsődlegesen a hatalom és a gazdasági erőforrások a konfliktusok fő forrásai.
- A konfliktus tipikusan akkor jelentkezik, amikor néhány egyén vagy csoport befolyásolja és ellenőrzi a többit.
- A domináns csoportoknak megkülönböztetett befolyásuk van az erőforrások elosztására és az egész társadalom szerkezetének alakulására/alakítására (Sanderson, 2007, 662.).

A fenti közös alapnak tekinthető előfeltevések jól érzékeltetik a jelen kutatás során kirajzolódó kérdéskör mögötti alapvető összefüggésrendszert: a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek társadalmi konfliktusokat teremtenek, amelyek alapvetően befolyásolják a mindennapi társas interakciókat az egyén, a család, a közösség és nagyobb csoportok, intézmények szintjén is. Így az egyenlőtlenség és a társadalmi konfliktusok per-

cepciójának, a velük kapcsolatos attitűdök vizsgálatának azért van fontos szerepe, mert ezen keresztül jobban megérthető az éppen aktuális társadalmi viselkedési formák mögöttes tényezői is.

A konfliktuselmélet és a konfliktus-kérdéskör elméleti pozíciója

Az elmúlt két évtizedben a konfliktuselméleti szemléletmód feloldódása vagy más elméleti irányzatokba történő beépülése, beolvadása figyelhető meg. Néhány friss és meghatározó szociológiai elméleti alapmű áttekintésével az a célunk, hogy bemutassuk: a legfrissebb, mérvadó referenciaanyagok alapján miként tematizálódik a társadalmi konfliktusok kérdése a szakmai diskurzusok során.

A társadalomelmélet új kétkötetes enciklopédiájában (Ritzer, 2005) Jonathan H. Turner írta a konfliktuselméleti szócikket (Turner, 2005, 134–139). Turner a konfliktuselmélet három fő klasszikus irányát különbözteti meg. Beszélhetünk neomarxista, neoweberiánus és történeti komparatív irányzatokról. Azonban ezek az irányzatok a hatvanas–hetvenes években élték a virágkorukat a funkcionalista paradigmával szemben megfogalmazott kritikai észrevételeikre építve. Álláspontja szerint, a konfliktuselmélet mára olyan mértékben része lett a társadalomelmélet fősodrának (*mainstream*-elmélet), hogy nincs szükség az elmélet megkülönböztető felcímkezésére. Ezt nevezhetnénk akár a beépülésből fakadó feloldódásnak is. Gyakorlatilag a legtöbb elméleti irányzat központi magjának, kiindulópontjának tekinthető az az álláspont, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek alapvető szerepet kapnak a különböző erőforrások allokációjának megértése és elemzése során, illetve az ebből fakadó individuális, csoport, intézményi és közössé-

gi-társadalmi feszültségek, konfliktusok kérdése is kikerülhetetlen részei a mai elméleteknek. Jól érzékelteti ezt az új pozíciót a szócikk hivatkozott szakirodalmának időintervalluma is, szinte kizárólag a hatvanas és hetvenes évekből származó irodalmakkal találkozhatunk. A fő kapcsolódási pontok szempontjából érdekes az enciklopédia témához köthető más szócikkeinek a listája is: globalizáció, történeti-összehasonlító elmélet, hatalom, forradalom, társadalmi osztály, társadalmi mozgalmak elmélete, állam, világtrendszer-elmélet.

A társadalom- és viselkedéstudományok huszonhat kötetes nemzetközi enciklopédiájában (Smelser – Baltes, 2001) a „konfliktusszociológia” címszó alatt található meg a kérdéskör átfogó szociológiai jellegű értelmezését (Crouch, 2001). Colin Crouch is a megkülönböztetett, címkézett konfliktusszociológia elolvasásáról, eltűnéséről beszél az ezredforduló tájékán. Értelmezésében a nyugati szociológiában mára a konfliktusok értelmezése olyan irányt vett, hogy a társadalmi viszonyok alapvető alkotóelemének tekintjük a konfliktusokat, nem pedig a társadalmi élet speciális, különleges aspektusának. Minél inkább normális, hétköznapi jelenségnek tűnnek a konfliktusok, egy erre fókuszáló specifikus elmélet annál inkább háttérbe szorul. Ezt a következtetést megerősíti a konfliktuselméleti irányzatok általa kidolgozott osztályozása is (Crouch, 2001, 2555.).

Crouch szerint legáltalánosabb szinten akkor beszélhetünk konfliktusról, ha két vagy több társadalmi cselekvő érdekei összeegyeztethetetlenek egymással; ez a konfliktusnak mint társadalmi viszonynak az alapja. Elméleti szinten viszont ezek a viszonyok négy nagyobb dimenzióra bonthatóak szét két, alapvető „változó” használatával. Megkülön-

böztethetünk nagy jelentőségű (*momentous*) és hétköznapi, mindennapi (*mundane*) konfliktusokat, illetve felfoghatjuk őket kivételesnek, esetinek (*exceptional*), vagy széles körben elterjednek (*endemic*). Ebből fakadóan a konfliktusokkal foglalkozó elméletek két alapvető választás elé kerülnek. Egyrészt dönteni kell abban, hogy a normál társadalmi élet konfliktusokkal terhelt-e, vagy azok csak kivételes, egyedi jelenségek, amelyek a társadalom nem megfelelő működéséből fakadnak. Tehát, hogy a konfliktusok léte vagy éppen hiánya tekinthető-e patológiás esetnek? Másrészt azt is mérlegelni kell, hogy elsődlegesen nagy jelentőségű, különleges eseményként vagy a hétköznapi élet részét képező mindennapi történésként közelítünk-e az előforduló konfliktusokhoz. Ebből egy négycellás mátrix rajzolódik ki, amely a különböző irányzatok helyzetének és súlypontjainak megjelenítésére alkalmas heurisztikai eszköz (1. ábra).

Napjainkra gyakorlatilag a szociológiában a konfliktusok értelmezése eltolódott a IV. cella sarka felé, amit a neoweberianus szociológiai hagyományként kezelhetünk. Ez lett a nyugati szociológia domináns felfogása a

társadalmi konfliktusok jelentésének, formáinak, jellemzőinek és hatásainak elméleti megragadása kapcsán.

Az enciklopédia releváns szócikkei ebben az esetben is beszédesek azzal kapcsolatban, hogy milyen csomópontokon emelkedik ki a társadalmi konfliktusok kérdése a társadalomtudományi kérdések szakmai felhőjének hálózatából: konfliktuskezelés, a konfliktus szociálpszichológiája, konfliktus és háború, a konfliktus archeológiája, antropológiai aspektusai, konfliktus és konszenzus, szervezeti konfliktusok, az együttműködés és verseny pszichológiája, etnikai konfliktusok, faji és nemi különbségek, erőszak, a háború szociológiája.

Amennyiben a szociológián belüli értelmezésére vagyunk kíváncsiak, akkor a legjobb kiindulópont a szociológia új tízkötetes Blacwell-enciklopédiája lehet (Ritzer, 2007). Ebben a megközelítésben a két nagy irányzat (neomarxista és neoweberianus) összehasonlítása kapja a főszerepet, illetve külön szócikkek formájában a konfliktus kérdéskör a rétegződés, az osztályellentét, a bűnözés, a faji és etnikai ellentétek, a függőségelméletek és

	I		II
nagy horderejű	strukturális funkcionalizmus		marxista
		konfliktuselmélet intézményesülése	kritikai szociológia
mindennapi	mikrofunkcionalista, alkalmazott szociológiai		konfliktus-funkciókra fókuszáló megközelítés
	III		IV
	kivételes, ritka		széles körben elterjedt

1. ábra • A fő konfliktuselméleti irányzatok rendszerezése (Forrás: Crouch, 2001, 2555.)

a kritikai elmélet vonatkozásában is bemutatásra kerül. Stephen K. Sanderson (a szócikk írója) szerint a konfliktuselmélet napjainkban is él és virul, a modern szociológia fontos irányzata, számos szociológus ebben a keretrendszerben közelít a társadalmi kérdésekhez (Sanderson, 2007, 665.).

Azonban, hogy mennyire igaz ez az állítás, ahhoz szélesebb perspektívába kell helyezni a társadalmi konfliktus kérdéskörét, és érdemes áttekinteni, hogy a szociológia mely területein kap napjainkban szerepet a konfliktusok értelmezése, milyen szakterületekkel kapcsolható össze a konfliktusok kutatása.

A társadalmi konfliktusok kutatásának fő irányjai napjainkban

A kérdés megválaszolásához a korábban hivatkozott új szociológiai lexikont hívjuk segítségül (Ritzer, 2007). A több mint ötezer oldalas munkában a „társadalmi konfliktus” (*social conflict*) szókapcsolatra összesen hetven találat vonatkozik, míg a „konfliktus” (*conflict*) kifejezés összesen 1768 esetben fordul elő, tehát átlagosan majdnem minden harmadik oldalra jut egy előfordulás. A tartalomlemeléssel az a célunk, hogy kiderítsük, milyen témakörökhöz kapcsolódóan jelenik meg a konfliktus kifejezés, és ezen keresztül milyen kutatási irányjai rajzolódnak ki a társadalmi konfliktusok szociológiai vizsgálatának.

Az első meglepő dolog, hogy szócikkek formájában meglepően kevés utalás történik a tizkötetes munkában a társadalmi konfliktusokra. Mindössze nyolc szócikk címében jelenik meg a *konfliktus* kifejezés, követve a napjainkban népszerű fontosabb konfliktuskutatási irányokat:

- Konfliktuselmélet
- Bűnelkövetés és konfliktuselmélet
- Családi konfliktus

- Intergenerációs konfliktus
- Világkonfliktusok
- Osztálykonfliktus
- Faji és etnikai konfliktusok
- Rétegződés: funkcionalista és konfliktusalapú elméletek

Ezzel szemben az enciklopédia teljes tartalmát figyelembe véve tényleg nagyon széles körű kutatási mező képe rajzolódik elénk (*i. táblázat*). Áttekintve a több mint 1500 utalást, kiemeltük a fontosabb és releváns pontokat. A korábban bevezetett feloldódási effektus, a konfliktus problematikának a szociológiai diskurzusba való beépülése végérvényesen megtörtént, így gyakorlatilag tényleg nehézkes (talán az elméleti vonalon kívül) olyan specifikus területet kijelölni, ami indokoltá tenné a külön megcímkézést. Az alábbi lista megerősíti azt a feltevést is, hogy a konfliktusok kutatása nem egy sajátos elméleti és módszertani irányzat szemszögéből történő analízist jelent, hanem egy társadalmi jelenségnek és az abból fakadó problémának a konceptuális és módszertani kiemelését, megkülönböztetett figyelmét, a konfliktusok társadalmi folyamatokban és szerveződésekben való megjelenésének és szerepének szisztematikus kutatását.

A konfliktuskutatás egyre intenzívebb beágyazódása a társadalomtudományi vizsgálatok fő áramlatába a megjelent publikációk számának dinamikus növekedésében is jól nyomon követhető. A *ScienceDirect* online katalógusa (URL1) alapján jelentős mértékű az ilyen tárgyú publikációk számának a növekedése az elmúlt két évtizedben. Amennyiben a megjelent publikációk címeiben a *conflict* és a *social conflict* kifejezésekre keresünk rá, megdöbbentő eredményekre bukkanhatunk. Több mint tizenegymillió publikáció található az adatbázisban. A *konfliktus*

1	Hiányzás – munkahelyi és szervezeti konfliktusok potenciális forrásaként
2	Lakhatási körülmények – a megfelelő szállás csökkenti a konfliktusokat
3	Agresszió – csoportközi konfliktusok
4	Öregedés – kiszolgáltatottságból, függőségből fakadó konfliktusok
5	Szövetségek, koalíciók – csoportok közti konfliktusok csökkentése
6	Antiszemitizmus – vallási konfliktusok
7	Háborúellenes és békemozgalmak – erőszak, fegyveres konfliktus
8	Asszimiláció – erőszakos csoportközi konfliktusok csökkenése
9	Előnyös zóna és hátrányos zóna (<i>benefit zone, victimized zone</i>) – sajátos társadalmi terek: konfliktusok folyamatának és a konszenzus nehézségének a magyarázatában, területi és környezeti konfliktusok
10	Multikulturális és többnyelvű oktatás – iskolai konfliktusok
11	Bio-szociológiai elméletek – konfliktusok biológiai meghatározottsága, miként hat az ökológiai környezet a cselekvők közti konfliktusok interakciós mintáira
12	Kapitalizmus – csökkenő a konfliktus, erősödő az együttműködési készség
13	Változásmenedzsment – konfliktusok kifutása és kibékülési lehetőségek
14	Gyermekvédelem – családon belüli konfliktusok kezelése, szülők közti konfliktusok
15	Társadalmi osztályok – osztályok közti konfliktusok, ellentétes osztályérdekek, osztálytudat, osztályhelyzet és hatalom
16	Kollektív cselekvés, identitás, memória és trauma – potenciálisan konfliktusos jellege
17	Közösségi konfliktusok
18	Faji és etnikai alapú konfliktusok
19	Bűnözés és deviancia – okok, indokok és következmények
20	Kritikai elmélet – osztályok közti konfliktusok, politikai, hatalmi konfliktusok
21	Környezetszennyezés – mindennapi életre gyakorolt hatások, egészségkárosodás
22	Deviáns viselkedési formák, törvényszegő magatartások, deviancia okai és következményei
23	Társadalmi munkamegosztásból fakadó problémák, konfliktusok
24	Diád/triád – a társadalmi kapcsolatok alapvető építőelemei és mechanizmusai
25	Ökológiai problémák – környezet és gazdaság viszonya
26	Etnikai, kisebbségi konfliktusok, etnikai enklávék, etnikai csoportok
27	Migráció, menekültügy, térbeli mobilitás
28	Kulturális konfliktusok, etnocentrizmus

29	Családon belüli konfliktusok, új családmodellek, családstruktúra, munkamegosztás, szerepkonfliktusok
30	Feminista elméletek, mozgalmak
31	Meleg- és leszbikus mozgalmak
32	Társadalmi nem kérdése, nemi egyenlőtlenségek és különbségek (<i>gender bias</i>)
33	Intergenerációs konfliktusok, generációs változás, mobilitás, öregedés, gerontológia
34	Globalizációból fakadó konfliktusok
35	Oktatás, képzés – társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése
36	Társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok kapcsolata
37	Genetikai kísérletek és génmanipuláció (<i>engineering</i>) – mint társadalmi probléma, vele járó konfliktusok
38	Csoportelméletek – saját csoport, külső csoportok (<i>in-group, out-group</i>), csoportkohézió
39	Bűnözés: biztonságérzet hiánya, bűnözéstől való félelem, veszélyérzet
40	Vezető–beosztott kapcsolatok, munkahelyi konfliktusok, alá-főlé rendeltség
41	Marginalizálódás, liminalitás, kizárás, kívülrekedt személyek, csoportok
42	Piac – mint a hatalom és konfliktus területe, kizárólagosság, monopólium
43	Médiakutatás – média társadalmi szerepe és funkciója, hatása, nyilvánosság
44	Szervezeti konfliktusok
45	Posztindusztriális társadalom, posztmodern társadalomfelfogások
46	Mobilizálás, aktiválás – társadalmi változások, protestálás, társadalmi mozgalmak
47	Faji, etnikai, kisebbségi tudat – identitás, kisebbségi politika
48	Erőforrás-mobilizációs elméletek
49	Kockázat, rizikó (<i>risk</i>) – társadalom által kitermelt veszélyek, károk és azok hatásai
50	Szerepkonfliktusok – szerepelméletek (<i>role taking</i>)
51	Bűnbakképzés
52	Társadalmi mozgalmak és hálózatok – feszültségek, elégedetlenség, érdekképviselő, egyenlőtlenségek, elnyomás stb. ellen/mellett
53	Átmenet – rendszerváltás, átmeneti gazdaság, politikai és társadalmi rendszer átalakulása
54	Urbanizálódás – mint a társadalmi konfliktusok forrása, melegágya, nagyvárosi konfliktusok, szuburbanizációs konfliktusok
55	Világméretű konfliktusok, háború szociológiája, erőszak

i. táblázat • A konfliktuskutatás fontosabb témái, kérdéskörei napjainkban
(Forrás: Ritzer, 2007)

keresőszóra (címben, kulcsszavakban vagy az absztraktban) 22 259 találat érkezett 2013 júniusában az összes tudományterületet figyelembe véve. Ebből 5122 jelent meg 1994 előtt. Ez az összes tanulmány 23 százaléka. Az online katalógusban szereplő találatok háromnegyede tehát az elmúlt két évtizedben keletkezett. A társadalomtudományi területen 6314 publikáció született (28%), és ott is hasonló növekedési dinamika figyelhető meg, mint az összes tudományterületet felölelő teljes adatsornál (2. ábra). A kilencvenes évek elején még évente száz-százötven ilyen tárgyú publikáció jelent meg, míg az elmúlt öt évben már átlagosan négyszáz tanulmányról beszélhetünk.

A *social conflict* kifejezés esetén viszont már radikális csökkenés figyelhető meg a találatokban. Összesen 327 olyan publikáció szerepel a *ScienceDirect* adatbázisában, amelyeknek a címe vagy absztraktja utalna a kifejezésre. Ez évente tizenöt-húsz publikációt jelent. Az ábrák alapján az is látható, hogy mennyire érzékeny a kutatási terület a nagyobb, globális hatású folyamatok gyors interpretálására (lásd a 2001. év és a 2008. év kitüremkedéseit).

Az adatsorok tehát egyértelműen megerősítik, hogy a társadalmi konfliktusok kutatása nem szorult háttérbe, sőt igazolódhatnak azok a feltételezések, melyek szerint alapvetően beépült a kérdéskör a szociológiai és más

2. ábra • A *konfliktus* kifejezés megjelenése a címben, kulcsszavakban vagy az absztraktban (Forrás: www.sciencedirect.com – 2013. június)

		szubjektíve nagyon komoly problémának minősül	
		igen	nem
objektíve komoly károkat okoz sok embernek	igen	A • pl. öngyilkosság	B • pl. gépkocsihasználát
	nem	C • pl iskolai lövöldözés	D • pl. iPod használata

2. táblázat • A társadalmi problémák típusai konstrukciós jellegük és hatásuk alapján
(Forrás: Macionis, 2012, 5.)

társadalomtudományi kutatási irányok, szemléletmódok fogalmi-elméleti és módszertani-empirikus gyakorlatába.

A társadalmi probléma fogalmának értelmezési kerete

A konfliktusalapú szemléletmód, a társadalmi konfliktusokra való fókuszálás tágabb értelemben egyfajta problémaérzékenységet is jelent, a társadalmi kihívásokra helyeződő nagyobb hangsúly révén, hiszen a manifesztálódó konfliktusok bizonyos társadalmi nehézségek okai vagy következményei. Ebből fakadóan a konfliktusok mögötti vagy azokból következő társadalmi problémák tekinthetők a vizsgálatunk szélesebb tárgykörének.

A társadalmi probléma a legátfogóbb formában talán úgy határozható meg, hogy egy olyan társadalmilag megkonstruált, objektív tényekre és szubjektív érzetekre épülő, egyéni és közösségi mérlegelésen áteső állapot, amely veszélyezteteti, aláássa egy társadalom néhány, több vagy akár az összes tagjának a jól-létét, elvárt vagy célul tűzött életminőségét konkrét, közvetlen károk, hátrányok megjelenése vagy az esélyek, lehetőségek, választások beszűkülése formájában (Macionis, 2012). A megkonstruált, gyakran ellentmondásos, objektív és szubjektív alapokra épülő jellegéből fakadóan a társadalmi problémák értelmezése egy összetett, négycellás mátrix alapján képzelhető el. A problémák objektív hatása

(hány embert érint ténylegesen) és szubjektív megítélése (problémásnak érezzük) alapján a társadalmi állapotokat, jelenségeket négy csoportba sorolhatjuk, melyek közül három (A, B, C) egyértelműen valamilyen problémának minősül (2. táblázat).

A társas életünkben felbukkanó problémák tehát olyan társadalmi konstrukciók, amelyek szorosan függenek az adott közösség értékrendjétől, tudásszintjétől, az objektív hatások ismeretétől, a szubjektív vélemények manifesztálódásától, és időben is változhatnak, formálódhatnak, megszűnhetnek. A társadalmi problémák szociológiai jellegű megközelítése számos világosan lefektetett alapelvre épül (Macionis, 2012, 7–8.). A legfontosabb, hogy 1) a problémák mindig annak a következményei, ahogy egy társadalom felépül és működik. Ebből következően 2) a problémákat nem a „rossz emberek” okozzák, nem egyszerűsíthetők le gonosz, antiszociális, gyenge stb. egyének cselekedeteinek a következményeire. 3) Társadalmi konstrukciók, mivel az emberek minősítenek egy állapotot károsnak és változásra érettnak. Ráadásul 4) nincs egységes objektív alapja a problémák értelmezésének, különbözően látjuk a dolgokat, ellentmondások tarkítják a legtöbb ilyen kérdést. 5) A problémák meghatározása, tematizálása időben is változik, az egyes korosztályok nem ugyanúgy tekintenek a társadalmi problémákra. 6) A problémák

értelmezése nemcsak objektív tényekre, hanem szubjektív értékekre és érdekekre is épül. Ráadásul 7) sok – de szerencsére nem az összes – társadalmi probléma nem is oldható meg, és számos esetben ezek 8) összekapcsolódnak, és egymással kölcsönhatásban állnak. Ez a nyolc alaptétel gyakorlatilag összefoglalja az ilyen irányú kutatásokkal kapcsolatos előfeltevéseket, dilemmákat, az empirikus kutatásokat megnehezítő problémákat. Sőt a lista azt is jól érzékelteti, hogy miért jelenthet komoly kihívást módszertani szempontból az ilyen tárgyú kvantitatív empirikus kutatások megtervezése és felvétele, de különösen az összehasonlítása.

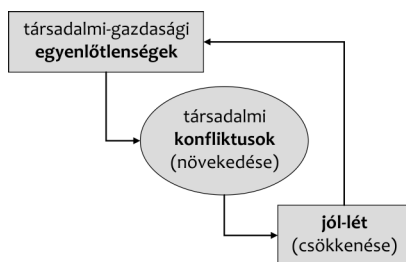
Egy lehetséges konfliktuskutatási megközelítés logikai felépítése

A fogalmi-elméleti kérdések áttekintése után bemutatjuk egy jelenleg folyó, kvantitatív célzatú, empirikus konfliktuskutatásunk összefüggésrendszerét és az ebben kidolgozott konfliktustipológiát. Értelmezésünkben a társadalmi konfliktusok szerves részét képezik a mindennapi társas interakcióknak az egyén, a csoportok és a társadalmi szervezetek, intézmények szintjén. Ebből faladóan nem egy sajátos elméleti szemléletmód kapcsolja össze az ilyen tárgyú megközelítéseket, ez mára túlhaladottá vált, hanem a tartalmi fókuszpont. Az az alapvető előfeltevésünk, hogy a társadalmi viszonyok egy sajátos típusát jelentik az olyan interperszonális és szervezeti relációk, amelyek az érintettek általi érdekeltiségből fakadóan egymással összeegyeztethetetlen értékekre, érdekekre, információkra és erőforrásokra alapozva alakulnak ki és működnek. A konfliktusok szerves alkotóelemei a legtöbb társas viszonyoknak és szerveződésnek, szerepet játszanak a társadalmi mechanizmusok kialakulásában (okok), jel-

egében (formák) és hatásaiban (célok, következmények). Egyszerre befolyásolják a dinamizálódás, változás és fejlődés, illetve a társadalmi dezintegráció folyamatát.

Tágabb összefüggésben, a társadalmi konfliktusok egy olyan nagyobb elméleti rendszer központi elemeként is felfoghatóak, amelyben egyrészt, bizonyos esetekben, a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek tekinthetőek a konfliktusok háttérének, kiváltó okainak. Másrészt, a társadalmi jól-lét lehetséges indikátorai azoknak az ideális, elérendő állapotoknak tekinthetőek, amelyek a társadalmi konfliktusok hatására nehezebben érhetőek el, tarthatók fenn, tovább növelve ez által az egyenlőtlenségeket (3. ábra).

A vizsgálat során elsődlegesen a társadalmi konfliktusok különböző formáira helyeződik a hangsúlyt, de a fenti logikából fakadóan, az egyenlőtlenség és a társadalmi jól-lét feltérképezése sem marad el. Láttuk, mennyire összetett a társadalmi konfliktusok kutatásának területe, így azok lehetséges osztályozása, a ténylegesen vizsgált típusok minél világosabb meghatározása elengedhetetlen. A társadalmi konfliktusok tipizálását két rendező elv alapján oldottuk meg. Egyrészt a kérdéskör legfontosabb dimenzióit tartalmi szempontból határoztuk körül (öt tartalmi dimenzió), más-

3. ábra • Az empirikus kutatás három fő kérdéskörének és összefüggésének jellemzői (saját összeállítás)

részt hatóköre, elsődleges mérési szintje alapján (három mérési szint szerinti dimenzió). Ebből gyakorlatilag tizenöt lehetséges konfliktusmező adódik (3. táblázat), amelyek közül természetesen nem az összes lehetséges kombináció kerül majd be a vizsgálatunk látóterébe.

A tipológiában csak példák szerepelnek, mégpedig a saját kutatásunk fókuszában lévő témakörökre építve. A hatókör vonatkozásában a kiemelt társadalmi konfliktusok esetében természetesen mindhárom érvényesülhet, hiszen például egy munkahelyi konfliktusnak egyszerre lehetnek személyes, családi, szervezeti és nagyobb léptékű közösségi kihatásai is. Ennek ellenére bizonyos fokú logikai eltolódás azért érvényesül a rendszerben, hiszen a tartalmi dimenziókban lefelé haladva egyre inkább a csoport és közösség irányába mutató eltolódás figyelhető meg a hatókörben.

Összefoglalás

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy áttekintsük a konfliktuselmélet és a konfliktusalapú társadalomtudományi szemléletek kapcsán megfigyelhető újabb fejleményeket a nemzetközi szakirodalom alapján, illetve tisztázzunk néhány olyan definíciós, osztályozó és összefüggés-alapú kérdést, amely egy ilyen tárgyú hazai empirikus kutatás ki-

dolgozásához nélkülözhetetlen. A legfontosabb következtetés metaelméleti szinten talán úgy írható le, hogy a konfliktuselmélet mint szociológiai irányzat veszített jelentőségéből, nem igazán tekinthető életképes önálló irányzatnak, ám a társadalmi konfliktusok problémarendszere egyre jobban foglalkoztatja a tudományos közvéleményt. A konfliktusok átszövik társas életünk minden szegmensét, folyamatát és mechanizmusát, alapvető összefüggéseket mutatnak a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekkel és a jól-lét dimenzióival. Amennyiben empirikusan megragadhatóvá szeretnénk tenni a kérdéskört, követni kell ezt a beolvadási, felolvadási folyamatot, és a társas viszonyok különböző formáiban kell rákérdeznünk a konfliktusok jelenlétére és hatására. Ez viszont egy összetett tipológiát igényel. Tanulmányunkban ehhez kapcsolódóan is áttekintettük a lehetséges elméleti megoldásokat, és javaslatot tettünk egyfajta új osztályozási megoldásra.

A tanulmány elkészítését a TÁMOP-4.2.2. A-11/1/KONV-2012-0069: *Társadalmi konfliktusok – Társadalmi jól-lét és biztonság – Versenyképesség és társadalmi fejlődés*. 1. alprojekt: *Gazdasági és társadalmi konfliktusok* című kutatási program támogatta.

	mérési szint / hatókör		
	<i>egyéni mikroszint</i>	<i>csoportos mezoszint</i>	<i>közösségi makroszint</i>
1. demográfiai	korosztályi-generációs, nemi alapú, etnikai/kisebbségi		
2. magánéleti-társas	családi-társas élet, személyes kapcsolatok		
3. munkaerő-piaci	jövedelmi, munkavégzéssel összefüggő, vezető-beosztott		
4. területi-lakóhelyi	lakóhelyi, szomszédsági, regionális-térségi, urbanizációs		
5. hatalmi-intézményi	alá-fölérendeltség, politikai, döntéshozatali, képviseleti		

3. táblázat • A társadalmi konfliktusok empirikus vizsgálatának lehetséges típusai (saját összeállítás)

Kulcsszavak: *társadalmi konfliktus, társadalmi probléma, jólét*

IRODALOM

- Boudon, Raymond-Besnard et al. (szerk.) (1998): *Szociológiai lexikon*. Corvina, Budapest
- Collins, Randall (1974): *Conflict Sociology*. Academic Press, New York
- Coser, Lewis A. (1956): *The Functions of Social Conflict*. Free Press, Glencoe, IL
- Crouch, Colin J. (2001): Conflict Sociology. In: Smelser, Neil Joseph – Baltes, Paul B. (eds.): *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*. Pergamon Press, 2554–2559. • <https://www.scribd.com/doc/12493791/Conflict-Sociology>
- Cseh-Szombathy László (1985): *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Gondolat, Budapest
- Csizmadia Zoltán (2007): Társadalmi konfliktusok és kutatási módszerek. In: Hervainé Szabó Gyöngyvér – Szirmai Viktória (szerk.): *Versenyképesség és várostér-ségi egyenlőtlenségek. Tanulmánykötet II–III*. Kodolányi János Főiskola – MTA Veszprémi Területi Bizottság – MTA Szociológiai Kutatóintézet, Székesfehérvár – Veszprém – Budapest
- Csizmadia Zoltán (2009): A társadalmi konfliktus problematika elméleti megalapozása. In: Szirmai Viktória (szerk.): *A várostér-ségi versenyképesség társadalmi tényezői*. Dialóg Campus, Pécs, 123–129.
- Dahrendorf, Ralph (1959): *Class and Class Conflict in an Industrial Society*. Stanford University Press, Stanford • <https://archive.org/details/classclassconflioodahr>
- Macionis, John J. (2012): *Social Problems. 2010 Census Update*. 4th edition. Pearson
- Ritzer, George (ed.) (2005): *Encyclopedia of Social Theory*. Sage Publications
- Ritzer, George (ed.) (2007): *The Blackwell Encyclopedia of Sociology I–X*. Blackwell, Oxford
- Sanderson, Stephen K. (2007): Conflict Sociology. In: Ritzer, George (ed.): *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell, Oxford, 662–665.
- Sears, Alan (2008): *A Good Book, In Theory: A Guide to Theoretical Thinking*. Higher Education University of Toronto Press, North York
- Smelser, Neil Joseph – Baltes, Paul B. (eds.) (2001): *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*. Pergamon Press
- Turner, Jonathan H. (1982): *The Structure of Sociological Theory*. Dorsey Press, Homewood, IL
- Turner, Jonathan H. (2005): Conflict Theory. In: Ritzer, George (ed.): *Encyclopedia of Social Theory*. Sage Publications, 134–139.
URL: www.sciencedirect.com

TIGRISLOVAGLÁS

Vincze Imre

az MTA rendes tagja

vincze@szfki.hu

„... az öncsalás esztelenség...”

Széchenyi István, *Hitel*

„Aki tigrisen lovagol, fél leszállni.”

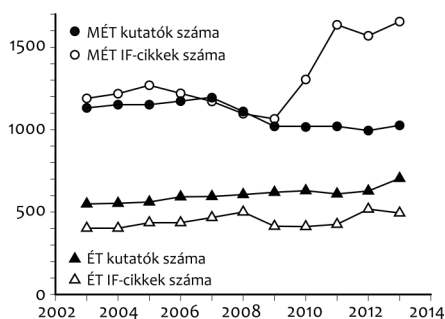
kínai közmondás

A tudományos teljesítmény mérésének nehézségeit a társadalomtudományok területén részletesen tárgyalja Csaba László, Szentés Tamás és Zalai Ernő (2014). Következtetések szerint bár szükség van számszerű paraméterekre, ezek használata korlátozott, szükséges a részletes, kritikai elemzésük, és úgy tűnik, hogy az egyéni teljesítmény megbízható értékelése egyedül tudományometriai paraméterek segítségével nem megoldható. Ehhez hozzáfűzhetjük, hogy a statisztikus megközelítés egyének értékelésénél azért is pontatlan

és félrevezető lehet, mert relatíve kis adathalmazokról van szó, amiből inherens módon adódik a pontatlanság.

Ezzel szemben azt gondoljuk, hogy kutatócsoportok, kutatóintézetek, tudományterületek ilyen statisztikára alapozott megfelelő vizsgálata hasznos információt nyújthat, hiszen itt nagyságrendekkel nagyobb adatmennyiségekkel dolgozunk. Írásomban megmutatom, hogy igen nagy egységek esetén is (mint teljes tudományterületek) téves, félrevezető következtetésekre juthatunk nem jól átgondolt alapdefiníciók (mint például a tudományos teljesítmény át nem gondolt definíciója) használatával.

A következőkben a MTA élettudományi (ÉT), illetve a matematikai és természettudományi (MÉT) területe kutatóintézeteinek publikációs adatait hasonlítom össze. Az *1. ábrán* látható, hogy a két terület kutatói létszáma összemérhető (az adatok Németh Tamás 2014-es főtitkári beszámolójából származnak). A két terület tudományos eredményeit hasonló módon, nemzetközileg jegyzett folyóiratokban teszi közzé, ezeket impaktfaktoros (IF) cikkeknek nevezem, és az *1. ábrán* láthatók.¹ Az Akadémián használt és az intézeti kimutatásokban szereplő tudományos cikkek

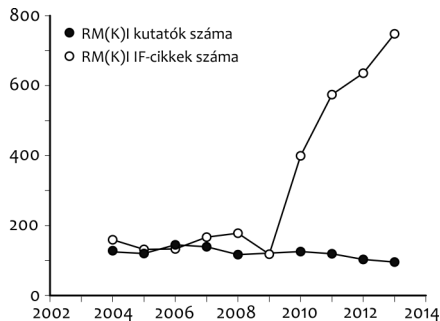

1. ábra • Az élettudomány (ÉT) és a matematika és természettudományok (MÉT) területén dolgozó kutatók (telt) és a publikált impaktfaktoros cikkeinek (üres) száma 2003 óta.

¹ Hasonló, de nem teljesen azonos a 2007-ig használt SCI- (Science Citation Index) folyóirat-kategória, 2007-ben és előtte ezek az adatok szerepelnek.

száma ennél magasabb, de hasonló tendenciákat mutat. Annak magyarázata, hogy jelenleg csak a publikált cikkek számával és nem azok impaktfaktorösszegével foglalkozom az, hogy az egyes kutatási területekre jellemző impaktfaktorok nagyon különbözőek, ráadásul időben változóak, általában növekednek. Például 2008-ban a matematikai publikációk nemzetközi átlag impaktfaktora 0,62, a csillagászaté 4,19 volt. Jelen vizsgálatban feltételezem, hogy a publikált cikkek átlag impaktfaktora megfelel a nemzetközi átlagnak. Ezzel az átlaggal összehasonlítva ellenőrizhető, hogy egy-egy kutatási terület publikációinak színvonala eléri-e vagy meghaladja-e a nemzetközi értéket.²

Az elmúlt tíz év alatt az élettudományi területen mind a kutatók, mind az IF-os publikációk száma körülbelül hasonló mértékben növekedett, míg a matematikai és természettudományi területen ellentétes trend figyelhető meg: a kutatók száma mintegy 10%-kal csökkent, de 2010-ben és azt követően a publikált cikkek száma jelentősen növekedett. Ez az anomális, látványos növekedés jól korrelál a korábbi Részecske és Magfizikai Kutatóintézet – az intézet összevonások után jelenleg a Wigner Kutatóközpont Részecske és Magfizikai Intézetének RM(K)I-val jelölt – adataival, amelyek a 2. ábrán láthatók (forrás: *Az MTA kutatóhálózatának eredményei*). Ez a hatalmas növekedés jelentős mértékben az RM(K)I nemzetközi kutatási együttműködésekben való részvételének tulajdonítható. Domináns a részecskefizika területén a CERN³-nel folytatott együttműködés, amely-

2. ábra • A Részecskefizikai és Magfizikai (Kutató) Intézet kutatóinak (telt) és publikált impaktfaktoros cikkeinek (üres) száma 2003 óta

ben az RM(K)I mintegy 30 kutatója vesz részt. Az MTA jelenleg saját eredményének tekint minden olyan cikket, amelynek szerzői közt MTA kutató található, függetlenül attól, hogy a cikknek több száz vagy több ezer nem MTA-dolgozó szerzője van (a CERN publikációs konvenciója szerint a szerzők a közreműködő országok és azon belül névsor szerint kerülnek feltüntetésre). Különösen figyelemreméltó, hogy az RMKI cikkeinek száma 2009 és 2010 között a korábbinak majdnem négyszeresére nőtt, a növekedés mértéke 280 cikk, míg a CERN közleményeinek száma csupán 84-gyel nőtt (3. ábra). Ezt a különbséget nehéz többlet tudományos teljesítményként értékelni, ez sokkal inkább az együttműködés feltételeinek megváltozására utal. A 3. ábra összehasonlítja a vizsgált periódusban a nemzetközi folyóiratokban megjelent CERN-publikációk számát (forrás: *CERN Annual Report*) a magyarországi együttműködő intézetek [(RM(K)I és ATOMKI (MTA Atommagkutató

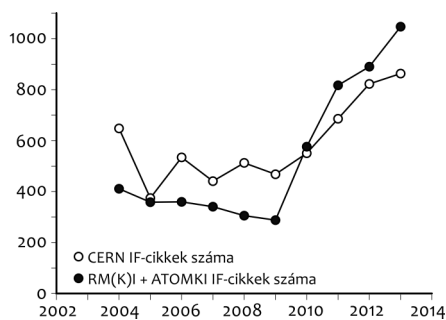
² Intézetek értékelése esetén az egyes kutatási területek nagyságával súlyozott átlagot kell vennünk.

³ CERN: European Organization for Nuclear Research, kb. 2400 teljes idejű, 1500 részidejű alkalmazott, kb.

tízezer vendégtudós és mérnök hatvannyolc egyetemről és kutatóintézetből. Magyarország 1992 óta tag, 2012-ben a CERN költségvetéséhez 0,58 %-kal, 6,85 millió CHF-kal járult hozzá. (URL1)

Intézet]) összesített impaktfaktoros cikkeinek számával. Azt látjuk, hogy a két intézet öszszegzett publikációinak száma 2010-et követően felülmúlja a CERN-publikációk számát. Ennek magyarázata az, hogy a két intézet együttesen mintegy kétszáz fős kutatói létszámából csupán kb. hatvan kutató vesz részt ebben az együttműködésben, a többi kutató részben más nemzetközi együttműködések résztvevője, részben a kutatási területének megfelelő eredményekkel járul az intézetek publikációs eredményeihez. Mindenesetre megállapítható, hogy a matematikai és természettudományi terület anomálishan nagy publikációs teljesítménynövekedése döntő módon a csekély számú magyar résztvevő CERN-es kooperációjának „eredményeiből” adódik. A publikációk számának formális kezelése a részecskefizika kiemelkedő eredményességét illető téves következtetésekre adott és adhat alkalmat.

Részletes adatok hiányában az anomáliát úgy tudjuk figyelembe venni és kiküszöbölni, ha az említett két intézet adataival csökkentjük a matematikai és természettudományi terület adatait. Ezt mutatja a 4a) ábra. A MÉT

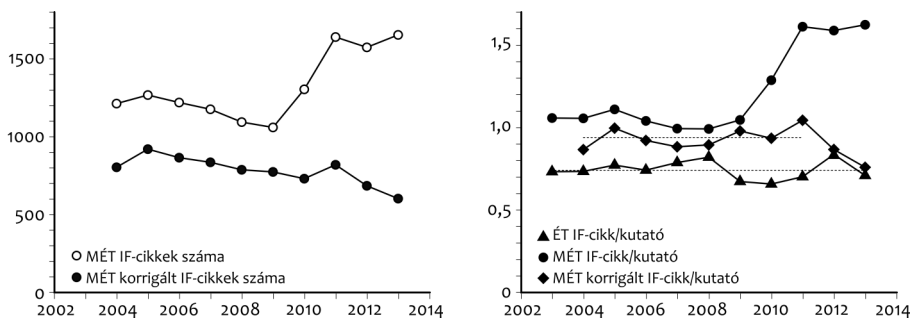

3. ábra • A CERN (üres kör), valamint a Rézszekefizikai és Magfizikai (Kutató)Intézet és az ATOMKI együttes impaktfaktoros cikkeinek (telt kör) száma 2003 óta.

figyelembe vett intézeteiben [azaz az ATOMKI és az RM(K)I nélkül] az impaktfaktoros cikkek száma lényegében monoton csökkenést mutat, például 2013-ban mintegy kétszáz IF-os cikkel kevesebb publikáció jelent meg, mint 2011-ben (609 cikk a 823-hoz képest).

A kutatók számának változásából (ÉT-növekedés, MÉT-csökkenés) adódó hatásokat a publikációk számának a kutatók számára normált értéke, azaz az átlagosan egy kutatóra jutó impaktfaktoros cikkek száma küszöböli ki, ezeket a 4.b) ábra mutatja. Az élettudomány területén ez meglehetősen állandó, a tízéves átlag évente 0,74 impaktfaktoros cikk/kutató, ennek fluktuációja 0,08 IF-cikk/kutató. A matematikai és természettudományi terület természetesen az előzőekben tárgyalt anomáliás növekedést mutatja, hogy ha az átlag számításánál figyelembe vesszük az említett két intézetet is. Ezt korrigálja, ha mind az impaktfaktoros cikkek számából, mind a kutatók létszámából levonjuk a két intézet megfelelő adatait. Az ily módon számított átlagos impaktfaktoros cikkszám/kutató értékek láthatók a 4.b) ábrán. Várakozásunknak megfelelően 2004 és 2011 között ez az érték az átlagos 0,94 IF-os cikk/kutató körül ingadozik, az eltérések nem haladják meg a 0,08 IF-os cikk/kutató értéket. Szignifikánsnak tűnő csökkenés figyelhető meg 2012 és 2013-ban, a csökkenés mértéke eléri a 0,2 IF-os cikk/kutató értéket. Ezt a jelentős csökkenést leplezi el a sokszerzős nemzetközi együttműködések okozta látszólagos többleteljesítmény.

A csökkenésnek több lehetséges oka van: szerepet játszhatnak ebben a problematikus intézetösszevonások, a nyugdíjas korú kutatók elbocsátása, a kutatási infrastruktúra jelentős leromlása. A korrigált cikkszámokban nem mutatható ki a Lendület kutatócsoport-

4. ábra • balra: a matematikai és a természettudományok területén publikált IF-os cikkek száma, valamint ezek az ATOMKI és az RM(K)I publikációi nélkül; jobbra: az élettudomány és a matematikai és természettudományok területén átlagosan egy kutató publikált impaktfaktoros cikkek száma. Az átlagértékeket szaggatott vonal jelöli. A M&E ATOMKI és RM(K)I kutatói és publikációi nélküli egy kutatóra jutó átlagát (◆) jelöli.

tok okozta teljesítménynövekedés, de lehetséges, hogy javult a publikációk impaktfaktornövekedésben megnyilvánuló minősége – ez további részletes vizsgálatot igényel. A cikkszám adatok azt sem mutatják meg, hogy mekkora mértékű az eszközigenyes kísérleti kutatások számának csökkenése, az eltolódás az olcsóbb elméleti kutatások irányába. Mindenesetre ebbe az irányba hat, hogy az OTKA-támogatás mértéke átlagosan kevésbé haladja meg a kísérleti kutatásokét az elméletiekéhez képest. Természetesen az intézetek kutatási eredményeik publikálásán kívül különböző mértékben foglalkoznak fejlesztéssel, tanácsadással stb. – ezen tevékenységek esetleges növekedése is okozhatja a publikációk számának csökkenését, ennek feltárása további vizsgálatot igényel. Összefoglalva: azért, hogy a kutatás eredményességét tisztán láthassuk, indokolt a nagy nemzetközi együttműködésekben készült sokszerzős publikációk elkülönített számbavétele, nem megengedhető a szokásos akadémiai kutatásokkal azonos kezelésük, mert téves, hibás következtetésekre ad lehetőséget, például arra,

hogy a M&E az utóbbi években jobban teljesít, mint az ÉT. A nemzetközi trendeknek megfelelően a jövőben várható az ilyen jellegű kutatási tevékenységek növekedése és elterjedése több területen, ez teszi szükségessé a probléma mielőbbi kezelését. A félreértés elkerülése végett hangsúlyozom, hogy az ilyen kooperációkban részt vevő kutatók hasznos munkát végeznek, tevékenységük fontos – de a szokásos keretekben végzett munkával azonos kezelésük nem megengedhető. Nem lehet megoldás a Papp Zoltán (2012) által javasolt frakcionális (a szerzők számával osztott) mutatók bevezetése, mert a különböző kutatási területek különböző számú együttműködő kutatót igényelnek: elméleti jellegű munka végezhető néhány kutató részvételével, kísérleti munka ennek többszörösét igényli a különböző kísérleti technikák részvétele miatt. Az elméleti és kísérleti munka kombinálása tovább növeli a szerzők számát. Ily módon a frakcionális megengedhetetlenül torzítja az adatokat a kevésszerzős, túlnyomórészt elméleti munkák javára, amelyek jelenleg is preferált helyzetben vannak. Önkényes-

nek tűnhet, hogy mit tekintünk sokszerzős munkának – míg ez a részecskefizika területén, ahol az együttműködő szerzők száma a száz körülülről a több ezerig változhat, elég egyértelmű, más kutatási területeken (például csillagászat, magfizika) ez harminc szerző körülire tehető. Objektív meghatározás lehetséges, ha megvizsgáljuk a kutatási területen publikált cikkek számát a szerzők számának függvényében. Amennyiben az egycsúcsos, lecsengő görbét egy második, nagyobb szerzőszámnál megjelenő eloszlás követ, akkor szembesülünk a jelen írásban vázolt problémával, és a kritikus nagy szerzőszám a két csúcs között található.

Végül írásom mottóihoz visszatérve, egy olyan, nagy közmegebecsülésnek örvendő intézmény, mint az MTA, akkor tarthatja meg az emberek bizalmát, ha saját intézményhálózatának teljesítményét is kritikával és a lehető legobjektívabb módon értékeli. Ehhez próbáltam néhány támpontot adni.

Hálás vagyok Faigel Gyulának a kézirat kritikai diszkussziójáért, Kaptás Dénesnek a technikai segítségért.

Kulcsszavak: *tudománymetria, tudományos teljesítmény, publikációk elemzése, élettudomány, matematikai és, természettudományok, nagy létszámú nemzetközi együttműködések, CERN*

HOGYAN LOVAGOLJUNK A TUDOMÁNYOS TELJESÍTMÉNYEN?

Bencze Gyula

DSc, emeritus professzor,
Wigner Fizikai Kutatóközpont Részecske és Magfizikai Intézet
bencze.gyula@wigner.mta.hu

Mióta a tudomány művelése életpályává vált, egyre inkább felmerül az igény a tudomány-nyal foglalkozók teljesítményének valamiféle értékelésére, ha lehetséges, kvantitatív módon. Ezzel kapcsolatban a *Wikipedia* a következőképpen foglalja össze a kialakult helyzet lényegét: „A tudománnyal foglalkozók teljesítményének mérése sok vitát vált ki, és gyakran ellentmondásos eljárásokat eredményez. A tudományos alkotómunka egyik megnyilvánulása az új eredmények publikálása. A legismertebb tudományometriai mérési eljárások a publikációk mennyiségét, minőségét és visszhangját próbálják meg számszerűsíteni.”

Hazánkban is folyik a vita, különösen abban a tekintetben, hogy a bibliometria (tudománymetria) módszerei mennyire megbízhatóak az egyéni tudományos teljesítmény értékelésében. A *Magyar Tudomány*-ban legutóbb Csaba László, Szentes Tamás, és Zalai Ernő azt az alapvető kérdést járta körül, hogy *Tudományos-e a tudománymérés?* (Csaba et al., 2014), míg Vincze Imre beszédes, *Tigrislovaglás* című cikkében Széchenyi István mottója („... az öncsalás esztelenség”) szellemében arra a következtetésre jut, hogy „igen nagy egységek esetén is (mint teljes tudományterületek) téves, félrevezető követ-

keztetésekre juthatunk nem jól átgondolt alapdefiníciók (mint például a tudományos teljesítmény át nem gondolt definíciója) használatával.” (Vincze, *Magyar Tudomány*, 2014/II, 1345. o.).

A kérdés élénken foglalkoztatja a nemzetközi kutatói közösséget is, és 2012 decemberében az Amerikai Sejtbiológiai Társaság *San Francisco Declaration on Research Assessment: Putting Science into the Assessment of Research* (DORA) formájában tette közzé véleményét a szóban forgó témáról (URL). A deklaráció leszögezi: „A tudományos kutatás eredménye sokféle és változatos formában jelenhet meg, beleértve új eredményekről beszámoló publikációt, adatokat, reagensket és szoftvert, szellemi tulajdont és magasan képzett új kutatók képzését. A kutatást támogató ügynökségeknek, intézeteknek, amelyek kutatókat alkalmaznak, valamint a tudósoknak maguknak is szükségük van arra, hogy értékeljék a tudományos eredmények minőségét és hatását. Ezért elsőrendű fontosságú, hogy a tudományos eredményeket pontosan mérjék, és bölcsen értékeljék.”

Az eredmények értékelésével kapcsolatban a legfontosabb kijelentés: „A folyóirat impaktfaktort gyakran használják elsődleges paraméterként, amellyel egyének és intézmé-

nyek tudományos teljesítményét hasonlítják össze. A folyóirat-impaktfaktort, ahogyan azt a Thomson Reuters meghatározta, eredetileg azért hozták létre, amely a könyvtárosok tájékozódását segítse a folyóiratok beszerzésénél, nem pedig, hogy a cikkekben ismertetett kutatások eredményeinek mértéke legyen.”

A deklaráció fontos ajánlásokat fogalmaz meg a kutatást támogató ügynökségek, akadémiai intézmények, egyéb tudományos kutatással foglalkozó szervezetek, valamint a kutatók részére az eredmények értékelésével kapcsolatban. Ezek közül érdemes a kutatók számára tett ajánlásokat idézni:

„– Olyan bizottság tagjaként, amely döntéseket hoz a kutatások támogatása, állások betöltése vagy előléptetés ügyében, az értékelést a tudományos tartalom és ne a publikációs adatok alapján végezzék.

– Amikor az szükséges, az elsődleges irodalmat idézzék, amelyben a megfigyeléseket elsőként közlik, ne a témáról írt összefoglaló cikkeket, hogy az érdemet elismerjék, ha annak helye van.

– Az egyének által publikált kutatási eredmények hatásának bizonyítékeként többféle, a cikkekre vonatkozó metrikát és indikátort használjanak.

– Vonják kétségbe azokat a kutatásértékeléseket, amelyek helytelenül a folyóirat impaktfaktoron alapulnak, és népszerűsítsék azt a gyakorlatot, amely a specifikus kutatási eredmények értékére és hatására összpontosít.”

Az Európai Akadémia 2013 májusában, egy Stockholmban tartott nemzetközi szimpóziumon megvitatta a kérdést és a következő állásfoglalást bocsátotta ki (URL₂):

„Az Academia Europaea mint az Európai Akadémia megvitatta a fenti deklarációt, és támogatja annak általános irányát. A dekla-

ráció ki fogja váltani a már nagyon hiányolt vitát a metrikus módszerek használatáról a tudományos kutatás értékelésében. Határozottan támogatjuk azt az ajánlást, hogy a folyóiratokra támaszkodó metrikát – mint az impaktfaktorokat – ne használják a kutatók egyéni teljesítményének értékelésére. Az Európai Akadémia továbbra is aktív figyelemmel fogja kísérni a fejleményeket.”

Talán nem érdektelen a hazai olvasók számára néhány figyelemre méltó szemelvényt sző szerint idézni e témáról Lars Walløe, az Európai Akadémia elnöke *The Meaning of Excellence and the Need for Excellence in Research* című előadásából, amelyet 2009 szeptemberében, egy Wrocławban rendezett tanácskozáson tartott (URL₃).

„Az értékelési folyamatban sok tudós és majdnem minden egyetemi és kutatási szervezeti adminisztrátor imádjja a különféle bibliometriai eszközöket. Ennek igen egyszerű a magyarázata. A »bürokrácia« szeretne egy egyszerű kvantitatív eszközt, amely a számítógép és az internet segítségével »objektív« mértékét szolgáltatná a kiválóságnak. Mindazonáltal, a kiválóság nincs közvetlen kapcsolatban annak a folyóiratnak az impaktfaktorával, amelyben a munkát közölték, a hivatkozások, valamint a publikált cikkek számával, sem pedig a még bonyolultabb bibliometriai indexekkel. Természetesen létezik valamiféle korreláció, azonban véleményem szerint gyengébb, mint azt sokan hinni szeretnék, és ezeknek az eszközöknek kritikátlan használata könnyen vezethet évszázados következtetésekhez. Például egy folyóirat impaktfaktorát alapvetően a közölt legjobb cikkek határozzák meg, nem pedig a sokkal nagyobb számú közönséges cikkek. Nagyon is jól tudjuk, hogy még az olyan nagy impaktfaktorú folyóiratok, mint a *Science* és a *Nature*

is vagy más speciális szakterület hasonló folyóiratai időről időre publikálnak kevésbé kiváló cikkeket is.”

Hogyan lehet akkor megállapítani, mi számít kiemelkedő teljesítménynek? Erről Lars Walløe a következőképpen vélekedik:

„Elnézést ezért a közhelyért – de sok módja van annak, hogy jó tudományt vagy kiváló tudományt műveljünk. Az egyik kutató új hipotézist fogalmazhat meg egy régebbi, tévesnek bizonyult hipotézis alapján. Az is fontos eredmény lehet, ha egy érintett kutató nem képes igazolni saját hipotézisét. Más tudósok fontos új módszereket vagy berendezéseket fejlesztenek ki, vagy a szakterület már bevett módszereivel aprólékos adatgyűjtést végeznek a laboratóriumban. Hasonló módon, egy új hipotézis ellenőrzéséhez összegyűjteni a szükséges adatokat, vagy a megfelelő kísérletet elvégezni valaki más hipotézisének ellenőrzésére szintén lehet kiemelkedő és értékes eredmény. Más emberek publikált vagy publikálatlan eredményeinek kritikus újraelemzése az eredeti szerzőkre való hivatkozással fontos új felismerésekhez vezethet, és kiváló tudományos teljesítménynek számíthat. Sokféle tudományos tevékenység létezik, amely kiemelkedő lehet, ha a megfelelő módon végzik. Érdekes módon, még egy olyan hipotézis megfogalmazása is értékes eredmény lehet, amely később hibásnak bizonyul. Hadd emlékeztessek arra, hogy Sir John Carew Eccles, a jól ismert ausztrál neurobiológus hosszú ideig azt hitte, hogy a neuronok közötti kapcsolat elektromos természetű, nem pedig kémiai, ahogy ezt ma már tudjuk. Hibás hipotézisét először különféle kísérleti munkákkal igyekezett igazolni, amelyeket sok éven át publikált, azonban bebizonyosodott, hogy téved, ezért megváltoztatta álláspontját. Végül ezért a munkás-

ságért később fiziológiai és orvostudományi Nobel-díjat kapott, amely nagyszerű példája annak, mi számít kiváló eredménynek a kutatásban.”

Nos, a felvetett probléma rendkívül aktuális, és talán érdemes lenne ezt a deklarációt nálunk is alapos vita tárgyává tenni. Ma a hazánkban uralkodó nézet szerint, ha valaki sokat publikál, és eredményeire nagyszámú hivatkozás van a szakirodalomban, akkor az illető szakterülete kiemelkedő művelőjének számít. A probléma fontosságát illetően két meghökkentő tényt érdemes azonban megemlíteni. Peter Higgs, a róla elnevezett bozon létezésének megjósolója, elnyerte a 2013. évi fizikai Nobel-díjat, teljes életműve azonban mindössze huszonöt (!) publikációból áll. Ilyen termelékenységgel nem biztos, hogy sikerrel pályázhatna OTKA-támogatásra. Egy másik végletnek az az eset felel meg, amelynél az egyik „ezerszerzős” szakterület kiemelkedő idézetséggel rendelkező kutatója sikertelenül szerepelt a doktori vizsgáján (URL4).

Egy külön kategória is figyelmet érdemel, amikor a sokszerzős cikkek szerzői között olyan kutató is szerepel, aki csupán munkahelyi vezető beosztásának köszönhetően osztozik a dicsőségben, érdemi munkát nem végzett. Erre vonatkozóan Beck Mihály akadémikus számol be a tudományos termelékenység világrekordjáról (Beck, 2006): „A rekordot valószínűleg Jurij Tyimofejevics Sztrucskov, az 1995-ben elhunyt, egyébként minden bizonnyal kiváló orosz krisztallográfus, a szerves vegyületek kristályszerkezetének kutatója tartja. Összesen több mint kétezer tudományos közleményen szerepel a neve, csak az 1981 és 1990 közötti tíz évben 948 közleménye jelent meg. Azaz átlagosan 3,9 naponként »írt« egy dolgozatot. Ebben a termé-

kenységben annak jutott a legnagyobb szerep, hogy a Szovjetunióban egyedül az általa vezetett intézetben volt olyan berendezés, amelylyel ezeket a vizsgálatokat el lehetett végezni, és természetesnek vette, hogy ráírta a nevét azokra a közleményekre is, amelyek létrejöttében egyéb szerepe nem volt. Ezt a rendkívüli termékenységet 1992-ben a gunyoros irodalmi IgNobel-díjjal »jutalmazták«.

Fontos hangsúlyozni, hogy a tudomány-metriai módszerek alkalmazása előtti időben, de még napjainkban is, a szakmai, kutató közösség mindig meglehetősen nagy biztonsággal (ha úgy tetszik, pontosan) értékelni tudta (tudja) az egyes kutatók szakmai kvalitásait és eredményeit, és soha nem fordult elő az értékelésben a fentiekben említett, két végletet megvalósító „kisiklás”. Erre való tekintettel talán több figyelmet kellene szentelni a tudományos teljesítmény értékelésénél a szakmai közösség véleményének is! Természetesen szükség van objektív mérőszámokra is, amelyek megalapozhatják a teljesítmény értékelését, és jól tükrözik az átlagos tulajdonságokat. A szakmai közösség véleménye a kiugró, az átlagtól jelentősen eltérő teljesít-

mények értékelésében nyújthat segítséget. A tudományos teljesítmény értékelése azonban elsősorban a hazai tudományos közösség, az Akadémia feladata és érdeke is egyben. Ezt az igényt Vincze Imre a következőképpen fogalmazta meg: „... egy olyan nagy közmegebecsülésnek örvendő intézmény, mint az MTA, akkor tarthatja meg az emberek bizalmát, ha saját intézményhálózatának teljesítményét is kritikával és a lehető legobjektívabb módon értékeli.”

A tudományos teljesítmény értékelésének „metrizálása” felvet egy érdekes elvi kérdést is. Vajon a művészi teljesítmény (zene, festészet stb.) hogyan lenne értékelhető alkalmas „művészetmetriai” paraméterek segítségével? Vajon egy termékeny karikaturistának például jobbakk lehetnének-e a mutatói, mint Picassónak? Szerencsére ez már nem az MTA, hanem a Magyar Művészeti Akadémia gondja.

Kulcsszavak: tudományos teljesítmény értékelése, egyéni teljesítmény, tudománymetria, sokszerzős cikkek, mérési módszerek, folyóirat-impaktfaktor, szakmai közösség véleményének figyelembevétele, objektív értékelés

IRODALOM

- Beck Mihály (2006): Mit jelentenek a tudománymetriai számok? *Élet és Irodalom*. augusztus 4. L, 31. • <http://www.es.hu/kereses/szerzo/Beck%20Mih%C3%A1ly>
- Csaba László – Szentes T. – Zalai E. (2014): Tudományos-e a tudománymérés? Megjegyzések a tudománymetria, az impaktfaktor és MTMT használatához. *Magyar Tudomány*. 4, 442–466. • <http://www.matud.iif.hu/2014/04/12.htm>
- Vincze Imre (2014): Tigrislovaglás. *Magyar Tudomány*. II, 1345. o.

URL1: http://am.ascb.org/dora/files/SFDeclaration_FINAL.pdf

URL2: http://www.ae-info.org/ae/Acad_Main/Publications/Press_release/AE%20Press%20Release%2012%20August%202013

URL3: http://www.ae-info.org/attach/Acad_Main/Publications/Walloe-on-Excellence.pdf

URL4: http://mta.hu/tudomany_hirei/magyar-fizikusok-az-idezettsegi-ranglista-elen-126682/

AZ ÉTREND-KIEGÉSZÍTŐK KOCKÁZATI TÉNYEZŐI^{1,2}

Lugasi Andrea

PhD, tanszékvezető főiskolai tanár, címzetes egyetemi tanár
Budapesti Gazdasági Főiskola Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Kar
Vendéglátás Intézeti Tanszék
lugasi.andrea@kvifk.bgf.hu

Az étrend-kiegészítőkről általában

Az étrend-kiegészítő világszerte nagy népszerűségnek örvendő terméktípus, fogyasztási adatai rendkívüli mértékű elterjedtségről tanúskodnak. 2007-ben budapesti általános és középiskolások körében végzett táplálkozási vizsgálat adatai szerint a gyermekek közel 60%-a már fogyasztott valamilyen étrend-kiegészítőt életében (Péter, 2008). A hazai felnőtt lakosság táplálkozási szokásait vizsgáló OTÁP2009-felmérés adatai szerint a lakosság 42%-a szed olyan készítményt, amelyet nem orvos írt fel számára, ez lehet étrend-kiegészítő, vény nélkül kapható gyógyszer, gyógyhatású készítmény vagy ún. különleges táplálkozási célú élelmiszer is (Lugasi et al., 2012). Egy másik 2009-es táplálkozási felmérés szerint a hazai lakosság több mint 25%-a fogyaszt étrend-kiegészítőt, közülük minden második

naponta szed ilyen készítményt (Bíró et al., 2011). Óvatos becslések szerint az étrend-kiegészítő készítmények magyarországi forgalma értékben több tízmilliárd forintos nagyságrendű, az értékesített termékek darabszáma tízmillió fölött lehet. Mivel az étrend-kiegészítők a gyógyszertárakon kívül is forgalmazhatók, például élelmiszer- és bioboltokban, drogériákban, szupermarketekben, *multi level marketing* (MLM) rendszerben és internetes kereskedelmi csatornákon is, a valódi forgalmi és fogyasztási adatok szinte megbecsülhetetlenek, de a közelítő adatok alapján is nyilvánvaló, hogy ezek a termékek a lakosság igen széles rétegéhez jutnak el.

Az étrend-kiegészítők piacra kerülésének feltételei, a jogi szabályozás

Az étrend-kiegészítőkre vonatkozó európai uniós jogszabály a 2002/46/EK irányelv. A direktívával harmonizál az étrend-kiegészítőkről szóló 37/2004. (IV. 26.) ESZCSM- (Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium) rendelet, amely 2004 áprilisában, az EU-csatlakozással egyidőben lépett hatályba. A rendelet szerint az étrend-kiegészítők olyan élelmiszerek, amelyek koncentrált formában tartalmaznak tápanyagokat, egyéb táplálko-

¹ A dolgozat elkészítésének idején a szerző az Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet munkatársa volt. Az étrend-kiegészítővel kapcsolatos közegészségügyi kockázatok csökkentésére tett javaslatok az OÉTI álláspontját tükrözik.

² A dolgozat bizonyos részei az *Orvosi Hetilap* hasábjain korábban már megjelentek (2010. 151, 39, 1563–1572.; 151, 48, 1965–1976.)

zasi vagy élettani szempontból fontos anyagokat, külön-külön, esetleg kombináltan. Az étrend-kiegészítők célja a hagyományos étrend említett anyagokkal való kiegészítése. A termékek megjelenési formája eltér a hagyományos élelmiszerekétől; lehetnek kapszulák, rágó- vagy pezsgőtabletták, vagy por, zselé, tasakba csomagolva, ömlesztve, vagy más olyan formában, amely lehetőséget ad porok, folyadékok kis mennyiségű adagolására.

Az étrend-kiegészítőkre vonatkozó említett rendelet a gyártónak, forgalmazónak alapvető kötelezettségeként a termék bejelentését írja elő az Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézetnél (OÉTI), legkésőbb a piacra helyezés napján. A bejelentést a rendelet mellékletében megjelenő, kitöltendő adatlappal együtt kell megtenni, s mellé a termék magyar nyelvű címkeszövegét vagy annak grafikai tervét, illetve ha a termék nem hazai előállítású, az idegen nyelvű címkét, csomagolóanyagot is be kell mutatni. A bejelentés célja az étrend-kiegészítők hatékony hatásági ellenőrzésének elősegítése. A bejelentésről az OÉTI igazolást ad ki, amely azonban nem jóváhagyás, nem gyártási, illetve forgalomba hozatali engedély, és nem jelenti a készítmény megfelelőségét.

Az étrend-kiegészítőkre vonatkozó egyszerűsített európai uniós eljárás alapján tehát a bejelentés, illetve ennek tudomásul vétele nem más, mint a forgalomba helyezett termék lajstromba vétele; annak bejegyzése, hogy a termék megjelent a hazai piacon. Számos tagállam azonban nem él az európai uniós direktíva adta lehetőséggel. Csak néhány tagállamban (például Csehország, Szlovákia, Németország, Olaszország, Lengyelország, Litvánia, Franciaország, Németország) kötelező a termékek bejelentése, míg más országokban csak probléma esetén jár el az illetékes

hatóság, illetve monitoring terv alapján ellenőriz (például Hollandia).

A jogszabályok alapján az OÉTI-nak jelenleg nincs felhatalmazása a termék forgalmazásának megtiltására, még akkor sem, ha az egészségügyi kockázat lehetősége fennáll. A fogyasztók egészségét nagy valószínűséggel veszélyeztető étrend-kiegészítők piacról történő kivonását korábban az Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat (ÁNTSZ) regionális intézetei, majd 2011-től a Fővárosi és Megyei Kormányhivatalokhoz tartozó Népegészségügyi Szakigazgatási Szervek területileg illetékes járási népegészségügyi intézetei rendelhetik el.

Kockázatok az étrend-kiegészítők területén

Egy élelmiszer, így az étrend-kiegészítő biztonságos fogyaszthatóságát számos tényező határozza meg (1. táblázat).

A termékben jelen lévő összetevők lehetnek szándékosan hozzáadott, és/vagy a környezetből, valamint a gyártás, tárolás során az élelmiszerbe nem szándékosan bekerülő anyagok. A nem szándékosan a termékbe kerülő anyagok, a szennyezők lehetnek nehézfémek, szermaradványok, egyéb környezeti szennyezők, vagy akár a csomagolóanyagokból kioldódó komponensek, esetleg véletlen hamisítás kapcsán megjelenő komponensek. Külön kategóriát jelentenek azok az összetevők, melyek szándékosan kerülnek bele a termékbe, mégsem jelennek meg a címkén, azaz a hamisítás szándékos.

Klasszikus élelmiszer-biztonsági kockázatok

Az étrend-kiegészítők élelmiszerek, így az élelmiszerekre vonatkozó általános élelmiszerbiztonsági előírások vonatkoznak rájuk, tehát az élelmiszerjog általános elveiről és követelményeiről, az Európai Élelmiszer-biztonsági

szándékosan hozzáadott összetevők (termékcímkén megjelennek)	nem szándékosan hozzáadott összetevők (termékcímkén nem jelennek meg)
aktív hatóanyagok, illetve ezeket tartalmazó összetevők	környezeti szennyezők: PCB, PAH, nehézfémek, növényvédőszer-maradványok stb.
adalékanyagok: antioxidánsok, emulgeálószeres, savanyúság szabályzó szerek, stabilizátorok, csomósodást gátló anyagok, fényezőanyagok	mikrobiológiai szennyezők
színezékek, tartósítószeres, édesítőszeres, aromák	csomagolóanyagból kioldódó szennyezők
oldószeres, technológiai segédanyagok (a címkén nem, de a termék gyártmánylapján megtalálhatók)	véletlen hamisítás
szándékos hamisítás	

I. táblázat • Étrend-kiegészítőkből azonosítható kockázatok

Hatóság létrehozásáról és az élelmiszer-biztonságra vonatkozó eljárások megállapításáról szóló 178/2002/EK rendelet.

Az élelmiszerekben előforduló egyes szennyező anyagok felső határértékeinek meghatározásáról szóló 1881/2006/EK rendelet módosítását tartalmazó, 2008. július 2-án kibocsátott 629/2008/EK Bizottsági rendelet, amely tartalmazza az ólomra, kadmiumra és higanyra vonatkozó, étrend-kiegészítőkből megengedhető határértékeket is, 2009. július 1. óta alkalmazandó. Az élelmiszerek, így az egyes adalékanyagok biztonságos használatára vonatkozó kötelező előírásokat az Európai Parlament és a Tanács 1333/2008/EK rendelete tartalmazza. A hazai jogrendben ezek az előírások a 152/2009. (XI. 12.) FVM-rendeletben, annak mellékleteiben, továbbá a *Magyar Élelmiszerkönyv* megfelelő fejezeteiben jelennek meg. Az élelmiszerekben használható színezékekről szóló MÉ 1-2-94/36 előírás szerint, annak F része I. fejezetében felsorolt színezékek az étrend-kiegészítőkből *quantum*

satis elv szerint használhatók. A MÉ 1-2-94/35 számú előírás az étrend-kiegészítőkből felhasználható édesítőszeresekre is határértékeket fogalmazott meg. A MÉ 1-2-95/2 előírás több tucat adalékanyag étrend-kiegészítőkből történő felhasználhatóságáról rendelkezett, az előírt határértékek betartása mellett. Az adalékanyagokról szóló, fent említett magyar élelmiszerkönyvi előírások azonban már hatályukat veszítették, az élelmiszerekben felhasználható színezékekre, édesítőszeresekre és az egyéb adalékanyagok felhasználására vonatkozó, egységes szerkezetbe foglalt szabályozást a 1129/2011/EU rendelettel módosított 1333/2008/EU rendelet II. melléklete (az élelmiszeradalékok uniós jegyzékének létrehozása) váltotta ki. Az étrend-kiegészítők mikrobiológiai tisztaságára vonatkozóan egy hazai [4/1998. (XI. 11.) EüM rendelet] és az európai uniós előírás (2073/2005/EK rendelet) van érvényben.

A fentiek alapján az étrend-kiegészítők klasszikus élelmiszer-biztonsági kockázatának

kezelését (is) jól körülírt, betartható és ellenőrizhető határértékeket tartalmazó jogszabályok teszik lehetővé.

TÁPLÁLKOZÁSSAL ÖSSZEFÜGGŐ KOCKÁZATI TÉNYEZŐK

Az étrend-kiegészítők címkéjén megjelenő összetevők: a felismerhető kockázat

A szándékosan hozzáadott összetevők közül a vitaminokat és az ásványi anyagokat a rendelet szabályozza, annak mellékletei tartalmazzák a felhasználható vitaminokat, ásványi anyagokat, valamint ezek alkalmazható kémiai vegyületformáit. Jelenleg összesen 183 féle vitamin, illetve ásványi anyag vegyületformát lehet felhasználni. A rendelet azonban nem határozza meg ezeknek a termékekben megjelenő minimális és maximális mennyiségét, jóllehet utal arra, hogy a napi adagban „jelentős mennyiségben” kell jelen lennie e vegyületeknek. A „jelentős mennyiség” nagyságát a Bizottság 2008/100/EK irányelve írja elő, melynek hazai megfelelője az élelmiszerek tápérték-jelöléséről szóló 1-190/496 számú Magyar Élelmiszerkönyvi előírás. Ez az előírás a vitaminok, ásványi anyagok jelentős mennyiségének a napi ajánlott beviteli érték (RDA – *recommended daily allowance*) 15%-át tekintti, így legalább ekkora mennyiségnek jelen kell lennie az étrend-kiegészítő napi adagjában is.

Ettől lényegesen nehezebb az étrend-kiegészítőben alkalmazható maximális vitamin- és ásványianyag-mennyiségek megállapítása. Ezen anyagok biztonságosan elfogyasztható legfelső szintjét tudományos kockázatbecsléssel kell megállapítani, amely figyelembe veszi az egyes fogyasztói csoportok egyéni érzékenységét is. A legfelső biztonságos szint (*upper level* – UL) az a maximális táp-

anyagmennyiség, amely rendszeres napi fogyasztás esetén sem ártalmas az átlag lakosság egyetlen tagjára sem. Az Európai Unió Tudományos Bizottsága (SCF – *Scientific Committee on Foods*), majd megalapítása óta az Európai Élelmiszer-biztonsági Hivatal (EFSA) ez idáig tizenhárom vitamin, a β -karotin, tizennyolc ásványi anyag, valamint a klorid- és fluorid-ion legfelső biztonságos értékéről adott ki tudományos állásfoglalást, jóllehet megfelelő adatok hiányában nem minden esetben sikerült meghatározni az UL-értéket (SCF, 2006). Az EFSA által megállapított UL-érték hiányában más nemzetközi tudományos testületek, így az Institute of Medicine, Egyesült Államok (US IOM), vagy a *Food Standard Agency, Expert Group on Vitamins and Minerals*, Egyesült Királyság által meghatározott legfelsőbb biztonságos értékek vehetők figyelembe (UK EVM, 2003; Richardson, 2007). Fontos azonban, hogy az étrend-kiegészítőben megengedhető maximális vitamin/ásványi anyag mennyiség önmagában nem lépheti túl az UL-értéket. Az UL-t meghaladó mennyiségek alkalmazása és hosszú távon történő fogyasztása nem ajánlott, mivel a jelenleg rendelkezésre álló irodalmi adatok szerint egészségkárosító hatásuk lehet. Mindaddig, amíg közösségi szintű szabályozás nem jön létre a maximálisan megengedhető mennyiségekről, a tagállamok maguk dönthetnek ezekről. Hazánkban az SCF/EFSA UL-értékek az irányadóak.

Az étrend-kiegészítőkre vonatkozó rendelet lehetőséget ad egyéb, táplálkozási és/vagy élettani előnyökkel bíró hatóanyagok alkalmazására is. Ezek jellegére, minőségére, mennyiségére vonatkozóan a rendelet nem ad támpontot, ezért e termékek különös figyelmet igényelnek a szakemberek, és természetesen a fogyasztók részéről is. A rendelet

szellemében különböző ásványok, növények és növényi részek, növényi és állati eredetű kivonatok, izolált tiszta hatóanyagok, szintetikus vegyületek is részei lehetnek az étrend-kiegészítőknek.

A hatóanyagok forrásai, kinyerési, tisztítási eljárásai, és még számos egyéb tényező befolyásolhatja a termék szerkezetre gyakorolt hatását, ezért érdemes valamennyi összetevőt az alkalmazás előtt a biztonságosság szempontjából értékelni. A rendelet értelmében a termék hatóanyagait a címkén fel kell tüntetni, nevét és mennyiségét is meg kell adni a fogyasztó megfelelő tájékoztatása érdekében. Izolált hatóanyagok, vagy ún. hatóanyagra standardizált kivonatok esetében ez viszonylag könnyen megtehető. Az izolált vagy legalább koncentrált formában jelenlévő hatóanyagok sok esetben élelmiszerekben is elforduló összetevők, de az utóbbi években egyre több, nem élelmiszer összetevő is megjelenik a termékekben.

Az új élelmiszerek engedélyezésére és forgalmazására vonatkozóan hazánkban 2004. május 1. óta az Európai Parlament és Tanács 1997. január 27-én kihirdetett 258/97/EK szabályozása van érvényben. A rendelet értelmében új élelmiszereknek kell tekinteni azt az élelmiszert vagy -összetevőt, amely bizonyítható módon 1997. május 15-e előtt nem fogyasztottak jelentős mennyiségben élelmiszerként egyik tagállamban sem. Amennyiben megállapítható, hogy új élelmiszer, a 258/97/EK előírásainak megfelelően biztonsági értékelésnek kell alávetni. A rendelet az étrend-kiegészítőkre is vonatkozik, ezért ha olyan összetevőt kívánnak étrend-kiegészítőben alkalmazni, amely 1997. május 15-e előtt nem volt jelen sem élelmiszerben, sem étrend-kiegészítőben, akkor azt a rendeletben előírtak szerint engedélyeztetni kell.

Az étrend-kiegészítőkből alkalmazható egyéb, élettani vagy táplálkozási hatással rendelkező anyagok értékelése során az Európai Parlament és Tanács 1925/2006/EK rendeletét is figyelembe kell venni. E rendelet egy része, nevezetesen az egyéb, élettani hatású összetevőkkel foglalkozó szakaszok az étrend-kiegészítőkre is vonatkoznak. Ezek az anyagok a 1925/2006/EK rendelet mellékletébe, a tiltott, korlátozottan felhasználható, vagy a közösségi értékelés alatt álló anyagok listájára fognak felkerülni, a megfelelő értékelést és közösségi szintű határozathozatalt követően. Jelenleg – jöllehet a rendelet közel nyolc éve hatályos – ezek a listák üresek.

Előzőek alapján azonban megállapítható, hogy az egyéb, élettani hatással rendelkező anyagokra vonatkozó szabályozás nem tekinthető közösségi szinten harmonizáltnak, így bizonyos nemzeti jogszabályokba foglalt előírások alkalmazhatók, amennyiben azok nem sértik az áruk szabad áramlása alapvetet, és ezzel összefüggésben a valamely másik tagállamban jogszerűen forgalmazott termékekre alkalmazandó kölcsönös elismerés elvét (Európai Parlament és a Tanács 764/2008/EK rendelete).

A gyógynövények, illetve az Európában nem honos, de más földrészekben élelmiszerként fogyasztott növények, állatok, illetve ezekből izolált hatóanyagok biztonságosságának megítéléséhez széles körű botanikai, farmakológiai, humán élettani, táplálkozás-biológiai ismeretanyagra van szükség. Az étrend-kiegészítőkből semmilyen formában nem használható kábító hatású vagy pszichotrop anyag, szintetikus gyógyszerhatóanyag, illetve olyan toxikus összetevő, amely bizonyítottan mérgező, teratogén, mutagén, karcinogén, hallucinogén, bódító vagy más, az emberi szervezetre ártalmas hatást fejt ki. A fenti

alapelvek határozzák meg, hogy egy adott fűszer-, gyógy- vagy egyéb növény korlátozás nélkül, korlátozottan (például az ismert és elfogadott napi terápiás dózist meg nem haladó mennyiségben), vagy egyáltalán nem használható fel étrend-kiegészítőkből. Az adott növény jellemzésére a botanikában alkalmazott tudományos – binomiális – megnevezés elengedhetetlenül szükséges. Ugyancsak fontos tudni, mely növényi résztől van szó, hiszen más és más anyagok szintetizálódhatnak egyazon növény különböző részeiben.

Egy adott gyógynövény étrend-kiegészítőkből felhasználható, biztonságosnak ítélt mennyiségét számos tényező határozza meg: többek között a növényi összetevő feldolgozottsága, például, hogy száraz drog vagy kivonat formájában kerül-e a termékbe? Ez utóbbi esetben lényeges a drog:extraktum arány is, a felhasznált oldószer típusa, a hatóanyag mennyisége az adott készítményben, a gyártó/forgalmazó által javasolt napi dózis nagysága, a növény vagy a belőle származó hatóanyag terápiás hatású (napi vagy egyszeri) dózisének nagysága stb. Amennyiben az előzőekben felsorolt információk rendelkezésre állnak, akkor értékelhető az adott növény, illetve annak étrend-kiegészítőben felhasználni kívánt formája abból a szempontból, hogy hosszú távú, orvosi felügyelet nélküli fogyasztás esetén hogyan befolyásolja a fogyasztó egészségét, jelent-e kockázatot számára. Ugyancsak értékelni kell a sérülékeny csoportok (például kisgyermek, idősök, várandósok, krónikus betegségben szenvedők) egészségére gyakorolt hatásokat.

Számos tagállamban, például Belgiumban, Csehországban, Romániában stb. a vonatkozó nemzeti rendelkezés tartalmaz olyan listákat, melyek az étrend-kiegészítőkből felhasználható, tiltott vagy korlátozással fel-

használható növényeket, növényi részeket és/vagy hatóanyagokat felsorolja. Hazánkban jelenleg ilyen rendeleti szabályozás nincs, de az OÉTI által 2006-ban az étrend-kiegészítőkből előforduló növények értékelésére összehívott tanácsadói testület megalkotott egy ún. negatív listát, mely a felhasználásra nem javasolt növényeket, növényi részeket tartalmazza.

A negatív lista megtalálható az OÉTI weboldalán, több mint kétszáz, potenciálisan egészségkárosító hatású növényt, illetve növényi részt tartalmaz (a lista folyamatosan módosul, bővül). Számos ezek közül mérgező vagy súlyos elváltozásokat okozhat, kábító szer vagy annak prekürzora, hepato-, neuro- vagy genotoxikus, hallucinogén, karcinogén, mutagén, abortív vagy egyéb toxikus hatásokkal rendelkezik. Az OÉTI által összehívott testület a növények értékelése során az EFSA erre vonatkozó útmutatójában és kompendiumában foglaltakat tekintette iránymutatásnak (Anton et al., 2009a; 2009b; EFSA, 2012). Fontos megjegyezni, hogy ha egy növény nem található meg ezen a listán, az nem jelenti azt, hogy az automatikusan felhasználható étrend-kiegészítőben. A listán nem szereplő növények alkalmazhatóságát, ártalmatlanságát továbbra is egyenként értékeli az OÉTI, illetve az említett szakértői testület szakemberei.

A címkén nem jelzett összetevők:

a nem, vagy nehezen felismerhető kockázat

Fontos szólni arról is, amit nem tudunk, vagyis az olyan összetevőkről, melyek jelenlétét a gyártó ritkábban véletlenül, de sajnos legtöbbször szándékosan nem közli a vevővel, a fogyasztóval. Az ilyen anyagok jelenlétéről számos tudományos közleményben számoltak be, de bizonyítékul szolgálnak erre az

Európai Unió Élelmiszerekkel és Takarmányokkal Kapcsolatos Gyorsriasztási Rendszerében (RASFF – *Rapid Alert System for Food and Feed*) megjelenő adatok is. A címkén nem jelzett összetevőkkel kapcsolatos egészségügyi kockázat nyilvánvalóan felülmúlja az ismert hatóanyagokból származót, mivel míg az utóbbit ismerjük, így figyelembe vehetjük, addig az előbbit nem ismerjük, így nem, vagy nehezen tudjuk elkerülni.

A címkén feltüntetett összetevő és a valódi beltartalom közötti eltérésekből származó komoly egészségügyi probléma világhírre szert tett, mintegy húsz évvel ezelőtti első esete valójában nem szándékos hamisításnak tekinthető. Kínai eredetű fogyókúrás készítmény előállításakor egy ártalmatlan növényfajt, a *Stephania tetrandanra*-t a súlyos vesekárosodást (*Chinese herb nephropathy*, *aristolochic acid nephropathy*) előidéző, hasonló megjelenésű növényvel, a nefrotoxikus és karcinogén arisztolochiasavat tartalmazó *Aristolochia fangchi*-val helyettesítették (Martena et al., 2007). A véletlen szennyezés egyik oka az lehetett, hogy a kínai receptúrában megjelenő *Fang Ji* hagyományos kínai név mindkét növény gyökerét jelenti, így ez is alátámasztja a pontos adatközlés szükségességét (például a felhasznált növény botanikai nevének megadása). Jóllehet szórványosan ma is előfordulnak véletlen tévesztésekből származóan eltérő összetételről, illetve szennyeződésekről szóló beszámolók, de egyre több közlemény mutat rá olyan szintetikus vegyületek jelenlétére étrend-kiegészítőkből, melyek egyértelműen szándékosan kerülnek bele a termékekbe. A leggyakrabban érintett termékcsoporthoz a férfiak számára előállított potencianövelő készítmények, amelyekben johimbin vagy szintetikus foszfodiészteráz-gátlók, illetve analógjaik jelennek meg (pél-

dául sildenafil, verdanafil, tadalafil) (Savaliya et al., 2010, Campbell et al., 2013), a testtömegcsökkentésre ajánlott termékek, melyekben a már gyógyszerként is betiltott sibutramin, továbbá fenfluramin, fenolfalein, szinefrin, efedrin fordul elő (Verhuis et al., 2009). Ugyancsak gyakori a teljesítményfokozók, izomtömeg-növelők anabolikus szteroidokkal, efedrinnel, koffeinnel történő „kiegészítése” (Kafrouni et al., 2007, Kechagias et al., 2010). 2009 tavaszán nagy visszhangja volt a Fortodol nevű, nemszteroid gyulladásgátlóval (nimesulid) szennyezett étrend-kiegészítő fogyasztása miatti észak-európai haláleseteknek (Kechagias et al., 2010).

2010. nyár elején hazánkban is nyilvánosságra kerültek olyan laboratóriumi vizsgálati eredmények, amelyek férfiak számára potencianövelésre szánt, kizárólag növényi összetevőket tartalmazó termékeként hirdetett étrend-kiegészítőkből szintetikus gyógyszerhatóanyagok, foszfodiészteráz-gátló analógok jelenlétét mutatták ki (Csupor et al., 2010a, 2010b). Azóta számos, hasonló területre javasolt termékben mutatták ki a hazai hatóságok e hatóanyagok jelenlétét. Az eredmények felhívták a figyelmet arra, hogy az egyszerűsített európai uniós eljárásnak megfelelő bejelentési kötelezettség mellett, mely alapján a termékek viszonylag könnyen a piacra kerülhetnek, azok egészségügyi kockázata rendkívül nagy. Világossá vált, hogy sokkal nagyobb figyelmet kell szentelni ennek a termékcsoporthoz, meg kell erősíteni a piacra került termékek ellenőrzését, fel kell készülni olyan összetevők megjelenésére, melyekről korábban senki nem gondolta, hogy étrend-kiegészítőkből előfordulhatnak. Bizonyos terméktípusoknál, például az említett potencianövelésre vagy testtömeg-csökkentésre, illetve bizonyos, sportolóknak szánt termékeknel

nem nyújt kellő védelmet a fogyasztó számára az OÉTI-nél történő bejelentéskor a termékek gyártó által megadott összetételének ellenőrzése, ha a dokumentáció nem tartalmazza a valódi összetevőket. Ezért az OÉTI a vonatkozó hazai rendelet adta lehetőségeken belül további garanciákat, azaz laboratóriumi vizsgálati jegyzőkönyvek bemutatását kéri a bejelentőtől, amelyek igazolják, hogy a termék nem tartalmaz olyan hatóanyagot (például szilidenfilit és analógjait, sibutramint stb.), amely veszélyes a fogyasztó számára

Jelölés, címkézés, egészségre vonatkozó állítások

Tekintettel arra, hogy az étrend-kiegészítők élelmiszerek, így a jelölésükre (címkefeliratok, a címkén, csomagoláson található bármely jel, ábra, logo stb.) és reklámozásukra az élelmiszerek jelöléséről szóló, 19/2004. (II. 19.) FVM–ESZCSM–GKM-rendeletben megfogalmazott általános előírásokat is alkalmazni kell. Az egyik legfontosabb szabály, hogy nem szabad a fogyasztót a termék tulajdonságaival kapcsolatosan megtéveszteni, és nem emelhető ki a terméknek olyan tulajdonsága, amely más hasonló terméknek is jellemzője. Ugyancsak tilos a termékek jelölésével, megjelenésével és hirdetésével azt állítani vagy sugallni, hogy az étrend-kiegészítő betegségek megelőzésére, kezelésére, gyógyítására alkalmas, vagy ilyen tulajdonsága van. A 2014 végétől alkalmazandó, a fogyasztók élelmiszerekkel kapcsolatos tájékoztatásáról szóló 1169/2011/EU rendelet ugyan felváltja az élelmiszerek jelöléséről szóló korábbi szabályozást, az említett alapelvek nem változtak.

Az élelmiszerek jelölésére vonatkozó általános szabályokon kívül az étrend-kiegészítők jelölésének vannak kötelező elemei is, melyeket a 37/2004 (IV. 26.) ESZCSM-rendelet ír

elő. Például: a termék *étrend-kiegészítő* megnevezéssel hozható forgalomba, amelyhez kapcsolódóan jelölni kell a termékre jellemző tápanyagcsoportok vagy összetevők nevét, vagy utalást ezek jellegére. A termékben lévő tápanyagok, táplálkozási vagy élettani hatású anyagok mennyiségét számszerűen is fel kell tüntetni a termék javasolt napi adagjára vonatkoztatva, továbbá fel kell tüntetni a készítmény napi ajánlott fogyasztási mennyiségét is. Amennyiben a termékben az élelmiszerek jelöléséről szóló 19/2004. (II. 19.) FVM–ESZCSM–GKM-rendelet mellékletében, illetve 2014 decemberétől a 1169/2011/EU rendeletben megjelenő allergén anyagok (pl. hal, rák, zeller, szeszámag, mogyoró), vagy azok származékai is megtalálhatók, és ez nem tűnik ki egyértelműen az összetevők felsorolásából, erről tájékoztatni kell a fogyasztót.

Az étrend-kiegészítők jelölésekor a tápanyag-összetételre és az egészségre vonatkozó állításokkal kapcsolatos, az Európai Parlament és Tanács 2007 júliusa óta alkalmazandó, 1924/2006/EK rendelete előírásaira is tekintettel kell lenni. A tápanyag-összetételre vonatkozó állítás bármely olyan állítás, amely kijelenti, sugallja vagy sejteti, hogy az élelmiszer bizonyos, a táplálkozásra nézve különösen kedvező tulajdonságokkal rendelkezik. A rendelet értelmében csak a mellékletben megjelenő, engedélyezett tápanyag-összetételre vonatkozó állítás használható, az alkalmazási feltételek betartása mellett; közülük néhányat gyakran alkalmaznak étrend-kiegészítőkön is. Az egészségre vonatkozó állítás az a mondat, amely kijelenti, sugallja vagy sejteti, hogy az adott élelmiszer vagy annak valamely alkotóeleme és az egészség között összefüggés van. A rendelet leglényegesebb eleme, hogy az egészségre vonatkozó állításnak tudományosan igazoltnak és az átlagfo-

gyasztó számára közérthetőnek kell lennie. A tudományos igazolás alapját elsősorban és alapvetően humán intervenciók tanulmányok, humán epidemiológiai adatok jelentik. Az állítás alkalmazása önkéntes, ugyanakkor a hivatkozott rendeletnek való megfeleléséért a termék előállítója és forgalmazója felelős.

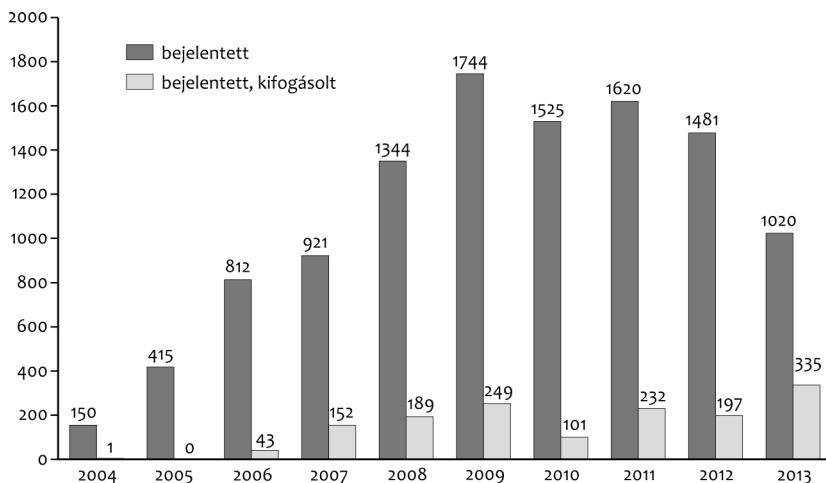
A hivatkozott rendelet az egészségre vonatkozó állítások több típusát különbözteti meg, és ennek alapján többféle lehetőség van arra, hogy egy élelmiszeren jogszerűen jelenjen meg egészségre vonatkozó állítás. Az állítások között kiemelt jelentőségük van a betegség kockázatát csökkentő állításoknak. Értelem-szerűen, egy ilyen állítás leírja, hogy az élelmiszer vagy egy bizonyos élelmiszer-alkotóelem jelentősen csökkenti a betegség kialakulásának kockázatát. Az ilyen állítások alkalmazása esetén mindig fel kell hívni a fogyasztó figyelmét arra, hogy az adott betegség kialakulásának több kockázati tényezője is lehet, és azok közül egyet vagy többet az élelmiszer-összetevővel lehet csökkenteni. Étrend-kiegészítők esetében különös figyelmet igényelnek

a gyerekek fejlődésével és egészségével kapcsolatos állítások, melyek hatásosságát gyermekek bevonásával végzett tudományos vizsgálatokkal kell igazolni.

Az egészségre vonatkozó állításoknak az Európai Bizottság által koordinált központi értékelésen kell átmenniük, amelyben az Európai Élelmiszerbiztonsági Hatóságnak rendkívül nagy szerepe van. A rendeletben foglalt tagállami feladatok elvégzésére hazánkban az OÉTI került kijelölésre (33/2010. (V. 13.) EüM–FVM együttes rendelet), 2012-ben pedig megjelent az első, általános tudományos elveken alapuló engedélyezett állításokat tartalmazó közösségi lista (432/2012/EK), majd később ennek számos kiegészítése.

Összefoglalás, javaslatok

Jóllehet napjainkban számos irodalmi adat sugallja, hogy az étrend-kiegészítők kedvező élettani hatásokkal rendelkező élelmiszerek (Block et al., 2007), mások igyekeznek ezt cáfolni (Bjelakovic–Gluud, 2007, Goodman et al., 2004). A termékek jelen vannak a pia-

1. ábra • Bejelentett és kifogásolt étrend-kiegészítők száma (2004. május – 2014. április között)

con, a fogyasztók által szabadon elérhető. Mindazonáltal – tanulmányozva az irodalmi adatokat – egyértelműen bizonyított, hogy a kiegyensúlyozott, változatos táplálkozásnak, az egészséges életmódnak mind a mai napig nincs alternatívája.

Az étrend-kiegészítőknek helyük lehet egyes vitamin- és/vagy ásványianyag-hiányos állapotok megelőzésében, de csak ott, ahol ennek a kockázata valóban fennáll; téli hónapokban az étrendből hiányzó anyagok, elsősorban vitaminok pótlásában és néhány speciális étrenden lévő egyén (fogyókúrázók,

anyagcsere zavar miatt, élettani okból bizonyos étrendi megkorlátozásokra kényszerülők) táplálkozásának kiegészítésében. Az étrend-kiegészítőknek azonban nincs és nem is lehet helyük a gyógyításban, a terápiában, és főleg nem a hagyományos terápia helyett, különösen olyan súlyos betegségek, elváltozások esetén, mint a rák, a szklerózis multiplex, az Alzheimer-kór vagy az erektilis diszfunkció. Ugyancsak nem alkalmasak az étrend-kiegészítők önmagukban az ideális testsúly eléréséhez szükséges testtömeg-csökkentés megvalósítására, vagy intenzív, rendszeres sportolás,

kockázat forrása	megoldási javaslat	eszközök
a bejelentés napján a termék piacra helyezhető	az OÉTI-nél történő bejelentés és a piacra helyezés között legalább harminc nap teljen el	rendeletmódosítás
a vitaminok, ásványi anyagok maximális szintje nem meghatározott	maximális mennyiség a termék napi adagjában az UL-t* meg nem haladó mennyiségben	rendeletmódosítás
felhasznált egyéb anyagok	negatív, pozitív lista, tiltott összetevők, mennyiséghez kötött összetevők	rendeletmódosítás, rugalmasság
felhasznált egyéb anyagok tisztasága	tisztasági követelmények	rendeletmódosítás
a Szakértői Testület munkája nem hivatalos	a Szakértői Testület működésének legalizálása	rendeletmódosítás
internetes árusítás	internetes kereskedelem szigorítása	rendeletmódosítás, illetékes hatóságok együttműködése
címkén nem jelzett összetevők	laboratóriumi vizsgálatok bővítése	egészségügyi államigazgatási szerv, valamint az OÉTI laboratóriumi és személyi háttérének megerősítése

2. táblázat • Javaslatok az étrend-kiegészítőkkel kapcsolatos közegészségügyi kockázatok csökkentésére • *UL – (*upper safe level*) legfelső biztonságos érték, EFSA-állásfoglalások alapján.

megterhelő fizikai munka esetén a megfelelő fizikai, szellemi erőnlét biztosítására.

Az étrend-kiegészítő olyan termék, amelyet csak megbízható információk birtokában érdemes alkalmazni, a fogyasztó egészségi állapotának, szükségleteinek ismeretében, mérlegelve az esetleges kockázatokat választva ki a legmegfelelőbbet abból a több mint tizenegyezer termékből, amely az elmúlt kilenc év alatt legálisan a piacra került. Összefoglalásként az *I. ábra* a rendelet tíz éve alatt, azaz 2004 májusa és 2014 áprilisa között hazánkban bejelentett étrend-kiegészítők számának alakulását mutatja be, az OÉTI weboldalán fellelhető adatok alapján. A bejelentett termékek száma meghaladja a tizenkétezeret – és ez a szám napról napra növekszik, ebből közel ezerhatszáz termék volt kifogásolt, azaz összetételében közegészségügyi kockázatot hordozott, és/vagy jelölésében (a címke kötelező elemei, egészségre vonatkozó állítások stb.) nem felelt meg a vonatkozó előírásoknak.

A jelenleg rendelkezésre álló adatok, a felmérések eredményei, továbbá a hatóanyagok számának ugrásszerű növekedése egyértelműen jelzik az étrend-kiegészítőkkal kapcsolatos egészségügyi kockázat meglétét. A fogyasztók az esetek döntő hányadában nincsenek tisztában a lehetséges kockázatokkal, melyek különösen az érzékeny, illetve sérülékeny csoportok, idősek, gyerekek, kró-

nikus betegségben szenvedők esetében okozhatnak egészségi problémákat. A kockázatok elkerülésének egyik lehetséges és kívánatos módja a piacra kerülő termékek szigorúbb ellenőrzése, mind a forgalomba hozatal előtt, mind utána. Ehhez a hozzáértő, tudományos szakértői intézmény, azaz az OÉTI, az illetékes jogszabályalkotók, valamint a jogszabályok által felhatalmazott, ellenőrzésben részt vevő hatóságok szorosabb együttműködése szükséges. A különböző típusú kockázatok kiküszöbölésére javasolt intézkedéseket a 2. táblázat foglalja össze.

A cikk az MTA KÖTEB Élelmiszer-biztonsági Albizottság közösen kialakított véleményét tükrözi. Az albizottság tagjai: elnök: Farkas József, titkár: Beczner Judit, tagok: Ambrus Árpád, Baranyi József, Barna Mária, Bánáti Diána, Gelencsér Éva, Győri Zoltán, Józwiak Ákos, Kovács Ferenc, Kovács Melinda, Lipták József, Lugasi Andrea, Mészáros János, Mézes Miklós, Nagy Béla, Somogyi Árpád, Szeitzné Szabó Mária, Varga János (SZIE), Varga János (SZTE), Varga László, Véha Antal.

Kulcsszavak: *étrend-kiegészítő, táplálkozás-egészségügy, vitaminok, ásványi anyagok, gyógynövények, új élelmiszerek, jelölés, egészségre vonatkozó állítások*

IRODALOM

- Anton, Robert – Carere, A. – Delmulle, L. et al. (2009a): *EFSA Scientific Cooperation (ESCO) Report. EFSA Compendium of Botanicals That Have Been Reported to Contain Toxic, Addictive, Psychotropic or Other Substances of Concern*. On Request of EFSA. *EFSA Journal*. 7, 9, 281 DOI:10.2903/j.efsa.2009.281 • <http://www.efsa.europa.eu/en/scdocs/doc/280rax1.pdf>
- Anton, Robert – Carere, A. – Delmulle, L. et al. (2009b): *EFSA Scientific Cooperation (ESCO) Report*.

- Advice on the EFSA Guidance Document for the Safety Assessment of Botanicals and Botanical Preparations Intended for Use as Food Supplements, Based on Real Case Studies*. On Request of EFSA. *EFSA Journal*. 7, 9, 280. DOI:10.2903/j.efsa.2009.280 • <http://www.efsa.europa.eu/en/supporting/doc/280r.pdf>
- Biró Lajos – Szeitz-Szabó M. – Biró Gy. et al. (2011): *Dietary Survey in Hungary, 2009. Part II: Vitamins, Macro- and Microelements, Food Supplements and Food Allergy. Acta Alimentaria*. 40, 2, 301–312. DOI: 10.1556/Alim.40.2011.2.14

- Bjelakovic, Goran – Gluud, Christian (2007): Survival Antioxidant Supplements. *Journal of the National Cancer Institute*. 99, 742–743. DOI: 10.1093/jnci/djk211 • <http://jnci.oxfordjournals.org/content/99/10/742.full>
- Block, Gladys – Jensen, C. D. – Norkus, E. P. et al. (2007): Usage Patterns, Health, and Nutritional Status of Long-term Multiple Dietary Supplement Users: A Cross-sectional Study. *Nutrition Journal*. 6, 30. DOI:10.1186/1475-2891-6-30 • <http://www.nutritionj.com/content/pdf/1475-2891-6-30.pdf>
- Campbell, Neil – Clark, J. P. – Stecher, V. J. et al. (2013): Adulteration of Purported Herbal and Natural Sexual Performance Enhancement Dietary Supplements with Synthetic Phosphodiesterase Type 5 Inhibitors. *The Journal of Sexual Medicine*. 10, 7, 1842–1849. DOI: 10.1111/jsm.12172
- Csupor Dezső – Szendrei K. – Szekeres A. et al. (2010a): Hamisítás gyógyszerrel – gyógyszerhamisítás? *Gyógyszerészet*. 54, 387–399.
- Csupor Dezső – Szendrei K. – Simplice, N. T. (2010b): A naplemente valódi ereje. Szintetikus potenciafokozó a Pote-Mix Bumbban. *Gyógyszerészet*. 54, 526–531.
- European Food Safety Authority (2012): *Scientific Report of EFSA. Compendium of Botanicals Reported to Contain Naturally Occurring Substances of Possible Concern for Human Health When Used in Food and Food Supplements*. *EFSA Journal*. 10, 5, 2663. DOI: 10.2903/j.efsa.2012.2663. • <http://www.efsa.europa.eu/en/efsajournal/doc/2663.pdf>
- Goodman, Gary E. – Thornquist, M. D. – Balmes, J. et al. (2004): The Beta-carotene and Retinol Efficacy Trial: Incidence of Lung Cancer and Cardiovascular Disease Mortality during 6-year Follow-up after Stopping Beta-carotene and Retinol Supplement. *Journal of the National Cancer Institute*. 96, 1743–1750. DOI: 10.1093/jnci/djh320 • <http://jnci.oxfordjournals.org/content/96/23/1743.full.pdf+html>
- Kafrouni, Michel I. – Andres, R. A. – Verma, S. (2007): Hepatotoxicity Associated with Dietary Supplements Containing Anabolic Steroids. *Clin Gastroenterol Hepatol*. 5, 809–812. DOI: 10.1016/j.cgh.2007.02.036 • [http://www.cghjournal.org/article/S1542-3565\(07\)00228-5/fulltext](http://www.cghjournal.org/article/S1542-3565(07)00228-5/fulltext)
- Kechagias, Stergios – Hägg, S. – Lotfi, K. (2010): Drug-induced Liver Injury from the Dietary Supplement Fortodol. A Manipulated Preparation Delayed the Diagnosis. (svédül) *Lakartidningen*. 107, 186–188.
- Lugasi Andrea – Bakacs M. – Zentai A. et al. (2012): Országos Táplálkozás és Tápláltsági Állapot Vizsgálat – OTÁP2009. III. A magyar lakosság vitamin-bevétele. *Orvosi Hetilap*. 153, 28, 1106–1117.
- Martena, Martijn J. – van der Wielen, J. C. A. – van de Laak, L. F. J. et al. (2007): Enforcement of the Ban on Aristolochic Acids in Chinese Traditional Herbal Preparations on the Dutch Market. *Analytical and Bioanalytical Chemistry*. 389, 1, 263–275. DOI: 10.1007/s00216-007-1310-3 • <http://link.springer.com/article/10.1007/s00216-007-1310-3/fulltext.html>
- Péter Szabolcs (2008): *Az életmód szerepe az elhízás megelőzésében. Fővárosi iskolákban végzett keresztmetszeti vizsgálat*. Doktori értekezés. Semmelweis Egyetem, Budapest • http://phd.semmelweis.hu/mwp/phd_live/vedes/export/peterszabolcs.d.pdf
- Richardson, David P. (2007): Risk Management of Vitamins and Minerals: A Risk Categorisation Model for Setting of Maximum Levels in Food Supplements and Fortified Foods. *Food Science and Technology Bulletin—Functional Foods* 4, 6, 51–66. DOI: 10.1616/1476-2137.14996 • https://www.researchgate.net/publication/240773724_Risk_management_of_vitamins_and_minerals_a_risk_categorisation_model_for_the_setting_of_maximum_levels_in_food_supplements_and_fortified_foods
- Savaliya, Akash A. – Shah, R. P. – Prasad, B. et al. (2010): Screening of Indian Aphrodisiac Ayurvedic/Herbal Healthcare Products for Adulteration with Sildenafil, Tadalafil and/or Vardenafil Using LC/PDA and Extracted Ion LC-MS/TOF. *Journal of Pharmaceutical and Biomedical Analysis*. 52, 406–409. DOI: 10.1016/j.jpba.2009.05.021
- SCF – Scientific Committee on Food and Scientific Panel on Dietetic Products, Nutrition and Allergies (2006): Tolerable Upper Intake Levels for Vitamins and Minerals. European Food Safety Authority, Parma, Italy • <http://www.efsa.europa.eu/en/ndatopics/docs/ndatolerableuil.pdf>
- UK EVM Expert Group on Vitamins and Minerals (EVM) (2003): *Safe Upper Levels for Vitamins and Minerals*. • www.food.gov.uk/multimedia/pdfs/vitamin2003.pdf
- Verhuis, Bastiaan, J. – Zwaagstra, M. E. – van den Berg, J. D. J. et al. (2009): *Trends in Drug Substances Detected in Illegal Weight-loss Medicines and Dietary Supplements. A 2002–2007 Survey and Health Risk*. RIVM Report 370030002/2009, • http://www.rivm.nl/dsresource?objectid=rivmp:13927&type=org&diposition=inline&ns_nc=1

KOROMRÉSZECSKÉK A LÉGKÖRBE A KIPUFOGÓCSŐTŐL AZ ÉGHAJLAT-MÓDOSÍTÁSIG

Gelencsér András

az MTA doktora,

MTA–Pannon Egyetem Levegőkémiai Kutatócsoport, Veszprém
gelencs@almos.uni-pannon.hu

A globális éghajlatváltozás okaival kapcsolatban szinte mindenki az üvegházhatású gázok (elsősorban a szén-dioxid) szerepére gondol, miközben létezik egy nagy koncentrációban szabad szemmel is látható légköri alkotó, amely a napsugárzás közvetlen elnyelése révén számszerűsíthetően óriási hatást gyakorol a Föld-légkör rendszer energiamelegére. A koromról van szó, amelyet napjainkban már évente közel 8 millió tonna mennyiségben bocsátunk a légkörbe, és amely ott a teljes éves globális energiafelhasználás harmincszorosának megfelelő többlet hőenergiát termel. A koromrészecskék változatossága és egyenlőtlen légköri eloszlása miatt hatásainak számszerűsítése nem könnyű feladat. Annyi azonban bizonyos, hogy a korom meghatározó szerepet játszik az északi félgömb jégfelületeinek gyors olvadásában, és nagy valószínűséggel ma már globálisan a többlet szén-dioxid mögött a második legnagyobb éghajlatmódosító tényezővé lépett elő. Nem feledkezhetünk meg arról a tényről sem, hogy súlyos egészségkárosító hatást okozó veszélyes levegőszennyező anyagról van szó. Globális kibocsátásának mérséklése ezért több szempontból is vonzó, látványos és a széndioxid-emisszió

csökkentésénél kevesebb lemondással járó nemzetközi vállalkozás lenne. Egyelőre azonban nem látszik körvonalazódnia az ehhez szükséges nemzetközi politikai akarat.

A koromrészecskék fogalma, tulajdonságaik

A korom majdnem kizárólag szénből álló szilárd részecske, amely rendkívül nagy hatékonysággal képes a napsugárzás elnyelésére a teljes hullámhossztartományban (280 nm és 2,5 μm között). A légkör alkotói közül a napsugárzás elnyelésére a koromnál jóval kisebb fajlagos hatékonysággal csak az ásványi por vastartalmú részecskéi és a szerves aeroszol vegyületek egy része, az ún. *brown carbon* részecskék képesek (Andreae – Gelencsér, 2006). Az angol nyelvű szakirodalom a korom helyett többségében a *black carbon* (BC) kifejezést (betűszót) használja, az eredeti angol korom jelentésű szót (*soot*) a széntartalmú anyagok égéséből származó – sokszor jelentős mennyiségű szerves anyagot tartalmazó – komplex részecskékre vonatkoztatja. A magyar nyelvben célszerű a korom szót megtartani a fényt elnyelő részecskék esetében, hiszen a hozzá társuló jelző („koromfekete”) igen hatékony fényt elnyelésre utal. A korom – más

légköri alkotókkal, például a gázokkal ellentétben – nem egyetlen, jól definiált kémiai anyag, hanem rendkívül változatos méretű, alakú, összetételű és tulajdonságú részecskék formájában fordulhat elő, amint az az 1. ábrán is látható.

A frissen kibocsátott korom 10–50 nm átmérőjű szén-gömbök laza füzeréből áll. A légkörben szállítódó korom fizikai és kémiai folyamatok (ún. öregedés) révén egy idő után a füzerből tömörebb, gömbszerű képződménnyé alakulhat át, jellemzően a 0,1–1 µm átmérő tartományban. Emiatt a koromkoncentráció mérése sem egyszerű: leggyakrabban fényelnyelő képességét vagy nagy termikus stabilitását használják ki a meghatározásához. A légköri korom mérésekor még a napjainkban használt korszerű mérési módszerek is egymástól jelentősen (akár 30 %-kal) eltérő koncentrációértékeket adhatnak. Sajnos a korom mérésére szabványosított mérési eljárás nem létezik, így a különböző módszerekkel kapott eredmények sokszor nehezen hasonlíthatók össze.

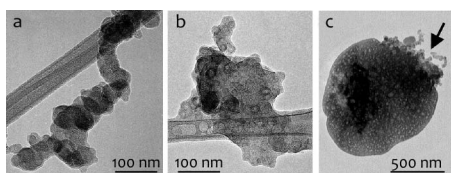
A koromrészecskék tulajdonságaiknál fogva átlagosan egy-két hétig maradnak a légkörben, mielőtt a csapadékkal vagy a felszínre ülepedve eltávoznak onnan. Ez a rövid légköri tartózkodási idő azzal is jár, hogy – szemben a légkör egészét többé-kevésbé egyenletesen kitöltő üvegházhatású gázokkal – a korom koncentrációja a kibocsátás környezetében lesz a legnagyobb. Vagyis a korom jellemzően regionális levegőszennyező, hatása, mint látni fogjuk, napjainkban mégis globális.

A koromrészecskék képződése, kibocsátása és légköri előfordulása

A koromrészecskék a széntartalmú anyagok tökéletlen égése során keletkeznek, gázok (például a szén-monoxid) és más részecskék

mellett. Legismertebb forrásaik, a dízelüzemű gépjárművek kipufogógázaiiban nagy koncentrációban szabad szemmel is jól megfigyelhetők. A felszabaduló koromrészecskék méretét, alakját, kémiai összetevőit és egyéb tulajdonságait elsősorban a tüzelőanyag tulajdonságai és az égés körülményei határozzák meg (például: oxigénellátottság, égési hőmérséklet, tüzelőanyag nedvességtartalma). A koromrészecskék főleg az ún. lángoló égés fázisában keletkeznek. Magas hőmérsékleten és nagy oxigénfelesleg mellett azonban a képződő részecskék tovább oxidálódnak, így viszonylag kevés koromrészecske szabadul fel. Kevésbé korszerű égésterekben és nyílt tüzeknél, ahol a lángban az oxigénellátottság és a hőmérséklet erősen ingadozik, jelentős mennyiségű korom képződhet. Parázsló égés esetén, ahol a hőmérséklet lényegesen alacsonyabb, koromképződés nem figyelhető meg.

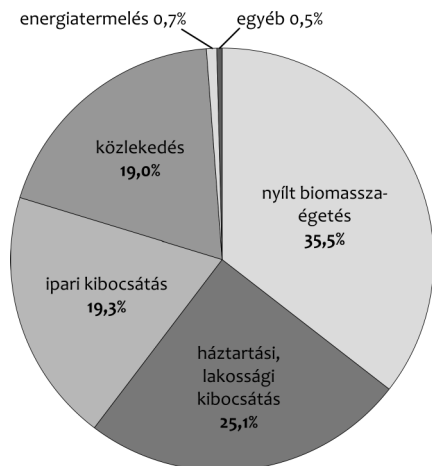
A korom globális kibocsátására vonatkozó legfrissebb és ellenőrzött adatok a 2000. évre állnak a rendelkezésre (Bond et al., 2013).

1. ábra • Jellemző koromrészecskék transzmissziós elektronmikroszkópos felvételei. (a) Dízelmotor által kibocsátott, „csupasz” szén-gömbökből álló koromfüzer. (b) Szintén dízel kibocsátásból származó, amorf szerves anyagba ágyazott, kompakt korom. (c) Ammónium-szulfát és korom keverékéből álló részecske az Atlanti-óceán feletti levegőből (a nyíl a korom összetevőt jelöli). Az (a) és (b) ábrán látható „szalag” a mintahordozó felület része (Pósfai Mihály felvételei).

Eszerint a világ összes éves koromkibocsátása 2000-ben (szénegyenértékben kifejezve) 7,6 millió tonna volt. Ez azt jelenti, hogy minden egyes tonna szén-dioxid kibocsátásával együtt kb. 1 kg koromrészecske is a levegőbe kerül. A kibocsátás közel háromnegyede három földrajzi régióból, Kelet-, Délkelet- és Dél-Ázsiából (40%), Afrikából (23%), valamint Dél- és Latin-Amerikából (12%) származik. Az Egyesült Államok, amely a szén-dioxid-kibocsátásban élen járó országok közé tartozik, a koromkibocsátó régiók „dicsőségtábláján” csak a 7. helyen szerénykedik (5%-os részesedéssel). Európa, Japán és a Közel-Kelet koromkibocsátása szerény, ezekben a régiókban a közlekedés és szállítás a meghatározó emisszióforrás (főként nagy teljesítményű dízelmotorokból). A koromrészecskék globális kibocsátásának forrástípus szerinti megoszlását a 2. ábra mutatja (Lamarque et al., 2010).

A nyílt biomassza-égetés (erdőtüzek, szavannatüzek, mezőgazdasági hulladékégetés), valamint a fejlődő országbeli háztartások

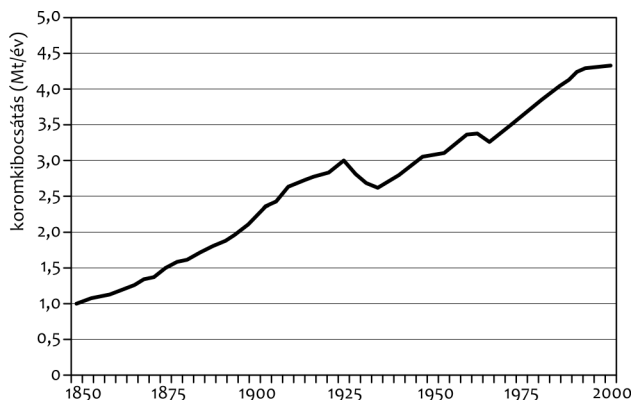

2. ábra • A globális koromkibocsátás forrástípusok szerinti megoszlása (Lamarque et al., 2007 nyomán)

többségében ugyancsak biomassza égetésnek tekinthető kibocsátás (sütés-főzés és fűtés) együttesen a globális koromkibocsátás közel kétharmadáért felelős. Az utóbbi emissziótípus azonban globális hozzájárulásán túlmenően kiemelkedő kockázatot jelent, ugyanis a kibocsátás közvetlen környezetében több milliárd ember számára szinte elviselhetetlen mértékű levegőszennyezést is okoz. A kibocsátott koromrészecskék többsége az alsó légkörben marad, de a nagyobb magasságokba (az ún. szabad troposzférába) feljutó vagy ott kibocsátott koromrészecskék nagy távolságokra is eljuthatnak (az északi félgömbön döntően nyugat-keleti irányban). Az Északi-sarkvidéken a koncentrációjuknál aránytalanul nagyobb éghajlati hatást kifejtő koromrészecskék teljes egészében nagytávolságú légköri transzportból származnak. Az 1850-től rekonstruált történelmi koromkibocsátás trendje a 3. ábrán látható (Bond et al., 2007).

1850-ben a becsült globális koromkibocsátás még csak egymillió tonna körül lehetett, és ennek jelentős része széntüzelésből származott. A koromkibocsátás növekvő trendje az 1920-as évek körül megtorpant (az Egyesült Államok koromkibocsátása ekkor tetőzött), majd az 1950-es évek végén Európában is elérte a maximumát. Az utóbbi évtizedekben azonban a fejlődő országok növekvő kibocsátása egyre gyorsuló ütemben növeli a koromrészecskék légköri mennyiségét.

A globális kibocsátás növekedésével a koromrészecskék légköri koncentrációja nem egyenes arányban változott. Kezdetben a korom kifejezetten helyi légszennyező anyagnak számított: a széntüzelésből származó koromrészecskék ugyanis nagyobb méretük miatt a források közelében kiülepedtek a légkörből. Az 1950-es években a súlyos londoni szmoghelyzetek idején a korom koncentrációja el-

3. ábra • A koromrészecskék éves globális kibocsátása 1850-től napjainkig (Bond et al., 2007 nyomán)

érte a $60 \mu\text{g m}^{-3}$ értéket. A hatékony levegőtisztaság-védelmi intézkedéseknek és technológiáknak köszönhetően a fejlett országokban ez az érték napjainkra $1\text{--}2 \mu\text{g m}^{-3}$ -re csökkent. Kínában azonban ismét egyre gyakrabban fordul elő $15 \mu\text{g m}^{-3}$ feletti mért koromkoncentráció. A trópusi területeken a biomassza égetéséből, valamint mérsékelt égövön a hatalmas kiterjedésű erdőtüzekből származó koromrészecskék nagy magasságokba és több ezer kilométeres távolságra is eljuthatnak. Kijelenthető, hogy a globális koromkibocsátás növekedésével és a források arányainak eltolódásával nem elsősorban a városi koromkoncentrációk növekedtek, hanem egyre nagyobb kiterjedésű földrajzi régiókban fordul elő inkább a korábban csak a városokra jellemző nagy koromszennyezettség. Annak ellenére, hogy a kibocsátás legnagyobb része a felszín közelében történik, a korom ma már globális levegőszennyező: a felső troposzférában $10\text{--}20$, az Északi-sarkvidéken nyáron (nem az arktiszi szmog idején) $40\text{--}100$, az Anktartison pedig $2\text{--}4 \text{ ng m}^{-3}$ koncentrációja mérhető (Gelencsér, 2004). A kis tömegkoncentrációk félvezetőek, az éghajlatmódosító hatás szem-

pontjából az ezeken a távoli területeken jelen lévő koromrészecskéknek összehasonlíthatanul nagyobb a hatékonyságuk, mint a felszínközeli szennyezett levegőben található részecskéknek.

A koromrészecskék egészségkárosító hatásai

Jól ismert és tanulmányok százaival alátámasztott tény, hogy a $2,5 \mu\text{m}$ -nél kisebb átmérőjű aeroszolrészecskék rendszeres belélegzése esetenként súlyos egészségkárosodást okozhat. Tekintettel arra, hogy a koromrészecskék is ebbe a mérettartományba tartoznak, sőt jellemzően a legkisebb, a tüdőhólyagokig lejutó részecskék közé, okkal feltételezhető, hogy a korom szervezetre gyakorolt hatásai is hasonlóak. Annál is inkább, mert a korom felületéhez rákeltő vagy toxikus vegyületek, például többgyűrűs aromás szénhidrogének, nehézfémek kötődnek. Bizonyítható a szív- és érrendszeri megbetegedések előfordulási gyakoriságának növekedése nagyobb részecsk koncentrációnál (Anenberg et al., 2011). Állatokon elvégzett toxikológiai vizsgálatok megerősítették, hogy a korom belélegzése közvetlen hatással van a szívizom működésé-

re, valamint az oxidatív stresszválaszra. Meglepő módon jóval kevesebb bizonyíték létezik a korom és a légúti megbetegedések közötti kapcsolatra. Nagy koromkoncentrációnak kitett újszülöttek esetében igazolható az asztma gyakoriságának jelentős növekedése, illetve asztmás gyermekeknél a légúti gyulladások gyakoribb előfordulása. Úgy becsülhető, hogy csak a légköri koromrészecskék évente mintegy 300 ezer ember idő előtti halálát okozzák.

Ennél is súlyosabb problémát jelent a szilárd biomassa (fa, szárított trágya, hulladék) elégetése sütés-főzés céljából rosszul szellőző, zárt helyiségekben. Bármilyen meglepő, ez a Föld népességének mintegy felét érinti, közülük legsúlyosabban a nőket és a gyermekeket. A kialakuló koromkoncentrációk közel százszor (!) nagyobbak, mint szennyezett városi levegőben. A következmények sem maradnak el, gyermekeknél a tüdőgyulladás, nőknél a COPD¹ a leggyakoribb betegség típus. Csak a beltéri koromszennyezéshez évente további 600 ezer ember idő előtti elhalálozása köthető, hatodik vezető halálókként (Smith et al., 2004). A koromrészecskék tehát évente összesen közel annyi ember haláláért tehető felelőssé, mint amennyiért a közúti balesetek.

A koromrészecskék éghajlati hatásai

Mivel a koromrészecskék mérete azonos a Napból érkező sugárzás maximális intenzitású hullámhosszával (500 nm=0,5 μ m), ez a fényvel való kölcsönhatásukat, az elnyelést különösen nagy hatékonyságúvá teszi. Az is gyakran előfordul, hogy a koromrészecskék felületét a légkörben kondenzálódó anyag (például ammónium-szulfát vagy víz) vonja

be, megváltoztatva méretüket és tulajdonságaikat (*t.l.c ábra*). A koromrészecskék fényelnyelő képessége például bevonat hatására akár 30–100%-kal is megnőhet.

Tömegegységre vetítve a korom energiaelnyelő képessége közel egymilliószer nagyobb, mint a szén-dioxidé. Azaz a légkört melegítő hatás szempontjából adott pillanatban – legalábbis nappal – 1 gramm korom 1 tonna szén-dioxiddal egyenértékű. A legfontosabb különbség, hogy míg a koromrészecskék közvetlenül a Napból érkező (rövidhullámú) sugárzást nyelik el annak teljes spektrumában, addig a szén-dioxid (és a többi üvegházhatású gáz) a felszín által kibocsátott infravörös sugárzást kizárólag bizonyos tartományokban (az ún. *elnyelési sávokban*), egymással versengve. A felhőzet vagy hó- és jégfelszín fölé került korom különösen hatékony, mert nemcsak a Napból érkező, hanem a felszínről vagy a felhőkről visszavert sugárzást is elnyeli (ami egyébként a világűrbe jutna vissza). Ez a többletenergia hővé alakul és a légkör melegítésére fordítódik.

Az éghajlati kényszer fogalma azt fejezi ki, hogyan módosítja egy adott légköri alkotó az ipari forradalom előtti időszakhoz képest megnövekedett mennyisége a be- és kilépő sugárzás energiamérlegét. Az éghajlati kényszer előjelesen, egységnyi területű légoszlop-ra szokás megadni, teljesítményegységben ($W m^{-2}$). Más szavakkal ez azt fejezi ki, hogy mennyivel növekedett meg az adott alkotó többlet koncentrációjának köszönhetően az alsó légkörben tárolt hőenergia mennyisége (azaz lényegében a hőmérséklettel arányos mennyiség).

Annak ellenére, hogy a korom döntően regionális levegőszennyező, a közvetlen nap-sugárzás elnyelésére számított globális éghajlati kényszerének becsült legvalószínűbb ér-

¹ COPD – chronic obstructive pulmonary disease (krónikus obstruktív tüdőbetegség)

téke $+0,9 \text{ W m}^{-2}$ (bizonytalansági tartomány $+0,4 \dots +1,2 \text{ W m}^{-2}$, Ramanathan–Carmichael, 2008). Ez azzal egyenértékű, mintha az emberiség jelenlegi teljes energiatermelő kapacitásának harmincszorosával fűtené a légkört! Más mértékkel, minden egyes gramm (!) koromrészecske rövid tartózkodási ideje alatt a légkörben $1,15 \pm 0,53 \text{ GJ}$ hőenergiát „termel” (ez kb. egy átlagos magyar háztartás egyheti (!) energiaszükségletének felel meg). Kár, hogy ez a jelenség a Földön az üvegházhatású gázok növekvő koncentrációja mellett módfelett nem kívánatos! Tekintettel arra, hogy napjainkban a légkörben jelen lévő korom szinte teljes mennyisége a globális emberi tevékenység „mellékterméke”, és ez a korom a légkör többi alkotójától eltérően a Napból érkező sugárzást közvetlenül elnyeli, kevés terük marad azoknak az ellenérveknek, amelyek ezért a hatalmas energiátöbbletért természeti folyamatokat próbálnának felelőssé tenni.

Még aggasztóbb a helyzet, ha figyelembe vesszük, hogy a korom éghajlati hatása az üvegházhatású gázokkal szemben nem egyenletesen jelentkezik a Föld felszínén: legnagyobb mértékben erősen szennyezett hatalmas régiókban (például Ázsiában), illetve a legérzékenyebb, hóval és jéggel borított területeken (például az Arktiszon) érvényesül. A globális átlag ezen regionális extrém hatásokat elfedi. Nagymértékű és hosszantartó levegőszennyezés esetén a koromrészecskék légköri sugárzáselnyelése számottevően csökkenti a felszínre jutó napsugárzás intenzitását. Ez az egyébként az 1960-as és 80-as évek között globálisan is kimutatható jelenség a „globális elhomályosodás” (global dimming) néven vált ismertté. Napjainkban ez jelenség Délkelet- és Dél-Ázsiában jelentkezik a legsúlyosabb formában, és az ezt előidéző levegőszennyezés a szakmában új elnevezést is kapott

(Atmospheric Brown Clouds–ABC, magyar fordítása talán a szuperszmog lehetne). Ez a fogalom kontinentális léptékű és hosszantartó, súlyos szmoghelyzetet takar, amelyben a koromrészecskék szerepe kiemelkedő (a nagyvárosi szmogban mért arány három–négy-szerese). A felszínre elérő napsugárzás intenzitása ilyenkor kontinensnyi kiterjedésű területeken átlagosan 5–10%-kal is csökken (Ramanathan et al., 2007). A felszín hűlése és az alsó légkör jelentős melegekedése miatt a felszínközeli levegő függőleges irányú átkeveredése gyengül, ami a szuperszmog-helyzetet egyidejűleg súlyosítja és tartósítja.

A koromrészecskék légköri sugárzáselnyelése nemcsak légkörben maradó energia mennyiségét befolyásolja, hanem közvetve a felhőképződésre is hatással van – szemben például az üvegházhatású gázokkal. Szennyezett régiókban a korom által elnyelt többletenergia növeli az alsó légkör stabilitását, csökkenti a feláramlás mértékét és a relatív páratartalmat, ezáltal gátolja a felhők kialakulását (Ackerman et al., 2000). A felhőkbe keveredő korommal szennyezett levegő a felhők elpárolgását okozhatja (ún. „felhőpörkölés”, cloud burn-off). Emellett a szilárd koromrészecskékről kimutatták, hogy alakjuknál fogva kiváló jégképző magvak, azaz bizonyos felhőtípusoknál elősegítetik a csapadékképződést. Globális léptékben a korom felhőkre gyakorolt hatásai révén a sugárzási mérleg eredő változása nagy valószínűséggel pozitív (tartomány $-0,25 \dots +0,50 \text{ W m}^{-2}$).

A koromrészecskék egyedülállóak a levegő összetevői között azon képességük miatt, hogy a légkörből kiülepedve is képesek befolyásolni a légkör energiamérlegét! A hó- vagy jégfelszínre ülepedő korom miatt ugyanis a felszín kevésbé veri vissza a napsugárzást, ezáltal több energiát nyel el, és közvetlenül me-

legszik (Hansen – Nazarenko, 2004). Hétköznapi megfigyelés, hogy városokban a piszkos hó jóval gyorsabban olvad, mint a friss és tiszta hó. Ez a hatás leginkább tavasszal érvényesül, amikor még van hótakaró, és jelentős intenzitásúvá válik a napsugárzás. Sajnos éppen ebben az időszakban alakul ki az Arktisz fölött rendszeresen hosszantartó és a városi levegőszennyezés mértékét közelítő hatalmas kiterjedésű szmog (az ún. *Arctic haze*), ami akadályozza a felszín hőleadását, ezáltal meggyorsítja az olvadást. Ez a hatás tehát pozitív, bár globális átlagban első pillantásra nem tűnik számottevőnek (+0,05...+0,16 W m⁻²). A globális átlag itt különösen félrevezető, mert ez a Föld felszínéhez képest viszonylag kis területen érvényesül. Az Arktiszon és a Tibeti-fennsíkon a hófelszín napsugárzás-visszaverő képességének (ún. *albedójának*) csökkenéséből eredő lokális éves átlag +1,5 W m⁻², de tavasszal néhány helyen akár +20 W m⁻² (!) is lehet (Flanner et al., 2007). Mivel ez az érték a felszín által ténylegesen elnyelt sugárzási teljesítményre vonatkozik, ennek közvetlen következménye a felszíni átlaghőmérséklet +0,6 °C-os növekedése. Ezen adatok fényében már korántsem meglepő, hogy koromrészecskékkel erősebben szennyezett területeken a hó gyorsabban olvad (évente plusz 2–50 cm vastagságú hóréteg olvad el csak a korom miatt), illetve a hóborítottság időszakának hossza akár 18–35 nappal is lerövidülhet. Egyedül a koromszennyezés miatt az Arktisz átlagos felszíni hőmérséklete 1890 óta +0,5...+1,4 °C-ot emelkedett (Shindell – Faluvegi, 2009). Mivel pedig a jég olvadásával a múltban kiülepedett koromrészecskék a fennmaradó jégfelszínen feldúsulnak, a XX. század folyamán kibocsátott és felszínre került korom újból hatást fejt ki a felszín által elnyelt sugárzási energia mennyiségére.

Koromrészecskék kontra üvegházhatású gázok

Az üvegházhatású gázokkal való összehasonlításban a koromnak egyetlen „hátránya” van, mégpedig az, hogy gyorsan kikerül a légkörből. Jellemző légköri tartózkodási ideje egy-két hét, szemben az üvegházhatású gázok több évtizedes, sőt évszázados tartózkodási idejével. A koromrészecskék rendkívüli sugárzáselnyelő képességét azonban még a rövid tartózkodási idő sem képes ellensúlyozni. A korom a szén-dioxidra vonatkoztatott fajlagos melegítő potenciálja (az ún. *Global Warming Potential* – GWP) még húszéves időskálán is 4470, sőt száz évre vetítve is legalább 330 (Jacobson, 2002). Ez másképp azt jelenti, hogy 1 kg koromrészecske egy-két hét alatt is 4470-szer, illetve 330-szor több sugárzási energiát képes a légkörben hővé alakítani, mint amennyit 1 kg légkörbe került szén-dioxid összesen húsz, illetve száz esztendő alatt. Ennek fényében nem meglepő, hogy a legújabb – a koromrészecskék a sugárzásra, a felhőzetre és a jégfelszínre gyakorolt hatását is figyelembe vevő, műholdas megfigyelési adatokkal alátámasztott – modellszámítások eredményei alapján a korom a globális légköri energiaelnyelés szempontjából a szén-dioxid után a második helyre lépett elő, megelőzve a metánt, a dinitrogén-oxidot, az ózont és a többi üvegházhatású gázt (EPA, 2012). Meg kell jegyezni, hogy ezek a legújabb kutatási eredmények még nem kerültek be a tudományos kánonba: az éghajlatváltozással foglalkozó kormányközi testület (IPCC) 2013. évi jelentésében a korom éghajlati kényszer legalacsonyabb értékeként még „csak” a politikailag korrekt +0,6 W m⁻² szerepel. Nem szabad azt sem elfelejteni, hogy a korom által elnyelt energiamennyiség közvetlenül a napsugárzásból, míg az üvegházhatású gázok által elnyelt sugárzá-

si energia a felszínről kibocsátott hosszúhullámú sugárzásból származik.

Összefoglalás

A korom – eltérően az üvegházhatású gázoktól – súlyos egészségkárosító hatással is rendelkező elsődleges levegőszennyező anyag. Kizárólag égés során keletkezik, így szinte teljes légköri mennyisége emberi eredetű. A levegő egyetlen olyan összetevője, amely rendkívüli hatékonysággal képes elnyelni a napsugárzást. Az északi félgömb hóval borított területei fölött elnyelése különösen hatékony, nagymértékben hozzájárul a hó és jég olvadásához, az Északi-sarkvidék átlaghőmérsékletének gyors emelkedéséhez. Regionális elterjedése ellenére a Föld-légkör rendszer globális energiamérlegének megváltoztatásában napjainkra a szén-dioxid mögött a második legfontosabb tényezővé lépett elő. Kibocsátá-

sának csökkentése tehát egyszerre jelenthetné egészségkárosító és légkört melegítő hatásainak *azonnali* mérséklését. A globális kibocsátás trendjéből ítélve e cél megvalósításától még messze vagyunk, késlekedésünk következményei viszont egyelőre beláthatatlanok.

A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Kulcsszavak: koromrészecskék, levegőszennyezés, biomassza-égetés, egészségkárosító hatás, napsugárzás elnyelése, melegítő hatás, éghajlat-módosítás

IRODALOM

- Ackerman, Andrew S. – Toon, O. B. – Stevens, D. E. et al. (2000): Reduction of Tropical Cloudiness by Soot. *Science*. 288, 1042–1047. DOI:10.1126/science.288.5468.1042 • <http://cires.colorado.edu/science/groups/pielke/classes/atoc7500/Ackerman.pdf>
- Andreae, Meinrat O. – Gelencsér András (2006): Black Carbon or Brown Carbon? The Nature of Light-Absorbing Carbonaceous Aerosols. *Atmospheric Chemistry and Physics*. 6, 3131–3148. DOI:10.5194/acp-6-3131-2006 • <http://tinyurl.com/pk5ul9s>
- Anenberg, Susan Caspar – Talgo, K. – Arunachalam, S. et al. (2011): Impacts of Global, Regional, and Sectoral Black Carbon Emission Reductions on Surface Air Quality and Human Mortality. *Atmospheric Chemistry and Physics*. 11, 7253–7267. DOI:10.5194/acp-11-7253-2011 • <http://www.atmos-chem-phys.net/11/7253/2011/acp-11-7253-2011.pdf>
- Bond, Tami C. – Bhardwaj, E. – Dong, R. et al. (2007): Historical Emissions of Black and Organic Carbon Aerosol from Energy-related Combustion. *Global Biogeochemical Cycles*. 21, Gb2018, 1850–2000. DOI: 10.1029/2006GB002840, 2007 • <http://tinyurl.hu/19qo/>
- Bond, Tami C. – Doherty, S. J. – Fahey, D. W. et al. (2013): Bounding the Role of Black Carbon in the Climate System: A Scientific Assessment. *Journal of Geophysical Research*. 118, 11, 5380–5552. DOI: 10.1002/jgrd.50171, 2013 • <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/jgrd.50171/pdf>
- Epa (2012): *Report to Congress on Black Carbon*. Epa 450/R-12-001 • <http://www.epa.gov/airquality/blackcarbon/2012report/Cover.pdf>
- Flanner, Mark G. – Zender, C. S. – Randerson, J. T. et al. (2007): Present-day Climate Forcing and Response from Black Carbon in Snow. *Journal of Geophysical Research*, 112, D11, DOI: 10.1029/2006jd008003 • <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1029/2006JD008003/pdf>
- Gelencsér András (2004): *Carbonaceous Aerosol*. Springer, Dordrecht • <http://books.google.hu/books?id=6UqNc1hDDnoC&printsec=frontcover#v=onepage&q&cf=false>
- Hansen, James – Nazarenko, Larissa (2004): Soot Climate Forcing via Snow and Ice Albedos. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*. 101, 423–428. DOI: 10.1073/pnas.2237157100 • <http://www.pnas.org/content/101/2/423.full>

- Jacobson, Mark Z. (2002): Control of Fossil-Fuel Particulate Black Carbon and Organic Matter, Possibly the Most Effective Method of Slowing Global Warming. *Journal of Geophysical Research*. 107, 4410, DOI: 10.1029/2001JD001376 • <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1029/2001JD001376/pdf>
- Lamarque, Jean-François – Bond, T. C. – Eyring, V. et al. (2010): Historical (1850–2000) Gridded Anthropogenic and Biomass Burning Emissions of Reactive Gases and Aerosols: Methodology and Application. *Atmospheric Chemistry and Physics*. 10, 7017–7039. DOI:10.5194/acp-10-7017-2010 • <http://www.atmoschem-phys.net/10/7017/2010/acp-10-7017-2010.pdf>
- Ramanathan, Veerabhadran – Carmichael, Gregory (2008): Global and Regional Climate Changes Due to Black Carbon. *Nature Geoscience*. 1, 221–227. DOI:10.1038/ngeo156 • <http://climatechange-asiapac.com/resource/global-and-regional-climate-changes-due-black-carbon>
- Ramanathan, Veerabhadran – Li, F. – Ramana, M. V. et al. (2007): Atmospheric Brown Clouds: Hemispherical and Regional Variations in Long-range Transport, Absorption, and Radiative Forcing. *Journal of Geophysical Research*. 112, D22821, DOI: 10.1029/2006jd008124 • <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1029/2006JD008124/pdf>
- Shindell, Drew – Faluvegi, Greg (2009): Climate Response to Regional Radiative Forcing during the Twentieth Century. *Nature Geoscience*. 2, 4, 294–300, DOI: 10.1038/Ngeo473
- Smith, Kirk R. – Mehta, S. – Maeusezahl-Feuz, M. (2004): Indoor Air Pollution from Household Use of Solid Fuels. In: Ezzati, Majid – Lopez, A. D. – Rodgers, A. – Murray, C. J. L. (eds.): *Comparative Quantification of Health Risks: Global and Regional Burden of Disease Due to Selected Major Risk Factors*. Vol 2. World Health Organization, Geneva, Switzerland, 1435–1493. • http://www.who.int/healthinfo/global_burden_disease/cra/en/

GÁBOR ÁRON (1814–1849)

KÉTSZÁZ ÉVE SZÜLETETT GÁBOR ÁRON ŐRNAGY, A SZÉKELY TŰZÉRSÉG LÉTREHOZÓJA

Süli Attila

PhD, tudományos munkatárs, őrnagy,
Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum
suli.attila73@gmail.com

200 éve, 1814. november 27-én született Berecken Gábor Áron, a székely tüzérség megteremtője. Édesapja Gábor István, a város főjegyzője volt, aki a gyalogos határőrkatonák rendjéhez, azaz a 15. (2. székely) határőrezred állományába tartozott. Az utóbbi csoporthoz való tartozás Gábor Áron életének is meghatározó tényezőjévé vált. A határőrök szabad székelyek voltak, akik földdel is rendelkeztek. Ugyanakkor a határőr gyalogezredek tagjainak 18 és 50 év között katonai szolgálatot kellett teljesíteniük. A határőröknek a rendes szolgálat mellett évente ötven napot különféle gyakorlatokon kellett tölteniük. Elsődleges feladatuk a határok őrzése volt, de háborúban a hadszíntérre is vezényelhették őket. A családok mindennapi életüket csak a katonai törvények szerint élhették, ugyanez vonatkozott a gyermekeik iskoláztatására és nevelésére. Emellett maguknak kellett gondoskodniuk a ruházatukról, felszerelésükről, tisztjeik eltartásáról és sok más olyan teherről, amelyeket csak nehezen tudtak teljesíteni. Fentiek alapján nem véletlen, hogy Háromszék határőr lakossága mindenképpen szabadulni akart az 1764 óta ráerőszakolt kényszertől.

Gábor Áron a csíksomlyói gimnáziumban folytatta tanulmányait, amelyet a kitűnő eredményei mellett is kénytelen volt megszakítani. A 15. (2. székely) határőrezred parancsnoksága ugyanis visszaparancsolta őt az alakulat kötelékébe. Itt 1831 és 1845 között szolgált. Tekintettel arra, hogy az ezred háromfontos lövegekkel rendelkezett, minden századából négy főt tüzérnek képeztek ki. Ezek közé tartozott Gábor Áron is, aki a tüzérségi ismereteit Gyulafehérváron nyerte, ahol az 5. tüzérezred egy százada állomásozott. Feltehetőleg itt jutott a birtokába annak a tüzérségi szakkönyvnek, amely útmutatásai szerint az első székelyföldi lövegek készültek.

A katonai szolgálat mellett Gábor Áron asztalosmesterként biztosította a megélhetését. 1837-ben a berecki Finta család részére koporsót, 1844-ben a berecki templom számára szekrényt készített, 1848-ban pedig a gelencei templom megrendelése alapján dolgozott.

1848-ban azonban a magyarországi és erdélyi polgári átalakulás során felszínre törtek a székely határőrség eddig elfojtott problémái. A háromszéki határőri rend mind az országgyűléseken, mind a székgyűléseken

követelte a ráerőszakolt kényszerszolgálat eltörlését. A kérdést az erdélyi és magyarországi törvényhozások az eltérő érdekek sokasága miatt nem tudták orvosolni.

1848 szeptemberétől Erdély a polgárháború szélére sodródott. Először a 17. (2. román) határhozrend mondta fel az engedelmességet a magyar kormányzatnak, majd ez követte a III. balázsfalvi gyűlés által életre hívott román népfelkelés. 1848. október 18-án pedig báró Anton Puchner altábornagy, erdélyi főhadparancsnok az ország részt ostromállapotba helyezte.

A székelység azonban a magyar kormányzat mellett foglalt állást. Az 1848. október 16–19. között tartott agyagfalvi székely nemzeti gyűlésen kimondták az önvédelmi harc vállalását. A gyűlésről készült jegyzőkönyv 18. pontja szerint: „A székely nemzet, ámbár támadó háborút sem kezdeni, sem folytatni férfiasan meghatározta, azonban mivel a védelmi állás nemzetiségünk ismert harciassága mellett is kellő nyomatékkal úgy birand, ha jelesen néhány ágyúüteg urai leendettünk – Ezeknek beszerzésit a nemzeti gyűlés a harangok e céljai fölajánlásával is elősegíteni meghatározta, minek következtében Bölon községe harangjait elsőbben föl is ajánlotta.”

A háromszéki „vezérkar”, amelynek Berde Mózes és Demeter József kormánybiztosok, valamint P. Horváth Albert főkirálybíró voltak a tagjai, rövidesen hazatért, mivel nem értettek egyet Berzenczey László kormánybiztos irányvonalával, azaz a székelység azonnali kimozdításával. Időközben a környező törvényhatóságokból, többek között Gyergyóból és Brassó-vidékről vészjósoló hírek érkeztek Sepsiszentgyörgyre, a román és szász lakosság lázadásáról, illetve a sorkatonaság ellenséges magatartásáról. Berde már 1848. október 24-én tudatta br. Vay Miklós erdélyi

királyi biztossal, hogy Brassóban a jól felszerelt sorkatonaság és a román felkelés ellenséges állást vett fel Háromszékkel szemben. Míg a helyi határőrök és nemzetőrök a székely táborban harcolnak, addig törvényhatóságuk teljesen védtelen maradt. Berde sorai szerint „Azonban fájdalommal kell jelentenem, hogy nekünk ágyúnk egy sincs, muníciónk felette kevés, valamint fegyverünk is.” Ennek következtében Vaytól ötezer fegyvert, hat ágyút, löszert és pénzt sürgetett.

E feszült légkörben terjedt el az a hír, hogy a szászok az Erdővidéken fekvő, katonailag a székely határőrség parancsnoksága alá, közigazgatásilag a Bardóc fiúszékhez tartozó magyarhermányi vasbánya melletti hutában ágyúkat öntenek. A hír eljutott Sepsiszentgyörgyre is, ennek hatására Berde Mózes segédkormánybiztosnak nevezte ki vargyasi Daniel Gábor erdővidéki birtokost, és az alábbiak végrehajtásával bízta meg: a rendelkezésre álló, otthon maradt nemzetőrökkel (rezervisták) vizsgálja át a bodvaji bányatelepet; amennyiben igaz a hír, foglalja le a szászok által megrendelt lövegeket; ha nem, akkor vizsgálja meg annak lehetőségét, hogy az üzem képes-e ágyúkat önteni, ha igen, akkor rendeljen Háromszék számára négy vaságyút.

Daniel száz otthon maradt „rezervista” nemzetőrrel és a Vargyason lakó Gyertyánffy János birtokossal eleget tett a feladatnak. Ágyúöntés nyomait a legalaposabb átvizsgálás után sem sikerült fellelnie. Kérdésére a gyár-felügyelő kijelentette, hogy a megfelelő be rendezések hiánya miatt tökéletes ágyúkat önteni nem tud, de olyat igen, amelyek az ellenség ijesztgetésére jók. Ennek alapján Daniel rendelt írásban négy löveget.

A bodvaji kohót és bányát az örmény eredetű Zakariás család 1843-tól bérelte a kincstártól. Zakariás Antal bányászati hiva-

talát a tulajdonát képező csíkszentdomokosi rézbánya mellett állította fel. Zakariás bánya-tisztje, vagy ahogyan abban a korszakban neveztek, bányaművezetője Bodor Ferenc volt.

1848. november elején Gábor Áron Háromszék Kormányzó Bizottmányának megbízásából már Magyarhermányban tevékenykedett az ágyúöntés érdekében. A szék megbízásából 1848. november 4-én felkereste őt a székely táborból betegsége miatt hazatért Turóczi Mózes kézdivásárhelyi rézöntő, egy-néhány mesterember és az alsócsernátoni Végh Antal társaságában. Gábor Áron az „ágyúformával” dolgozott, de Turóczi szerint a munka „semmiképpen nem nézett célra-vezetőnek”, így Turóczi és Végh rövid tanácskozás után úgy döntöttek, hogy hazatérnek Kézdivásárhelyre, és otthon próbálnak meg egy „rézagyút” önteni. Gábor Áron Bodvajban maradt, ott fából kifaragott egy formát és öntetett három ágyút. Turóczi szerint az öntőmester német anyanyelvű volt. Azonban az ágyúcsőn a folyuk annyira ferdén volt öntve, hogy a Sepsiszentgyörgyön megtartott próbánál a három löveg közül egynek még a próbálóvénél kitört az oldala, a második „félelmesen mutatta magát”, de a harmadikkal végrehajtott lövészet sikeres volt.

Ettől kezdve a hatfontos lövegek állandó szereplői voltak a törvényhatóság önvédelmi harcának. Gábor Áron a kezdeményezésével óriási szolgálatot tett az ország és a székelység szabadságharcának. Érdemeivel a szék lakossága is tisztában volt, így a december 23-án tartott bizottmányi gyűlésen az alábbi határozat született: „Bizottmányi gyűlés azon érdeknek, melyek sokszor érintett Gábor Áront, a székely nemzet irányában díszítik és azon készségnek, mellyel a nemzet szabadsága kivívására működik szemtanúja lévén, midőn Gábor Áront tüzér főhadnagynak kijelöli,

csak azon kedves kötelességét teljesíti, mellyel ily egyénnek tartozik. Ugyanazért Gábor Áront tüzér főhadnagynak utólagos jóváhagyás reményében ki is nevezi. Mely felől az illető Táborparancsnokság oly hozzáadással értesítendő, hogy nevezett tüzér főhadnagy Gábor Áron fizetéséről gondoskodjék”

Gábor Áron bodvaji működésével párhuzamosan Turóczi Mózes rézműves két társával Kézdivásárhelyen egy két és félfontos bronzágyút készített, amelyet 1848. december 11-én adtak át Demeter kormánybiztosnak teljesen felszerelve.

Erdővidék 1848. november 25-től hadszíntérré vált, ettől kezdve az ágyúkészítés Sepsiszentgyörgyön folytatódott. Gábor Áron – aki Turóczi szerint nem volt megelégedve a hatfontos vaságyúkkal – a törvényhatóság székházában újabb vállalatot tett: a háromszéki települések által felajánlott harangokból (Sepsiszentgyörgy, Alsócsernáton, Kovászna, Étfalva, Gidófalva, Zágon, Bodza) négy darab háromfontos löveget készített. A munkálatok előkészítése december első felében folyt, ebben az időszakban maga Gábor Áron is Sepsiszentgyörgyön tartózkodott. A Háromszéki Kormányzó Bizottmány azonban nem volt megelégedve a munkák ütemével, ezért sürgették Gábor Áront, aki erre az 1848. december 30-án, a táborból írt levelében válaszolt. Kifejtette, hogy addig, amíg a felajánlott harangok nem érkeznek meg Sepsiszentgyörgyre, érdemben nem tud nekikezdeni az ágyúöntésnek. Ennek alapján a Kormányzó Bizottmány azonnal intézkedett a fenti települések irányában a felajánlott harangok Sepsiszentgyörgyre történő szállítására, és erről Gábor Áront is tájékoztatták.

A megkezdett munkálatokat azonban rövidesen félbe kellett szakítani a császári hadvezetés és a szék között kötött fegyverszü-

neti szerződés előírásai miatt. Az utóbbi szerint a háromszékiek birtokában lévő lövegeket át kellett adni a császári félnek megsemmisítés végett. Azonban „csak” három ágyút szállítottak a fenti célból az aldobolyi hídhöz, hat löveget pedig Kézdivásárhelyen elrejtettek.

1848. december közepén József Bem vezérőrnagy vezetésével megindult a magyar erők ellentámadása, melynek következtében rövidesen felszabadult Észak-Erdély. Bem 1849. január 12-én bevonult a császári csapatok által kiűrtett Marosvásárhelyre. Ezzel párhuzamosan Gál Sándor őrnagy, Háromszék önvédelmi harcának egyik vezetője 1849. január 14-én levelet intézett Kézdivásárhely városához. Ebben kifejtette, hogy emlékei szerint az árapataki szerződést elfogadó népgyűlésen a felszólalására elfogadták, hogy a haderőszervezés, az ágyú- és lőszerkészítés a továbbiakban is folytatódik. Azonban keserűen tapasztalta, hogy az utóbbiakat leállították és ismételt sürgetésére sem indították újra. Erre újból felszólítja a várost, és közli, hogy a részletekre vonatkozóan a szükséges utasításokkal ellátta Gábor Áron tüzér hadnagyot, akinek a főhadnagyi előléptetése hivatalosan még nem volt megerősítve. Gábor Áron szoros kapcsolatban állt Türoczi Mózással és a kézdivásárhelyi ágyúkészítő mesterekkel, és velük karöltve látott neki a munkálatok újjászervezésének. Itt határozhatták el – hogy szemben Türoczi és munkatársainak korábbi eljárásával – a lövegeket nem fogják fűrni, hanem az idő rövidsége és a fokozott igények miatt a lyuka-san öntés technológiáját alkalmazzák.

Ennek ellenére az ágyúöntési munkálatokat csak január 22-én kezdték meg. Németh László háromszéki kormánybiztos az 1849. január 23-án, Sepsiszentgyörgyről írt levelében már az alábbiakról tájékoztatta Beöthy Ödön teljhatalmú országos biztost: „Az ágyúk

öntését, lőpor és gyutacskészítést Kézdivásárhelyt tegnap megkezdetni elrendeltem, melynek következtébe tegnap már egy ágyú formába is volt, s kifűrésa is holnap-holnapután meglesz. Van hat felszerelt ágyunk, s míg az ellenségtől béke fejében elrontott más háromból mást öntettünk. A gyutacskészítőt megszőktették ugyan, de remélem nélküle is sikerülend készítenünk, de addig is, míg kísérletünk sikerülne, e cikkel kérjük megküldeni.” A legnagyobb problémát azonban a nyersanyaghiány jelentette, ezért Gál Sándor ezredes tárgyalásokat folytatott Zakariás Antallal, a csíkszentdomokosi rézbánya tulajdonosával és Bodor Ferencsel, a bányauzem vezetőjével. Ennek eredményeképpen január 26-án már 89 mázsa 64 font réz érkezett Balánbányáról Kézdivásárhelyre. Udvarhelyszék tisztsége február végén 10 mázsa vasat és 2 mázsa cint küldött, márciusban pedig harangokat összesen kb. 30 mázsa súlyban. Emellett március 5-én elrendelték a települések harangjainak a fenti célra történő begyűjtését.

A kézdivásárhelyi ágyúöntés további eredményeiről ismételten egy Németh László-jelentésből nyerhetünk ismereteket, amelyet a kormánybiztos február 22-én készített Csány teljhatalmú országos biztos számára. E szerint: „A löport, gyutacsot s ágyúkat Kézdivásárhelyen lelkesen gyártják, a löport Szacsvai, a gyutacsot Gábriányi és ifjabb Jancsó József gyógyszerészek. És az ágyúkat a lelkes Gábor Áron tüzér főhadnagys s ifjabb Türoczi Mózes készítik. Gábor Áron azon felül, hogy éj és nappalát fáradhatatlan munka közt tölti, most a napokba 400 egynéhány váltó forintokat tett le a haza oltárára. E páratlan hazafi, kinek Háromszék mindent köszönhet, a főhadnagyságnál sokkalta többet érdemel.” Majd így folytatja a sorait: „Ép ma van készen 6. hatfontos ágyunk. Gyárunkból minden nap

ha anyagunk van kettő kijöhet, s ha az idők nehezednek, többi harangjainkot is ágyúvá kovácsoljuk.” Azaz január 22. és február 22. között Kézdivásárhelyen hat darab hatfontos löveg készült el. A napi két ágyú elkészítése a helyi üzem rendkívüli teljesítményét mutatja, ez azonban a nyersanyag- és pénzhiány miatt többnyire kihasználatlan maradt.

A kézdivásárhelyi üzem sikereinek függvényében Gál ezredes terveket dolgozott ki Mikó Mihály és Németh László kormánybiztosok bevonásával a székelői hadiipar kibővítésére. Egyrészt intézkedtek a báró August von Heydte császári őrnagy által elpusztított magyarhermányi vasöntőde helyreállítására, és e célból 2000 forintot utalványoztak Bodor Ferenc bányaművezetőnek. Gál ezredes kezdeményezésére a csíkszentdomokosi rézbányán is megkezdték egy ágyúöntő és löporkészítő üzem felállítását. A döntésben Gál csíki lokálpatriotizmusán kívül gyakorlati és racionális érvek is szerepet játszottak. Egyrészt a vidék biztonságosabb és jobban védhető volt, másrészt viszont így ki lehetett küszöbölni a nyersanyagszállításból adódó idő- és pénzvesztést. Gál az érveit az 1849. február 26-án Csányhoz írt levelében így foglalta össze: „Továbbá az ágyúöntés és löporkészítés K[ézdi]vásárhelyen szüntelen foly, mely az anyaghiány miatt csak kisszerű. Egyébiránt én rendelkeztem, hogy Csíkszék vidékében, mely a legbarátságosabb hely, a szentdomokosi rézbányán egy-két hét alatt ágyúöntő és löporgyár állíttassék fel, mire pénzt is előlegeztem és még akképp fogok rendelkezni, hogy ezen gyárak lehető tökéletesek legyenek, hogy több száz ágyú és több száz mázsa lőpor készülhessen, de mindenkélett felett büdöskő és cinre van szükségünk, méltóztat sietőleg az átszállítást illő helyről megrendelni.”. Az eredeti terven rövidesen mó-

dosulások történhettek, mert az ágyúgyár székhelyéül Csíkszeredát, míg a löporgyárára Csíkszék jelölték ki. Az előbbi létrehozásában Gál ezredes komoly szerepet szánt Gábor Áronnak, aki a csíkszeredai várban felépítendő két kemence céljaira 300 forintot vett fel. Noha Gál a terveihez a központi pénzsegélyt nem kapta meg, a munkálatokat a lehetőségeinek függvényében folytatta. Azonban a csíkszeredai ágyúöntőt nem helyezték üzembe, adataink szerint itt csak a kész lövegek felszerelése folyt.

A csíkszéki próbálkozásoktól függetlenül Kézdivásárhelyen a termelés folyt tovább. Gál ezredes március 22-én kelt jelentése szerint ebben az időszakban négy újabb löveget szereltek fel. A kimutatás szerint ekkor mintegy tíz löveg volt Háromszéken.

Gábor Áron ettől az időszaktól kezdve vitathatatlanul az erdélyi magyar hadiipar vezető személyisége lett. Fentebb már ismertettük, hogy a végül meg nem valósult csíkszéki ágyúöntésben is vezető szerepet szánt neki Gál ezredes. Így nem tekinthető véletlennek, hogy amikor Udvarhelyszéken a lövétei vashármorban is felmerült az ágyúöntés lehetősége, annak megvizsgálásával Gábor Áront bízta meg Csány teljhatalmú országos biztos. Sokkal fontosabb volt azonban az a megbízatás, amely a Kolozsváron létrehozandó ágyúöntő gyár létrehozására irányult. A feladat koordinálásával Csány ismételten Gábor Áront akarta megbízni. Csány az 1849. március 7-én, Kossuthhoz címzett levelében erről az alábbiakat írta: „Gábor Áront ide rendelem, megkésértem itt is az ágyúöntést. Harangokat hozatok az oláh falukból. Igyekeztem oda irányozom, hogy utódom jártabb téren haladhasson nálomnál.” Ennek alapján Csány többször is sürgette a kézdivásárhelyi katonai parancsnokságot, hogy Gábor Áront indítsák

el Kolozsvárra. A levelekre végül Németh László kormánybiztos válaszolt március 23-án, kifejtve, hogy jelen körülmények között nem tudja Gábor Áront útnak indítani, mivel az orosz betörésről szóló – egyébként alaptalan – hírek alapján feltétlenül szüksége van a közreműködésére. A Kolozsvárra indulás azonban még így is váratott magára. Ennek hátteréről Gál ezredesnek, az április 11-én Csányhoz írt leveléből értesülünk. E szerint: „Őrnagy Gábor Áron, kit a határszélen az álgúyk elhelyeztetésére küldöttem volt ki, éppen most érkezik vissza és jelenti, hogy Piatraig Moldovába bejárván egy 6000 főből és 8 álgúyból álló muszka sereg előnyomulását a Tölgyesi-szoros felé látá szemével, mely seregnek feladata a nevezett szoroson Székelyföldre betörni. Bem tábornagy úr rendeli, hogy Kézdivásárhelyen sietőleg 6 álgúyt szereltessek föl és külgyem két tartalék zászlóaljjal együtt Besztercére. Tehát nékem feladatomban a betöréssel fenyegetett szoros védelmére kellő erő fordítani és Bem tábornagy úr rendelkezésének is megfelelni. Minthogy legalább 12 álgúyt kell felszereltetni s ezek mellé a tüzekeket begyakoroltatni, azonkívül pedig a hermányi vashámorban az álgúygolyó öntést megkezdetni, nem marad egyéb hátra, mint őrnagy Gábor Áront legalább 8 napig igénybe venni, azután Kolozsvárra kiküldöm őtet – néhány napokra – őt tehát mintegy 22-én Kolozsvárra megérkezik.”

Gábor Áron április 26-án már Kolozsváron volt, innen keltezte ugyanis azt a levelét, amelyet Csányhoz írt a helybéli álgúgyár létrehozásának feltételeiről. Legelőször felhatalmazást kért arra, hogy az üzembe, akit szükségesnek tart felvehesse. Mivel a városban kevés mesterember volt, elsősorban a besorozott szakemberek munkájára kívánt támaszkodni. A költségei fedezésére előzetesen

ezer forintot igényelt a teljhatalmú országos biztostól. Így Csány az április 27-én Kossuthhoz írt jelentésében optimizmussal közölte az alábbiakat: „A napokban Gábor Áron megkezdte az álgúyöntést is. Az álgúy sohasem sok. Az osztrákok nem sokat hagynak kezünk közt, igen tudnak reterálni. Engedje az ég, hogy ennek folytonos gyakorlatában maradjanak.”

A nagy reményekkel és kormányzati támogatással induló gyár terve azonban füstbe ment. Gábor Áron tárgyalásai a kolozsvári mesteremberekkel ugyanis nem vezettek eredményre. A kudarcért a felek természetesen egymást okolták. A legnagyobb ellentét a munkabér mértékében volt, az utóbbi ugyanis Kolozsváron lényegesen nagyobb volt, mint a Székelyföldön. A vita a helyi sajtóban, az erdélyi magyar kormányzat orgánumának tekinthető *Honvéd* hasábjain folyt.

Csány elfogadta Gábor Áron érveit, és a május 2-án Kossuthhoz írt levelében így fogalmazott: „A salétromkészítés megy, de az álgúyöntést itt meg nem kezdhetem, mert minden elővigyázat, alkudozás dacára is hatszor, mondom, hatszor annyiba kerülne az álladalomnak, mint Kézdivásárhelyt. Azért oda szállítom az anyagokat. Gábor Áront, a csuda székely művészt kiküldöm körültekintés végett Nagyváradra.”

Az álgúyöntés tökéletesítése érdekében Gábor Áron kezdeményezte Csánynál, hogy Nagyváradra utazhasson, tanulmányozva az ottani gyártási technológiát. Az erre vonatkozó rendeletet a teljhatalmú országos biztos május 4-én állította ki.

Az országos hírnév és szakmai sikerek mellett Gábor Áront a magánéletben is nagy öröm érte ebben az időszakban: élettársa, Jusztina fiúgyermeknek adott életet. Sajnos a csecsemő háromhetes korában elhalálozott,

a temetéséről Gábor Áron legközvetlenebb munkatársa és barátja, Turóczy Mózes gondoskodott.

Gábor Áron a debreceni látogatása folyamán Kossuth Lajos kormányzóval is tárgyalt, aki elfogadta Csány javaslatát a kézdivásárhelyi üzemek fejlesztése érdekében. A célra hatvanezer forintot biztosított, melyből tízezerrel azonnal kiutaltak. A kormányzónak egyetlen kérése volt a tüzér őrnagyhoz: készítsenek számára két hatfontos löveget, amelyet fűrészeléssel öntsenek. Ebben az időszakban született meg Gábor Áron őrnagy kinevezésének megerősítése, és ekkor tanulmányozta a nagyváradi üzemben a hadiröppentyűk gyártását. Elképzelését Turóczy Mózesnek az alábbiak szerint fejtette ki: „Légyen a golyó 3, 6, 12 fontos üres vagy masszív mind egy-egy 18 hüvelyk hosszú vas pléh csövöz köztött – egy olyan mérnöki asztalformáról – annélkül hogy duranna – vagy csak az asztalkát meg is mozdítaná 1000-1500 s még több lépésig el is taszítja – eget ront bont – éppen mint az ágyúnál – sőt kártétset is lehet vele legjobban hányatni – sebesebben megy a tüzelés vele mint az álgúnál – sokkalta kevesebbe kerülven mint az álgyu.”

Gábor Áron hazatérése után nagy intenzitással kezdte meg a hadiüzemek fejlesztését, az újabb lövegigények kielégítését, valamint a tüzérek kiképzését. Rövidesen azonban kiderült, hogy a pénzhiány miatt a kiutalt tízezer forintot más célra kell felhasználni (például tüzérek kiképzése) így a hadiüzemek fejlesztése végül elmaradt.

Gábor Áron 1849. június 5-én, a székely tüzérség parancsnokaként arról tájékoztatta Csány utódját, Szent-Iványi Károlyt, hogy Czetz János tábornok rendelete következtében megkezdte egy hatfontos ágyúüteg készítését, amelyet Nagyszébenben tüzértarta-

lékként kívántak felhasználni. A hat lövegből négyet már útnak indított. Emellett szintén Czetz rendeletére megkezdtek két 10 fontos tarack készítését a gyulafehérvári ostromsereg részére. Az utóbbit, illetve a hatfontos ütegből elmaradt két ágyút is rövidesen indítani fogják a rendeltetési helyeikre. Ezzel párhuzamosan Gábor Áron 40 mázsa vöröszet rendelt meg Zakariás Antal tulajdonostól, a csíkszentdomokosi rézbányából. 1849. június 10-én elkészültek az első „székely” hadiröppentyűk, amelyek három- és hatfontosak voltak. Az utóbbiak csapatpróbájára 1849. június 10-én került sor Kézdivásárhely határában.

A kézdivásárhelyi üzemben – Orbán Balázs szerint – hatvannál több ágyút öntöttek. Turóczy Mózes hatvannégy ágyúról ír. Bodola Lajos a háromszéki hadiipar összteljesítményét hetven lövegben határozta meg. Ezzel szemben Kossuth Lajos kormányzó az 1849. június 21-én Görgei Artúr hadügyminiszterhez írt levelében az alábbiakat írta: „Bemnek Erdélyben 36.000 gyalogsága van, de e közt mintegy 10.000 nem rendes erő – haszontalan szabadcsapatok. – Van ehhez 90 ágyúja, de közte 12 rakett – mit ő nem szeret és 30 kézdivásárhelyi – mi csak ott helyben használható – különben igen tökéletlen...” A korabeli számadások hiányában, csak az utólagos visszaemlékezésekre hagyatkozva, a Háromszéken öntött lövegek pontos számát megállapítani sajnos nem lehet.

Időközben a moldvai határszélről kedvezőtlen hírek érkeztek Háromszékre, az orosz csapatok összevonásáról és betörési szándékáról. Így Gábor Áron az 1849. június 17-én írt levelében arról tájékoztatta Szent-Iványi országos teljhatalmú biztost, hogy a Nagyszébenbe ígért két hatfontos ágyút most nem tudja küldeni.

1849. június 19–20-án az orosz csapatok a Tömösi-szoroson betörték Erdélybe, és szétverték a brassói hadosztályt. Június 23-án Kőkös és Prázmár között megverték a székelylelvi hadosztályt, majd június 25-én elfoglalták Sepsiszentgyörgyöt és Kézdivásárhelyt. Az itteni hadiüzemeket pedig feldúlták. A pusztítás mértékéről Németh László kormánybiztosnak, az 1849. július elsején, Kosuth Lajos kormányzóhoz intézett jelentéséből értesülhetünk. E szerint: „A kézdívásárhelyi gyárakba is hasonlóképp nagy kárt okoztak, de még is hamar ki ujjulható. Sze-

rencsénk, hogy az elrejtettük ágyúinak való érc anyagok, eltemetett golyók épségesen megmaradtak.”

1849. július 2-án, az Uzon és Kőkös között vívott harcokban életét veszítette az erdélyi magyar hadiipar legnagyobb alakja, Gábor Áron tüzér őrnagy. Halálával a háromszéki ágyúgyártás története véget ért.

Kulcsszavak: 1848–1849 forradalom és szabadságharc, Erdély, Háromszék, Berde Mózes, Gábor Áron, ágyúöntés, Turóczi Mózes, Csány László, tüzérség.

IRODALOM

Bözödi György (1974): Gábor Áron 1849-ben. In: *Arcok, eszmék, tettek*. Kriterion, Bukarest, 234–257.
Bözödi György (2002): Gábor Áron és „hűség árnyéka”. In: Bözödi György (egybegyűjt.): *Székel századok. Történelmi tanulmányok*. (Bibliotheca Transylvanica) Pallas–Akadémia, Csíkszereda, 212–220.

Egyed Ákos (2008): *Háromszék 1848–1849. Forradalom, szabadságharc*. Harmadik, bővített kiadás. Charta, Sepsiszentgyörgy, 126–138.
Egyed Ákos (2010): *Erdély 1848–1849*. Pallas–Akadémia, Csíkszereda, 425–440.
Süli Attila (in print): *Erdély hadiipara 1848–49-ben*. Kézirat.

RÖVID SZÁMVETÉS AZ MTA KOLOZSVÁRI TERÜLETI BIZOTTSÁGÁNAK ELSŐ, 2007 ÉS 2014 KÖZÖTTI IDŐSZAKÁRÓL¹

Péntek János

az MTA külső tagja
pentekj@gmail.com

Nyolc évvel ezelőtt, a 2006. évi májusi közgyűlés után vált nyilvánossá a szándék, majd októberi rendkívüli közgyűlés döntött arról a Magyar Tudományos Akadémia, hogy 2007. január 1-től területi bizottságot hoz létre Romániában Kolozsvár központtal (ez az időpont egybeesett Románia belépésével az Európai Unióba). Magam 2007. januárjában kaptam a megtisztelő felkérést az MTA elnökétől, Vizi E. Szilvesztertől, hogy egy bizottság vezetőjeként vegyek részt a területi bizottság megszervezésében. Az akkori romániai köztestületi tagság (közel négyszáz fő) közjegyző jelenlétében, két fordulóban választotta meg képviselőjét, majd a külső tagokhoz társulva 2007. szeptember 28-án, az MTA vezetőinek jelenlétében, ünnepi külsőségek között a Területi Bizottság (KAB) vezetőségét: Péntek Jánost elnökként, Csibi Vencelt, Egyed-Zsigmond Imrét, Kása Zoltánt, Kovács Andrást alelnökként, Szenkovits Feren-

cet tudományos titkárként. Velük együtt Vizi E. Szilveszter és Görömbei András (a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság [MTKEB] akkori elnöke) hivatalosan, a jogi bejegyzés szerint szintén alapítói a KAB-nak. Az Akadémia elnöke történelminek nevezte az eseményt, a jövőre nézve pedig azt helyezte kilátásba, hogy ez a területi bizottság két-három éven belül minden tekintetben felzárkózhat a már évtizedek óta működő öt magyarországihoz. A 20. század elkülönítő történelmi eseményei, korszakai után, az MTA mostani szerkezetében, működésében és státusában valóban újnak és történelminek tekinthető ez a fejlemény. Az Akadémia ma érvényes alapszabálya ezt így rögzíti: „Az Akadémia határon túli területi bizottsága az MTA Kolozsvári Területi Bizottsága (KAB; működési területe: Románia).” (45.§/10) A bizottság kettős felhatalmazást és bizalmat érezhetett maga mögött: a romániai köztestületi tagokét, valamint a Magyar Tudományos Akadémiáét, amely tudományos súlyával és presztízsével ebben a térségben is erősíti az akadémiai szellemet. Az Akadémiához való közvetlen tartozás és a területi szerveződés az intézményesülés, a kapcsolatépítés, az együttműködés új lehetőségeit nyitotta meg.

¹ A szöveg elnöki beszámolóként hangzott el az MTA Kolozsvári Területi Bizottsága (KAB) tisztújító testületi ülésén, 2014. június 21-én. Az ülésen jelen volt Kocsis Károly az MTA levelező tagja, a MTA *Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság* elnöke és Tarnóczy Mariann, az Akadémia Határon Túli Magyarok Titkárságának vezetője.

Mivel a kezdeményezésben, a 2006. évi döntés előkészítésében erdélyieknek tudomásum szerint nem volt szerepük, a némelyek számára meglepő esemény a mi környezetünkben kimondatlanul is felvetette a kérdést: mit keres az MTA Erdélyben, Romániában? Magyarországon e kérdés párjaként: mi keresnivalójuk van az erdélyieknek az Akadémián? Túlekedés, nagyravágás a mostani politikai konjunktúrában? A közelmúltban, az EME (*Erdélyi-Múzeum Egyesület*) 150 éves évfordulója alkalmából (2009) több tudománytörténeti tanulmány jelent meg, de ezek – érthetően – nem érintették az MTA és Erdély viszonyát, és ez a kérdés az MTA történetét tárgyaló munkákban is jórészt eliskad. Lehet ezt jóhiszeműen úgy értelmezni, hogy a Tudományos Akadémia „magyar” jelzőjét soha senki nem értelmezte csak „magyarországi”-ként, hiszen például Bolyai János vagy Apáczai Csere János folyamatosan a magyar tudomány emblematisztikus személyiségei voltak. De az sem alaptalan feltételezés, hogy – némi intézménytörténeti amnéziával – a maiak természetesen csak magyarországiak tekintik. Ennek az amnéziának leginkább az az alapja, hogy 1949-ben az Akadémiát szervezetileg is az országhoz, az ország határaihoz igazították, arra szűkítették.

A távolabbi történelem mégis másról tanúskodik. Arról, hogy ami most történik, visszatérés ahhoz az eredeti, „normális” állapothoz, amikor – már létrejöttkor – az MTA jelen volt az akkor is különálló Erdélyben is, az erdélyiek pedig ugyanúgy tagjai voltak az Akadémiának, mint a magyarországiak. Az Akadémia első elnöke – már a kezdetektől haláláig, 1855-ig – gróf Teleki József volt, aki itt kezdte iskoláit Kolozsváron, háza is itt állt a Farkas utca és a Minorita utca sarkán, 1848-ban és az azt megelőző hat évben kormány-

zója is volt Erdélynek. (Ő is az amnézia áldozata, jelentős nyelvészeti és történetési munkássága ellenére méltatlanul elhalványult Széchenyi árnyékában, például az 1997-ben, Nagy Ferenc főszerkesztésében megjelent *Magyar Tudóslexikonban* egyáltalán nem szerepel.)² Az MTA 189 éves történetének első négy évtizedében az akkor is két haza tudósai együtt voltak az Akadémia keretében, mai szemmel úgy is értelmezhetjük, az alapító és alelnök Széchenyi István Magyarországot, az elnök és könyvtáralapító Teleki József szimbolikusan Erdélyt képviselte. Erről a korszakról, a reformkorról, némi ma is érvényes tanulsággal állapítja meg az *Erdély története*: „A Magyar Tudományos Akadémia felbecsülhetetlenül sokat tett a tudományművelők egyéni elszigeteltségének feloldása érdekében. 1832-ben 70 tagja közül 9 volt erdélyi, 1847-ben 170 közül 22.” (Miskolczy, 1986, 1258.) 1867 után, a következő négy évtizedben ugyanannak az országnak a polgáraiként voltak tagjai az erdélyiek is az Akadémiának, de 1920 után is még gyakorlatilag 1949-ig. Ezt követte a négy évtizedes karantén, amikor az erdélyiek már sehova sem tartozhattak. 1990 után pedig elindult újra a közeledés folyamata: kívül, de már belül is, belül, de még kívül... Ennek a közös, majd elkülönülő létnek a szomorú bizonyossága és mementója az a szürke márványtábla a Házsongárdi temetőben, amely az itt nyugvó negyvenhárom akadémikus nevét örökíti meg Bölöni Farkas Sándorétól (1842) Maros Dezsőéig (2011).

Ilyen történelmi háttérrel lehetett jelentős eseménynek tekinteni a KAB megalakulását, és – noha ellendrukkerekben sem volt hiány

² Az amnéziát részben enyhíti, hogy halála 150 éves évfordulóján, 2005-ben éppen a *Magyar Tudomány* emlékezett meg róla (Körmenydy – Mázi, 2005).

– ennek ismeretében volt lelkes támogatója indulásunknak például Jakó Zsigmond professzor. Hogy valóban történelmi volt-e ez az esemény, abban én még mindig bizonytalan vagyok. Hogy bizonyosak lehessünk, ahhoz az Akadémiának is erősítenie kell a jelenlétét, bizonyítania kell szándékát, azt, hogy igényt tart a romániai magyar tudományosságra, nekünk, erdélyieknek pedig szintén el kell döntenünk: igényt tartunk-e a Magyar Tudományos Akadémiára, kívánjuk-e az erdélyi, néha továbbra is belterjes, amorf tudományosságban az akadémiai szellemet, a szellemi autoritást, a megmérettetést, az értékek valódi rendjét. A politológusok jól tudják, hogy a kisebbségi közösség legtöbb gondja államhiányos állapotával függ össze, tudományosságának gyenge pontjai pedig az akadémiai szellem hiányával. Nem beszélve arról az evidenciáról, hogy a létszámában eleve szubkritikus erdélyi magyar tudományosság szervezeti beépítettség és megfelelő kapcsolódások nélkül vegetálásra ítéli önmagát mind a tudományos képzésben, mind a kutatásban. Erre az elmúlt években több alkalommal próbáltam meg felhívni a figyelmet, testületi üléseinken is: a belterjességre, a kritika, a felelősség hiányára, a minőségbiztosítás szükségességére a képzésben és a kutatásban.

A külső tagsággal, a külső köztestületi tagsággal, a Domus programokkal és vendég-házzal, a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsággal és a Titkársággal a korábbi sehova sem tartozás állapotából a mostani köztes helyzetébe, a *külső* státusba jutott el a romániai magyar tudományosság, a Területi Bizottság megalakulásával pedig már úgy tűnt, a *belső-külső* sémából is kiléphetünk. A KAB indulásakor ugyanis biztató volt, hogy első betűjét senki nem *külsőként* értelmezte, hanem *kolozsváriként*, romániai hatáskörrel.

Akkor és később is az Akadémia minden illétékese azt hangsúlyozta, hogy azonos a státusa a már működő magyarországiakéval, hogy finanszírozása nem a támogatási keretből történik, hanem a költségvetésiből. Ebben a szellemben az MTA elnökségének ajánlására és utólagos jóváhagyásával a KAB szervezeti és működési szabályzata is a meglévő mintákat követi. Ez határozta meg a szervezeti felépítést, a szakbizottságok szerinti működést, folyamatosan azt az elvet követve, hogy a KAB integrál, de nem centralizál. Lehetőségei és a köztestületi tagság igényei szerint összefogja a műhelyeket, a területileg, intézményileg a Bukarest, Csíkszereda, Marosvásárhely, Kolozsvár, Nagyvárad, Temesvár központokban és a kisebb településeken szétszórtságban dolgozó tagságot.

A leglátványosabb bővülés a köztestületi tagság létszámában volt: hét év alatt ez a szám megkétszereződött (most közel nyolcszáz), a külső tagok számának alakulásában az elhalálozások és az új tagfelvételek kiegyenlítették egymást, ebben tehát nem történt változás (akkor tizenhét volt, most tizenkilenc). A bővülés tényénél fontosabb, hogy végbement a 70–80-as évek nemzedéki szakadéknak áthidalása, megtörtént a nemzedékváltás, az aktív (nem nyugdíjas korú) köztestületi tagok aránya ma már mintegy 75%. A nagy számok azonban mindig csalókéak: ha az erdélyi magyar népesség létszámához viszonyítva nézzük az arányokat, akkor a fokozattal rendelkezők vagy akár a külső tagok száma még mindig alacsonynak mondható.

A létszámbeli növekedéssel növekedett a tagság igénye is, fokozódtak az elvárások az Akadémia jelenléte iránt. A KAB lehetőségei azonban – a korábbi ígéretek ellenére – nem változtak: a kompetenciáit meghatározó státusa és a költségvetési kerete változatlan

maradt, nem közeledett a magyarországiakéhoz, annak ellenére sem, hogy ez utóbbiaké is közben lényegesen csökkent. Ha a számbeli növekedéshez viszonyítjuk, mostani lehetőségeink jóval szerényebbek, mint kezdetben voltak. Az indulási állapotában befagyott költségvetési keretben nem is gondolhattunk az MTA Alapszabálya által a területi bizottságok számára előírt olyan feladatok ellátására, mint: „támogatják a tudományos kutatókat, a kutatók külföldi kiküldetését [erre egy alkalommal volt lehetőségünk], a tudományos utánpótlás nevelését, pályázatokat írnak ki, és díjjal jutalmaznak a legjobb pályamunkák szerzőit, tudományos munkákat jelentenek meg... stb.” Az MTA semmilyen döntési jogkörrel nem ruházta föl a testületet, javaslattevő, konzultatív és véleményezési szerepét alig vette igénybe, noha ilyen jellegű közreműködésünket felajánlottuk. Egyetlen lehetőségünk volt, és ezzel éltünk is: az MTK EB keretében mindig kifejtettük véleményünket, javaslatainkat.

Ez a helyzet inkább demoralizálta, mint motiválta a szakbizottságok munkáját. Az MTA következetes tudománypolitikája révén a tudományos állampolgárság nemrég még jóval előtte járt a közjoginak, a most záruló hároméves ciklusban azonban a kettős állampolgársággal megváltozott a helyzet. A tudománypolitika és a nemzetpolitika továbbra sincs szinkronban egymással: az egyik előre lépett, a másik mintha hátra. Pedig a tudományos életben különösen fontos volna, hogy összhang legyen a szimbolikus kijelentések és a valóságos helyzet között. Újra és folyamatosan hivatkozni lehet Teleki József 1843-ban kifejtett akadémiai programjára, amelynek lényege: a nyelv, a nemzet és a tudomány „öszvesítése” (idézi Körmeny–Mázi, 2005, 227.).

A remélnél jóval szűkebb mozgásterünk és a belső, sokszor demoralizáló szellem ellenére testületünk, tagságunk, titkárságunk eredményesen végezte munkáját. Azt túlzás volna mondani, hogy mindenki meglepődésére, hiszen mi vagyunk a legkevésbé elégedettek azzal, amit végeztünk, amit végezhetünk. Köszönöm a titkárság hatékony közreműködését, dr. Szikszai Mária munkáját, a korábbi és a most leköszönő elnökségnek, hogy egyetértésben dolgozhattunk.

A fiatalok talán az idősebbeknél inkább ismerték fel az akadémiai szervezetség lehetőségeit, és ezt a köztestületi tagság jelen lévő, választott képviselője is tükrözi. Remélem, mindenki érezhette azt a törekvésünket, hogy tiszteljük és megbecsüljük idősebb tagtársainkat, és lehetőségeink szerint elismerjük, támogatjuk a fiatalokat. Hogy végül díjakat alapíthattunk, és adhattunk át elsősorban sikeres fiatal kutatóknak, azért köszönet illeti testületünk két külső, támogató tagját: Székely Zsuzsát és Péter Pétert. Minden év szeptemberében, tanévkezdés előtt, fórumot szerveztünk a magyar felsőoktatás vezetőinek részvételével. Mandátumunk első három évében elemzést készítettünk, és jelentettünk meg a romániai magyar felsőoktatás helyzetéről, fejlesztésének kilátásairól: az a nyugtalanító érzésem, hogy éppen azok nem vették jó néven, akik hasznát vehették volna (Salat et al., 2010). Lehet, hogy hasonló sorsa lesz második vállalkozásunknak is, amely arra irányult, hogy láttelelet és leltárt készítsünk a romániai magyar tudományosság 2002–2012-es időszakáról. Köszönöm a szerzőknek, a szakbizottságoknak, hogy vállalkoztak saját szakterületük eredményeinek összefoglalására (tőlünk független okok miatt a kötet ősszel fog megjelenni). A teljes nyíltság és nyitottság jegyében kapcsolatokat építettünk ki a Ro-

mán Akadémia tagjaival, kolozsvári bizottsággal, (közgyűléseinkre szinte minden alkalommal eljött a kolozsvári fiilálé elnöke, több ízben az Akadémia elnöke), ennek is köszönhető, hogy többségi oldalról senki nem kifogásolta az MTA romániai jelenlétét. Az MTA elnöke és Felügyelő Bizottsága, az MTA főtitkára, az MTA MTK EB korábbi és mostani elnöke, a többi területi bizottság, amelyekkel kölcsönös és szoros volt a kapcsolat, mindig elismerően értékelték munkánkat.

Abban, amit az előbbieken megpróbáltam tömören összefoglalni, az értékelés és az önértékelés is benne van. Köszönöm az MTA vezetőinek, külön a most is jelen lévőknek, Kocsis Károly akadémikusnak és Tarnóczy Mariann osztályvezetőnek, valamint Németh Tamás akadémikusnak, az előző főtitkárnak, és Dudits Dénes akadémikusnak, korábbi alelnöknek, akik hivatalból, de még inkább hivataluktól függetlenül bíztak bennünk, támogattak bennünket. Köszönöm a magyarországi társbizottságok megértő, önzetlen támogatását, szolidaritását, a most lezáruló ciklusban elnöki funkciót betöltő akadémikusokét: Bitskey Istvánét (DAB), Bíró Péterét (VEAB), Dékány Imrét (SZAB), Kosztolányi Györgyét (PAB) és Lakatos Istvánét (MAB). Szelíd emberségét, barátságát, töretlen bizalmát megidézve emlékezem Görömbei Andrásra, a KAB egyik alapítójára, az

MTA MTK EB korábbi elnökére. Több világhírű tudóst láthattunk vendégül az *Értékek Akadémiája* sorozatunk előadójaként, hadd köszönjem meg nekik is, és nyugtázzam elégtétellel, hogy senki nem volt, aki ne fogadta volna el meghívásunkat.

Úgy látom – az indulás, a kiépülés és az elmúlt közel hét esztendő tanulságaként és értékeléseként –, hogy a Kolozsvári Területi Bizottság – jórészt tőle független okok miatt – nem stabilizálódott a remélt mértékben sem az Akadémia szerkezetében, sem a romániai magyar tudományosságban, de jó az irány, és jelentős az előrelépés. Továbbra is közös felelőssége az MTA-nak és a mi Területi Bizottságunk megválasztandó vezetőségének, hogy erősítse hatását és jelenlétét. Ha ez nem történik meg, az Akadémia saját presztízsét gyengítheti, a KAB pedig létében válik teljesen szimbolikussá. Pedig ki vonhatja kétségbe, hogy Erdély benne van a magyar tudomány múltjában, jelenében, és hogy benne kell lennie a jövőjében, benne volt az MTA múltjában, fél lábbal benne van a jelenében, és nincs külső akadálya annak, hogy újra szerves része legyen. Ezen kell dolgozni.

Kulcsszavak: az MTA tudománypolitikája, Kolozsvári Területi Bizottság (KAB), erdélyiek az MTA-ban, külső tagság, külső köztisztületi tagság, létszámnövekedés, nemzedékváltás

IRODALOM

Csata Zsombor – Márton J. – Papp Z. A. – Salat L. – Péntek J. (2010): *Az erdélyi magyar felsőoktatás helyzete és kilátásai. Tümpontok egy lehetséges stratégiához.* Az MTA Kolozsvári Területi Bizottsága–Ábel Kiadó, Kolozsvár • http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdfi355.pdf

Körmendy Kinga – Mázi Béla (2005): „Önállás, nemzetiség, és nemzeti nyelv nélkül még nemzet nem vergődhetett nagyobb fényre.” 1855. február 15-én,

150 éve hunyt el gróf Teleki József nyelvész-történész, a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke. *Magyar Tudomány*, 2, 225–231. • <http://www.matud.iif.hu/05feb/10.html>

Miskolczi Ambrus (1986): Erdély a reformkorban. In: Köpeczi Béla (főszerk.) (1986): *Erdély története 1830-tól napjainkig.* Akadémiai, Budapest, 1193–1424.

Nagy Ferenc (főszerk.) (1997): *Magyar Tudóslexikon A-tól Zs-ig.* Better–MTESZ–OMIKK, Budapest

A jövő tudósai

Tisztelt Olvasó!

A kutatók utánpótlásával – fiatal tudósokkal foglalkozó melléklet negyvenötödik számában a *Nemzeti Kiválósági Program* célját és eredményeit foglaljuk össze.

Kérjük, ha a nők tudományban betöltött helyzetével vagy az ifjú kutatókkal kapcsolatos

témában bármilyen vitázó megjegyzése vagy javaslata lenne, keresse meg a melléklet szerkesztőjét, Kiss Ritát az alábbi e-mail címen.

Kiss Rita

az MTA doktora

BMGE, Mechatronika,

Optika Gépészeti Informatika Tanszék

rikiss@mail.bme.hu

NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAM „EGYÜTT A TUDOMÁNYÉRT”

A Nemzeti Kiválóság Program célja és részprogramjai

A hazai hallgatói, oktatói és kutatói szférát támogató, valamint a külföldön tevékenykedő kutatókat hazahívó Nemzeti Kiválóság Program – *Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése* elnevezésű program 2012 áprilisában indult. Az Új Széchenyi Terv kiemelt programjaként két év alatt a meghirdetett ösztöndíjakra több mint ötezer mesterszakos hallgató, doktorandusz, doktorjelölt, fiatal és tapasztalt oktató-kutató, határon túli magyar anyanyelvű és külföldi oktató-kutató, vendégtanár adta be pályázatát, közel egyharmaduk a támogatást elnyerte.

A program célja Magyarországon egy átfogó, a tehetséges hallgatók számára és a kutatói életpálya egészében a kutatók számára támogatást kínáló pályázati és támogatási konstrukció létrehozása, működtetése. A korábban elérhető felsőoktatási, kutatói ösztön-

díjak jellemzője, hogy többnyire csak részcélok megvalósítását szolgálták, és nem tették lehetővé az oktatói-kutatói életpálya tervezhetőségét, az egyéni karrier összes szakaszához kapcsolódó, egymásra épülő támogatásokat. Fontos továbbá a kiváló kutatómunkák végzéséhez egy érdekeltségi és motivációs rendszer kialakítása, különösen a műszaki és természettudományok területén. Kiemelten szükséges olyan ösztönző környezet kialakítása, amelynek révén a külföldön dolgozó magyar kutatók számára vonzóvá és lehetővé válik a Magyarországra történő visszatelepülés. Mindemmel fontos a felsőoktatási kutatóhelyek és a gazdasági szektor közötti kapcsolatok serkentése az intézményekben születő innovációk társadalmi-gazdasági hasznosulásának segítségével.

A program egy országos és egy konvergencia-régióra vonatkozó kiemelt projektből áll. Összköltségvetése 6 750 000 000 Ft, aminek 14,8%-a, 1 000 000 000 Ft az országos, míg 85,2%-a, 5 750 000 000 Ft a konvergencia-program működését biztosítja. Az országos program keretében a Budapesten és Pest megyében működő felsőoktatási intézmények

hallgatói, oktatói és kutatói, míg a konvergencia-régióban a vidéki egyetemekről érkező hallgatók, oktatók és kutatók nyújthattak be pályázatot. A két projekt egymást kiegészítve, szoros összefüggésben működik. A program döntéshozó szerve a Magyar Zoltán Kuratórium, amely jelenleg 14 tagból áll:

Elnök: dr. Tökéczki László; alelnök: dr. Karatson Dávid; tagok: Bojársky András, dr. Bódis József, dr. Erdei Anna, dr. Kandikó József, dr. Kuminetz Géza, dr. Lovas Rezső, dr. Pázmány Tamás, dr. Szántay Antal, dr. Szendrő Péter, dr. Weisz Ottó, Nagy Dávid, Sunyovszky Szilvia.

A Kuratórium döntését nyolc szakértői bizottság készítette elő: Agrártudományi bizottság; Bölcsészettudományi, művészeti, és hittudományi bizottság; Műszaki bizottság; Orvostudományi bizottság; Társadalomtudományi bizottság; I. Természettudományi bizottság (biológia, föld-, környezet-, és multidiszciplináris természettudományok); II. Természettudományi bizottság (fizikai, kémiai-, valamint matematikai és számítástudományok); Interdiszciplináris társadalomtudományi bizottság.

A szakértői bizottságok munkáját közel hatszáz bíráló segítette. Az ösztöndíjak az országos és a konvergencia-régiókban összesen öt részprogram keretein belül kerültek meghirdetésre (URL 1). Az ösztöndíjak összege 100 000 Ft és 1 000 000 Ft között változik célcsoportonként függően, a támogatás időtartama 2–24 hónap.

I. részprogram

(Magary Zoltán részprogram)

A részprogramon belül mesterszakos hallgatóknak, doktoranduszoknak, doktorjelölteknek, fiatal posztdoktoroknak és tapasztalt kutatóknak szóló ösztöndíjfelhívások jelentek

meg. A részprogram egyik célja az volt, hogy a kiemelkedő tudományos teljesítménnyel és nemzetközi elismertséggel bíró, külföldön dolgozó magyar oktató-kutatók hazatérését elősegítse, továbbá a hazai felsőoktatásba történő beilleszkedésüket anyagilag és szakmailag támogassa. Ezen a részprogramon belül valósult meg a külföldi oktató-kutatók hazai felsőoktatásba történő beilleszkedésének támogatása is. A részprogramon belül az alábbi ösztöndíjak kerültek meghirdetésre:

- Eötvös Loránd hallgatói ösztöndíj
- Apáczai Csere János doktoranduszi ösztöndíj
- Jedlik Ányos doktorjelölti ösztöndíj
- Erdős Pál fiatal kutatói ösztöndíj
- Magary Zoltán posztdoktori ösztöndíj
- Szentágothai János tapasztalt kutatói ösztöndíj tapasztalt oktató-kutatóknak
- Szent-Györgyi Albert hazahívó posztdoktori ösztöndíj
- Szent-Györgyi Albert hazahívó ösztöndíj tapasztalt kutatóknak
- Neumann János ösztöndíj fiatal külföldi kutatóknak
- Neumann János ösztöndíj tapasztalt külföldi kutatóknak.

II. részprogram

(határon túli részprogram)

A program célcsoportja a romániai, szlovákiai, ukrainai és szerbiai magyar mesterszakos hallgatók, doktoranduszok, doktorjelöltek és oktató-kutatók. Célunk a határon túli magyar nemzetiségű tudományos utánpótlás erősítése, a tehetséges hallgatók és oktató-kutatók támogatása és nemzetközi színvonalú kutatási projekteken keresztül integrálásuk a nemzetközi és magyar tudományos életbe. További cél a támogatottak kompetenciáinak fejlesztése, kutatási motiváltságuk növelése,

a tudományos pálya propagálása a határon túli magyar közösségek körében, a tudományos karrierválasztás ösztönzése, és a kiöregedő határon túli egyetemi magyar tanárutánpótlás elősegítése. A részprogramon belül az alábbi ösztöndíjak kerültek meghirdetésre:

- Határon túli kiváló hallgatói ösztöndíj
- – doktori ösztöndíj
- – fiatal oktató-kutatói ösztöndíj
- – tapasztalt oktató-kutatói ösztöndíj.

Duna-stratégiához kapcsolódó részprogram

Az országos program III. részprogramjában csak az Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetemen közgazdaság, történelem, politológia, állam- és jogtudományok területén tevékenykedő hallgatóknak, doktoranduszoknak, fiatal és tapasztalt kutatóknak, valamint vendégoktatóknak szóló ösztöndíj-felhívásokat jelentettünk meg. A részprogramon belül az alábbi ösztöndíjak kerültek meghirdetésre:

- Andrássy Európa ösztöndíj mesterszakos hallgatóknak
- – doktoranduszoknak
- – tapasztalt vendég oktató-kutatóknak
- – fiatal oktató-kutatóknak
- – tapasztalt oktató-kutatóknak.

„Új Közép-Európa” részprogram

A konvergencia-program IV. részprogramjában a pályájuk kezdeti szakaszán álló, ígéretes szakmai teljesítménnyel bíró, kutatói vagy oktatói tapasztalattal, vagy nemzetközi munkavégzési gyakorlattal is rendelkező magyar és külföldi kutatók magyarországi oktatói és kutatói törekvéseit támogatjuk azáltal, hogy elősegítjük bekapcsolódásukat a hazai felsőoktatás kiemelkedő színvonalú, nemzetközi elismertséggel bíró kutatóközpontjaiba. Az ösztöndíjprogram kiemelt támogatást bizto-

sít a komplex társadalmi jelenségek interdiszciplináris kutatása számára. A program célja, hogy az ösztöndíjas kutatók bevonásával elősegítse a már intézményesült, vagyis felsőoktatási intézményekben szervezeti egységként működő, felsőoktatási intézményekhez kapcsolódó kutatóközpontok további fejlődését, nemzetközi elismertségű kiválósági központtá alakítását. A részprogramon belül az alábbi ösztöndíjak kerültek meghirdetésre:

- Új Közép-Európa fiatal kutatói ösztöndíj
- – kiváló kutatói ösztöndíj
- – nemzetközi elismertségű, tapasztalt kutatói ösztöndíj.

Egyéb ösztöndíjak

Az országos program IV., és a konvergencia-program III. részprogramjának keretein belül – államközi megállapodás alapján – azon montenegrói, albán és macedón állampolgárságú kiváló hallgatókat támogatjuk, akik az útmutatóban megadott tudományterületeken angol nyelvű képzést folytató magyarországi felsőoktatási intézménybe mesterképzésre nyertek felvételt. Az ösztöndíj célja a tehetséges hallgatók kutatási tevékenységének és szakmai fejlődésének támogatása, melynek eredménye magas színvonalú, figyelemre méltó publikáció (szakdolgozat, diplomamunka, TDK-dolgozat vagy tudományos cikk) létrejötte. A részprogramon belül az alábbi ösztöndíjak kerültek meghirdetésre:

- Albánia–Magyarország hallgatói ösztöndíj
- Macedónia–Magyarország hallgatói ösztöndíj
- Montenegro–Magyarország hallgatói ösztöndíj
- Albánia–Magyarország vendégtanári ösztöndíj
- Montenegro–Magyarország vendégtanári ösztöndíj.

tudományterületi besorolás (szakértői bizottságok alapján)	támogatott pályázatok száma összesen	arány az összes támogatott pályázathoz képest (%)
agrártudományok	105	5,55
bölcsészettudományok, művészetek, hittudomány	240	12,69
műszaki tudományok	212	11,21
orvostudományok	325	17,19
társadalomtudományok	283	14,97
természettudományok I.	401	21,21
természettudományok II.	256	13,54
interdiszciplináris társadalomtudományi bizottság	69	3,65
összesen	1891	100

1. táblázat

A Nemzeti Kiválóság Program eddigyi eredményei

2012 májusában jelent meg az első pályázati felhívás, eddig összesen hatvan kiírás zárult le. Jelenleg egy, a konvergencia-programba tartozó felhívás van meghirdetés alatt határon túli doktoranduszok és doktorjelöltek részére.

Támogatott pályázatok száma, felsőoktatási intézmények és tudományterületek közötti megoszlása

Pályázati felhívásainkra 5360 pályázat érkezett be, ebből 4846 érvényes pályázat került szakértésre. 1891 pályázat nyert támogatást, melyből 452 fő mesterszakos hallgató, 472 fő doktorandusz, 345 fő fokozatszerzési szakaszban lévő doktorjelölt, 486 fő fiatal oktató-kutató, 132 fő tapasztalt oktató-kutató és 4 fő vendégtanár.

A támogatott pályázatok tudományterületi megoszlását tekintve elmondható, hogy a támogatott pályázatok 35%-a természettudományi területről érkezett. A társadalomtu-

dományi pályázatok 15%-ot, az orvostudományiak 17%-ot, a bölcsészettudományiak 13%-ot, a műszaki tudományhoz tartozók 11%-ot képviselnek a támogatott pályázatok közül. Az interdiszciplináris társadalomtudományi bizottság az Új Közép-Európa részprogram keretében beérkezett pályázatokat értékelte, 3,65% volt e részprogramban nyertes pályázatok aránya (1. táblázat). A pályázatok támogatása országos lefedettséget biztosít. A legtöbb nyertes pályázat (585) befogadó intézménye a Debreceni Egyetem, de a Szegedi Egyetemről (500) és a Pécsi Egyetemről (242) is jelentős számú pályázatot tudunk támogatni (2. táblázat).¹ A támogatottak jelentős részét, közel 60%-át, a harminc év alatti hallgatók és oktató-kutatók teszik ki.

Az ösztöndíjakkal kapcsolatos igényt a beérkezett és nyertes pályázatok aránya is mutatja. A legtöbb pályázat az Apáczai Csere

¹ Terjedelmi okok miatt a 2. és a 3. táblázat csak a cikk internetes változatában tanulmányozható.

János Doktoranduszi (1394 db.) és a Magyary Zoltán Posztdoktori Ösztöndíj felhívásokra érkezett (1390 db.) A doktoranduszoknál háromszoros, a posztdoktoroknál 4,2-szeres volt a túljelentkezés. A legnagyobb igény a fiatal posztdoktori célcsoporton belül jelentkezett, mivel az országos programban közel tízszer annyi volt a pályázó, mint amennyi ösztöndíj odaítélésére lehetőség volt. A konvergencia-programban a Szentágothai János Tapasztalt Kutatói Ösztöndíj esetén több, mint négyszeres volt a túljelentkezés. A meghirdetett ösztöndíjprogramokat átlagosan háromszoros túljelentkezés jellemezte (3. táblázat).

A Magyary Zoltán Posztdoktori Ösztöndíjra pályázók nagy számának is köszönhetően a pályázatok értékelésénél azok, akik tudományos fokozatukat 3 évnél nem régebben szereztek, hátrányba kerültek azokkal szemben, akik ennél hosszabb ideje tevékenykednek posztdoktorokként. Ezért e célcsoporton belül új ösztöndíjat hoztunk létre: az Erdős Pál Fiatal Kutatói Ösztöndíj kifejezetten azoknak a fiatal kutatóknak szolt, akik 3 évnél nem régebben szereztek PhD-/DLA-fokozatot.

A pályázók által vállalt tevékenységek

A pályázói vállalások teljesülésének nyomon követése a beérkezett negyedéves beszámolók, az ösztöndíjas időszak végén benyújtandó záróbeszámoló alapján történik. A beszámolók ellenőrzése és feldolgozása folyamatos, a jelen cikkben bemutatott adatok a 2014. május 30-i állapotot tükrözik. Eddig az időpontig 399 db. záróbeszámoló ellenőrzése történt meg. A záróbeszámoló jelentős részének beérkezése az év második felében várható, így év végére ezen adatok mennyiségében jelentős emelkedés várható.

A program egyik lényeges vállalása minden célcsoportnál az ösztöndíjasok által ké-

szített publikációk száma. A támogatási időszak alatt minden ösztöndíjasunk a pályázatban vállalt kutatási témában kötelezően egy publikáció elkészítését vállalja. A fenti időpontig beérkezett beszámolók alapján a támogatottak 875 folyóiratcikket és tizenkét tanulmányt írtak és csatoltak a beszámolójukhoz. A program támogatásával eddig hatvanöt könyvfejezet és kilenc könyv született, továbbá 255 tudománynépszerűsítő cikk készült el. A záró beszámolókat bíráló szakértők visszajelzései alapján az elkészült publikációk jelentős része magas színvonalú, a kutatómunka fontos rendszerezését tartalmazza, saját és további kutatómunka kiindulási pontja.

A tudományos eredmények hasznosulásának egyik fontos vetülete a tudomány és társadalom kapcsolata, párbeszéde. A tudományos élet működésének ugyanis alapvető feltétele a társadalom érdeklődése, támogatása, aktív részvétele az eredmények hasznosításában és esetenként a hasznosítással kapcsolatos vitákban is. Ösztöndíjasaink 1676 konferenciárészvételről számoltak be, melynek keretében 370 konferenciaabsztrakt született. A kutatási témájuknak megfelelő tudományos konferenciák, szimpóziumok, fórumok mellett saját szervezésű konferenciáinkon is lehetőséget adunk ösztöndíjasainknak, hogy eredményeiket bemutassák, publikációs és előadói készségüket gyarapítsák (URL 2). Mesterszakos hallgatóknál kiemelt vállalás volt a tudományos diákköri dolgozatok írása, a program támogatásával 269 készült el.

A Nemzeti Kiválóság Program célkitűzései között szerepel a kutatási eredmények befogadó intézményben történő hasznosítása. Ennek megfelelően ösztöndíjasaink tutori tevékenységet is végeznek, 1487 hallgatót vontak be kutatómunkájukba, ezzel TDK-, OTDK-dolgozatok, diploma- és szakdolgo-

zatok készítéséhez járultak hozzá. Támogatott pályázóink a befogadói intézményükben szemináriumokat tartanak, szakkollégiumi tevékenységet is végeznek. A beszámolók alapján 1364 szeminárium és szakkollégiumi tevékenység igazolása történt meg. Ösztöndíjasaink a fentiekén kívül 211 oktatási segédanyagot is készítettek. Pályázóink tudománypopularizáló tevékenységként kutatói blogot is vezetnek, eddig 196 internetes kutatói napló indult el. Ebben a Projektiroda is segíti a pályázókat, a program honlapján biztosítottunk felületet (URL 3), (URL 4).

A Nemzeti Kiválóság Program kiemelten támogatta többek között a műszaki tudományok területéről érkező pályázatokat, és örömmel támogattuk azokat a művészeti témájú pályázatokat is, amelyek a művészeti tevékenység mellett tudományos kutatómunkát is magukba foglalnak. A feldolgozott záró beszámolóinkban 113 műszaki és művészeti alkotást mutattak be ösztöndíjasaink, köztük egy mesterszakos hallgató (Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem) kutatótársával szabadalmat jelentett be. A fentiekén kívül tizenkét tanulmányútról számoltak be a pályázók. Ösztöndíjasainknak havi hírlevelünkben is lehetőséget adunk a bemutatkozásra (URL 5). A 2012 tavaszától működő projekt sikerességét mutatja, hogy a 6,75 milliárd forintos összköltségvetésből a támogatásra fordítható összeg megközelíti az 5,3 milliárd forintot, amelyből szinte a teljes összeg lekötésre került. Ösztöndíjasaink visszajelzése alapján az ösztöndíj az anyagi és szakmai elismerésen túl lehetőséget adott számukra külföldi tapasztalatszerzésre, nemzetközi konferenciákon való megjelenésre, valamint az ismeretterjesztő, tudománypopularizáló tevékenységeken keresztül eredményeik szélesebb körben történő bemutatására is.

A program eddigi eredményeit figyelembe véve elmondható, hogy a projektek közvetlen céljai megvalósultak. Átfogó pályázati és támogatási konstrukció jött létre, amelyben az egymásra épülő ösztöndíjkategóriák elősegítették az oktatói-kutatói életpálya tervezhetőségét, megteremtve ezáltal a kutatói utánpótlás bázisát. Ez az ösztöndíjrendszer a kutatói életpálya minden résztvevőjének lehetőséget nyújt, 2012 óta ugyanis az egyetemi oktatás-kutatás bármely szintjén dolgozók pályázhattak, az egyetemi hallgatóktól a doktoranduszoktól és doktorjelöltektől át a professzorokig.

A Nemzeti Kiválóság Program támogatási lehetőségeinek kiterjesztése a külföldi magyar fiatal kutatókra komoly hozzájárulás az ottani tudományos potenciál emeléséhez és a magyarországi kutatóközösségekhez való kapcsolódás lehetőségeinek megteremtéséhez. A program hozzájárult a hazai felsőoktatási fejlesztéshez, a kimagasló oktatási, kutatási-fejlesztési és innovációs tevékenység ösztönzéséhez.

Dobozi Melinda

PhD, szakmai vezető, Nemzeti Kiválóság Program,
TÁMOP 4.2.4. Az projekt
MelindaDr.Dobozi@kih.gov.hu

Kulcsszavak: *ösztöndíj, kutatás, kiválóság, pályázat*

HIVATKOZÁSOK

URL1: <http://www.nemzetikivalosag.hu/web/guest/osztondijprogramok>

URL2: <http://www.nemzetikivalosag.hu/web/guest/rendezvenyek2>

URL 3: <http://www.nemzetikivalosag.hu/web/guest/osztondijasaink-blogjai>

URL 4: <http://www.nemzetikivalosag.hu/web/guest/kutato-i-blogok>

URL 5: <http://www.nemzetikivalosag.hu/web/guest/hirlevel>

Kitekintés

INZULINTERMELŐ ŐSSEJTEK

Amerikai kutatók (StemCell Institute, Harvard University) olyan technológiát dolgoztak ki, amelynek segítségével embrionális őssejteket nagy hatékonysággal tudnak inzulintermelő hasnyálmirigysejteké alakítani. Douglas Melton és munkatársai azt remélik, hogy módszerükkel áttörést érhetnek el az egyes típusú cukorbetegség kezelésében.

Az egyes típusú diabétesz lényege, hogy az immunrendszer elpusztítja a hasnyálmirigy ún. *béta sejtjeit*, amelyek a vércukorszintet szabályozó inzulinhormont termelik. A szervezet inzulinszükségletét ezért teljes mértékben kívülről beadott inzulinnal kell biztosítani. Ám az így bevitt inzulinnal sok esetben nem lehet megközelíteni a természet oly tökéletes vércukorszint-szabályozását, és a vér ingadozó glükózszintje szövődményeket okoz: tönkretelheti az ereket, károsíthatja az idegeket. Ezért a kutatók régóta keresnek olyan megoldásokat, amelyek inzulintermelő sejtek beültetésével próbálnak hathatós vércukorszint-szabályozást produkálni, és így a szövődményeket megelőzni. A halottakból történő sejtátültetés kezdetben ígéretesnek tűnt, azonban az elmúlt években nem igazán váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ennek oka egyrészt a donorhiányban keresendő, másrészt abban, hogy az amúgy is nehezen megszerezhető, majd tenyészthető hasnyálmirigysejtek a beültetés után néhány évvel

már elvesztik működőképességüket, és az egész procedúrát újra kell kezdeni.

Melton és munkatársai azt állítják, hogy eljárásukkal embrionális őssejtekből inzulintermelő hasnyálmirigysejtek millióit lehet előállítani, ami nagy előny az eddigi próbálkozásokhoz képest. Az általuk produkált sejtek szerkezete és funkciója megfelel az emberi béta sejteknek, és a bennük lévő gének működése is igen hasonlatos. A kutatók cukorbeteg állatokat is kezeltek, amelyek néhány nap alatt meggyógyultak, és az eddigi kísérletekben hat hónapon át nem volt szükségük külső inzulinra.

Sok szakember azonban óva int a lelkesedéstől. Az embrionális őssejtek ugyanis rákot okozhatnak, és mivel a belőlük „készült” sejtek esetén is fennállhat ez a veszély, messze még az alkalmazás – mondják.

Az őssejtterápia másik útja, amikor testi sejteket, például bőrből nyert sejteket programoznak át őssejtszerű állapotba, és az így nyert ún. indukált pluripotens sejteket indítják el a differenciálódás útján. Ez személyre szabott kezelést tesz lehetővé, hiszen elvileg a beteg saját testi sejtjeiből hozhatók létre a pótolandó sejtek. *Jamanaka Sinja* (Shinya Yamanaka) e módszer kidolgozásáért 2012-ben orvosi Nobel-díjat kapott.

Meltonék saját bevallásuk szerint azért nem ezt az utat választották, mert amikor kutatásaikat elkezdték, ez a technika még nem állt rendelkezésre. Feltételezésük szerint azonban módszerükkel indukált pluripotens

sejtekből is lehet inzulintermelő béta sejteket produkálni.

A másik érv, amely egyelőre óva int a lelkesedéstől, az, hogy a kísérleti egerek cukorbetegségét nem autoimmun betegség okozta, ezért az állatkísérletek nem adnak információt arról, hogy a mechanizmusok, amelyek a betegek inzulintermelő sejtjeit korábban elpusztították, nem ölik-e meg a beültetett sejteket is. Nem beszélve azokról a korábbi más típusú próbálkozásokról, amelyek állatokban működőképesnek bizonyultak, emberben azonban nem.

Douglas Melton egyébként nem titkolja, hogy személy szerint is involvált a probléma megoldásában: két egyes típusú cukorbetegségben szenvedő gyermeke van.

Pagliuca, Felicia W. – Millman, Jeffrey R. – Gürtler Mads et al.: Generation of Functional Human Pancreatic β Cells in Vitro. *Cell*. 09 October 2014. 159, 2, 428–439. DOI: 10.1016/j.cell.2014.09.040

HOGYAN GYÓGYÍT AZ AGY STROKE UTÁN?

Svéd kutatók (Lundi Egyetem, Karolinska Intézet) olyan új mechanizmust fedeztek fel, amelynek segítségével agyi trombózis után az agy képes új idegsejteket létrehozni.

Amikor egy vérrög elzár egy éret az agyban, a környező idegsejtek oxigénhiányban szenvednek, és pusztulásnak indulnak. Az idegsejtek halálának számos következménye lehet, mozgási, érzékelési, szellemi funkciók károsodhatnak. Zaal Kokaia és munkatársai egerekben mesterségesen stroke-ot idéztek elő, és megállapították, hogy a sérült agyterületen lévő ún. *csillagsejtek* – asztrociták – az érkatasztrófát követően új, éretlen idegsejtek-

ké alakulnak. Ezek az éretlen sejtek aztán éretté válnak.

„Ez az első bizonyíték arra – mondja Kokaia, hogy az asztrociták olyan folyamatokat képesek elindítani, amelyek stroke után idegsejtek új generációjának kialakulásához vezetnek”.

A kutatók azokat a jelátviteli folyamatokat is azonosították, amelyek a csillagsejtek idegsejtekké történő átalakulását szabályozzák. Egészséges agyban ezek aktívak, és gátolják az átalakulást, tehát új idegsejtek nem születnek. Az agyi trombózist követően azonban a jelátviteli utak gátlása következik be, és a csillagsejtek elkezdhetik az új idegsejtek létrehozását.

A kutatók egészséges állatokon is végeztek kísérleteket, blokkolták bennük az említett jelátviteli folyamatokat, és ennek hatására az asztrociták új idegsejtekké alakultak. „Ez azt jelzi, hogy ezeket a folyamatokat nem csak a csillagsejtek indíthatják el. Olyan esetekben tehát, amikor egy betegség vagy sérülés miatt az elpusztult idegsejteket pótolni kell, az általunk felfedezett mechanizmus működésének befolyásolása új idegsejtek létrehozásának potenciális célpontja lehet” – mondja Zaal Kokaia.

Az új idegsejtek más sejtekkel speciális kapcsolatokat hoztak létre. Azt azonban még nem tudják a kutatók, hogy valóban betöltenek-e valamilyen funkciót, és milyen mértékben járulnak hozzá a stroke utáni spontán gyógyuláshoz. Spontán gyógyulásokat ugyanis mind állatokban, mind emberekben megfigyeltek.

Kb. tíz évvel ezelőtt ezek a kutatók bizonyították először, hogy stroke-ot követően a felnőtt agy saját neuronális őssejtjeiből új idegsejtek képződnek. Az új felfedezés ismét felhívja a figyelmet arra, hogy amikor az agyat

nagy csapás éri, például egy trombózis, komoly erőfeszítéseket tesz az öngyógyítás érdekében.

A neurobiológusok előtt ismert, hogy az egészséges agyban egy ősi agyterületen, a striátumban képződnek új idegsejtek. A svéd kutatók eredményei felvetik annak lehetőségét, hogy ezek egy része a helyi csillagsejtekből származik. Amennyiben a most felismert mechanizmusok emberben is működnek, felerősítésük nemcsak a stroke, hanem a degeneratív idegrendszeri betegségek, például a Parkinson-kór kezelésében is új lehetőségeket hozhat.

Magnusson, Jens P. – Göritz, Christian – Tatarishvili, Jemal et al.: A Latent Neurogenic Program in a Strocytes Regulated by Notch Signaling in the Mouse. *Science*. 10 October 2014. 346, 6206, 237–241. DOI: 10.1126/science.346.6206.237

A TÚL KICSI MÁR NEM OLYAN ERŐS

Nanoméretű, szilárd, kristályos ezüstrészecskéket vizsgálva folyadékokra jellemző viselkedést tapasztaltak amerikai, kínai és japán dolgozó kutatók.

A nanométeres szilárd anyagok méret- és alaktartása rendkívül fontos a nanotechno-

lógiai ipar számára. Az elektronikai alkatrészek között jelenleg is található már olyan, amelynek mérete a 10 nanométert (10 milliárdod méter) alig haladja meg, és ebben a mérettartományban a rugalmasság és képlékenység is szokatlan formában jelentkezhet.

A kísérletek során transzmissziós elektronmikroszkóp segítségével megfigyelték, hogy mechanikai hatásra az egyébként 962 Celsius fok olvadáspontú ezüst 10 nanométer alatti részecskéi szobahőmérsékleten folyadékcsepphez hasonlóan viselkednek, ahhoz hasonlóan deformálódnak. Valójában a részecskék belseje szilárd marad, a kristályszerkezet nem változik, de a külső, egy-két atom vastagságú héj képes mozogni. A mikroszkóppal észlelt jelenséget modellszámolások is megerősítették. Az eredmény gyakorlati oldalról segíthet a nanotechnológiában használt anyagok deformálódásának megelőzésében – a külső atomi rétegek mozgékonyasága jórészt kiküszöbölhető, ha a fémfelület megfelelően oxidált állapotban van –, és ugyancsak segíthet több, az extrém kis részecskék körében tapasztalható anomáliás viselkedés megértésében.

Sun, Jun – He, Longbing Lo, Yu-Chieh et al.: Liquid-like Pseudoelasticity of Sub-10-nm Crystalline Silver Particles. *Nature Materials*. Published online 12 October 2014. DOI: 10.1038/nmat4105

Gimes Júlia

Könyvszemle

*Gépfegyver, körömlakk, szájrúzs. . .
Tamási Erzsébet könyve
elméletekről, nőkről, terrorizmusról*

Az utóbbi évtizedekben külön szakterületté nőtte ki magát az – elsősorban a nők szerepére koncentráló – *genderkutató* a kriminológiában, különösen az erőszakos bűnözés és a terrorizmus részterületein. Hiszen látjuk, hogy növekvő számban jelennek meg nők különféle szerepekben terrorista alakulatok háttértárogatóiként és harcosaiként. Egyre több a muszlim női öngyilkos merénylő. 1985 és 2006 között a mintegy 220 nő adta az öngyilkos merénylők ötödét, ami anakronisztikus módon akár a muszlim nők emancipációs igényének erősödésére is utalhat. Ahogy Muriel Degauque vagy Samantha Lewthwaite példája igazolja, európai konvertita nők is felöltik a hidzsábot, és felveszik a fegyvert. A horvátországi magyar Horák Irén, Amina néven Anvar al-Avlaki jemeni al-Kaida-vezér felesége, férje halála után a közösségi médiában tudatta: „Minden álmom, hogy öngyilkos merénylő lehessenek, s Allahért kínhalált haljak!”

Maradt-e még Pokolban ördög? – kérdezi könyve mottójában Shakespeare-t idézve Tamási Erzsébet, ha egyszer minden női azonosságtudat, tradicionális szerepfelfogás, elvárás és sztereotípa semmivé foszlani vagy ellentétébe fordulni látszik, és marad a bábász rácsodálkozás a lemeztelenedett valóságra vagy annak médialenyomatára. Vajon miért

fokozódik a nők hajlama az erőszakos magatartásra a közönséges bűnözésben is, és miért vonzódnak egyre többen a politikai erőszak, vagy a *par excellence* terrorizmus felé, „...mi-ként jelennek meg a terrorizmus kapcsán a nemi szerepek, a velük kapcsolatos társadalmi elvárások, és milyen értelmezési keretben tárgyalja ezt a tudomány és a közgondolkodást irányító média?” Ezt a kérdést boncolgatja a több társadalomtudományi szakterületen is biztossággal mozgó szerző, diplomás kultúrantropológus és történész, tudományos fokozattal bíró kriminológus, és nem utolsósorban a pszichológia szerelmese. Hogy témája mennyire aktuális, azt az is jelzi, hogy a könyv előzményeként írott egyik tanulmánya már évekkel ezelőtt megjelent angolul egy nemzetközi terrorizmuskutató hálózat korlátozott hozzáférésű elektronikus felületén (*Females, Males, Terrorism*. EENeT – European Expert Network on Terrorism Issues. Studies – restricted access).

Tamási – régtől tudjuk – nem tartozik a konfliktuskerülő tudósok közé, ha kell, harcias, provokatív, máskor szerethetően ironikus vagy metszően szarkasztikus, de mindenkor egzakt és szabatos. Alig száz oldalra rúgó és félreérthetetlen utalásként vörös–fekete borítóba öltöztetett karcsú kismonográfiája mögött, ahogy ezt a hivatkozások bősége bizonyítja, többéves kutatómunka áll, eredménye ízig-vérig inter-, sőt transzdiszciplináris diszkurzív dolgozat, amelynek – a mellékletben foglalt esettanulmányokat nem szá-

mítva – tizenegy főfejezete részletekbe menően tárgyalja a nők önmagukról és a társadalom róluk alkotott képét, a feminizmus csábításait, a női agressziót, és a média terroristánőkkel kapcsolatos szimplifikáló profilalkotását. Mindezt tükrözteti a férfi és a férfierőszak társadalmi konstrukciójában. A szerző eközben nem válik női íróvá. Nem mondja, de érezteti – és talán nem is nagyon bánja –, hogy anakronisztikus módon az ember eredendő biológiai nőelvéisége a társadalmi szinten a férfielvéiség síkjára kerül, a társadalom eseményei – legalábbis ma még, bár talán már nem nagyon sokáig – csak ezen a síkon magyarázhatóak érvényesen, a nő pedig, legyen kispolgár vagy terrorista, csak a férfihoz viszonyítva tudja meghatározni és meg- vagy újraalkotni mindenkori önmagát.

Míg a szerző könyve törzsanyagában szellemét és kimerítő tárgyismeretét csillogtatja, az azt keretező nyitó és zárófejezetekben a tényeket engedi beszélni. Előljáróban a mértékadó nemzetközi szakirodalom részletes áttekintését nyújtja, lényegre törően és strukturált formában mutatja be a terrorizmus és az abban részt vevő nők karaktere, pszichológiája, szerepe körül kialakult elméleti értelmezéseket, miközben *expressis verbis* vagy legalább az utalás szintjén felveti mind a terrorizmus pszichológiai és szociológiai értelmezhetőségének, mind pedig a *gender*-orientációjú interpretációk, köztük a feminista kriminológia megkerülhetetlen, de nyitott kérdéseit. Tamási Erzsébet kérlelhetetlen kritikus és rendszerező. Elhatárolja a terrorizmust a közönséges erőszakos (női) bűnözéstől, rámutat a terrorizmussal kapcsolatos általános és a terroristánőkkel kapcsolatos különös sztereotípiák megalapozatlanságára és az ennek ellenére is fennálló médiahatékonyaságára, valamint arra, hogy a terrorizmus-

elméletek – empirikusan és statisztikailag bizonyító erejű kutatási anyag híján – jobbadán maguk is ezekből építkeznek, tehát nem tekinthetőek igazi tudományos elméletnek. Rávilágít, hogy az önmagukat tudományosnak mutató teoretikus és hipotetikus megközelítések gyakran végső soron a ma globálisan meghatározó érdekstruktúrába – a nemzetközi katonai, pénz- és médiahatalom alrendszeribe – ágyazódnak, e hatalmi és érdekviszonyok eufemizálására, igazolására, valódi szerkezetének eltakarására vállalkoznak. A kötet ki nem mondott, de logikailag megkerülhetetlen következtetése messze túlmutat a konkrét témaválasztáson, hiszen arra szolgáltat példát, hogyan lesz az eredeti, természeténél fogva „kritikai” társadalomtudományból nem csupán *non-critical science*, hanem *instrumental*, sőt hovatovább *instrumentalized sociology* – ráadásul éppen e tudományág felkent papjainak kezében. Arra is figyelmeztet, hogy ilyen módon a *mainstream* terrorizmus-diskurzussal együtt vizájára fordulhat, ideológiává silányulhat a *mainstream* feminizmus is, ha az emancipáció eszméáramlatából egy újfajta alávetettség legitimációjának eszközevé válik.

A munkát függetlenül kísérő, illetve záró eseteleírások olvasmányos tanúi az erőszakot alkalmazó politikai mozgalmak, és főként női résztvevőik sokféleségének, változatosságának és változékonyságának. Ezek jól mutatják, hogy a terrorizmusnak nevezett politikai erőszak jelenségei mindenkor egyediek, lényegi tartalmukat nem az alkalmazott eszközök, hanem a politikai célkitűzések adják. Kutatásukban és értelmezésükben a deskriptív-analitikus módszertanra támaszkodó politikatudomány elsődleges illetékessége vitathatatlan, a politikai normativitás pedig elfogadhatatlan. Bármennyire vigasztaló volna is, Ta-

mási Erzsébet mégsem tud derűlátó képet festeni a jövőről. Éppen ellenkezőleg, zárszavában ismét csak Shakespeare-t idézve rossz érzéseinek ad hangot: „*Úgy tűnik, a Pokol tényleg kiürült. Az ördögök már mind a földön vannak...*”

A „trendi” témaválasztás és a tudományos alaposág, valamint a művelt, de a témában nem szakértő olvasó számára is érthető nyelvezet egymást bizonyos mértékben ellentétező mozzanataiból összeálló egyensúly teszi a munkát élvezetes olvasmánnyá. Azonban ne menjünk el szó nélkül az apróbb, részben

szerzői, részben szerkesztői hiányosságok mellett! A kötetnek igencsak hasznára vált volna egy név- és tárgymutató, a távolról sem haszontalan, de ma már kötelező formai elemnek számító angol nyelvű rezümé hiánya pedig erősen nehezíthetné még akkor is, ha az nem von le a munka tulajdonképpeni szakmai színvonalából, időszerűségéből, érdekesítő voltából. (*Tamási Erzsébet: Terrorista nők. Budapest: Rejtel Kiadó, 2013, 108 p.*)

Póczik Szilveszter
tudományos főmunkatárs
Országos Kriminológiai Intézet

Mikro- és hatástörténetek – a kontinentális filozófia kezdeteiről

Zuh Deodáth első megjelent önálló kötete legalább két szempontból rendkívül aktuális és tartalmilag kortárs munka. Egyrészt egybevége a szerzőnek a Varga Péter Andrással szerkesztett és idén befejezett háromrészes sorozatával, amely Edmund Husserl korai és kései filozófiáját fogja át, és revidálja korábban magyarul hozzá nem férhető fordítások és egy Husserl-konferencia előadásai írásos változatának közreadásával (Lásd: Varga Péter András – Zuh Deodáth, 2009, 2011, 2013.). Zuh könyve, miközben önmagában is teljes alkotás, megfelelő segítség az új Husserl-fordítások értő olvasásához, és azok gazdag gondolatvilágának feltárásához.

Másrészt *A kontinentális filozófia kezdetei – Esettanulmány a korai Edmund Husserl-ről* c. könyv (amely a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen védett doktori disszertációt sajtó alá rendező sorozatban jelent meg [Zuh, 2013]) önmagában is egy rendkívül kurrens kutatási projektbe illeszkedik – nevezetesen az ún.

analitikus és kontinentális filozófia szétválásának és az egymással szemben mutatott, gyakorta meglehetősen ellenséges attitűdök megértésének projektjébe (Lásd például Preston, 2007; Haddock, 2012; Varga, 2013.).

Az utóbbi néhány évtizedben, Magyarországon pedig az utóbbi néhány évben ugyanis a filozófusok és filozófiatörténészek élénk érdeklődést tanúsítottak az iránt, hogy honnan is származik az analitikus és kontinentális filozófia, mikorra datálható azok megjelenése, illetve, hogy azonosíthatunk-e esetleg valamilyen közös („létező vagy épp nem létező”) tárgyat, átfedésben lévő problémahalmazt, ha pedig igen, akkor milyen körülmények játszottak szerepet e tradíciók elválásában. Hogy a korábbi, teljes mértékű szembenállás-konceptió tarthatatlan, már jó ideje szinte közhelynek számít, az analitikus oldalról talán épp Michael Dummett volt az, aki 1996-os, eredetileg 1989-es előadásaiból készült *Origins of Analytic Philosophy* (1996) c. munkájában rámutatott a közös gyökerekre.

Zuh könyve ebbe a kutatási keretbe illeszkedik, hiszen a kontinentális filozófia kezdeteinek egyes pontjait kívánja tisztázni, mind ezt pedig Edmund Husserl korai filozófiájá-

nak körbejárásával. Mindazonáltal ebben a kérdésben nem csupán a kontinentális filozófusok lehetnek érdekelték önmegértésükre való igényük miatt, hanem az analitikus filozófusok is, hiszen Zuh a könyvének egy jelentős részét a Frege–Husserl-kapcsolat feltárásának és argumentatív kifejtésének szenteli. Ehhez kapcsolódva, a bevezetés szerint a könyv egy rendkívül triviális tézist kíván védelmezni és artikulálni, miszerint „*adott korban, hasonló körülmények között élő, csak részben is azonos szellemi javakból részesülő személyek hatással vannak egymásra.*” (13., kiemelés az eredetiben) Miközben a kiinduló tézis valóban triviálisnak hat, a megvalósítása már korántsem az.

A könyv egyes fejezetei, noha korábban egyesek önálló tanulmányként is megjelentek (hazai és nemzetközi folyóiratokban), és így önmagukban is olvashatóak, illetve értelmezhetőek, az érveléshez szükséges tematikus egységek felmutatása révén egy koherens koncepció artikulálódik a könyvben.

A bevezetésként szolgáló első fejezetben a szerző bemutatja a korai Husserl és Gottlob Frege viszonyáról kialakult, bevett nézetet. Eszerint Frege Husserlnek az *Aritmetika filozófiája* című könyvéről írott, erősen kritikai hangvételű recenziójában elmarasztalja Husserl-t a pszichologizmus elfogadása és gyakorlása miatt, illetve figyelmébe ajánlja a jelentés és jelöllet közti különbségtételt, mindez pedig később jelentős mértékben befolyásolta azt, hogy Husserl milyen téziseket fogadott el a továbbiakban, és miképp változott az általa vizsgált problémák horizontja. Már ebben a fejezetben számos megjegyzést kapunk annak revidálásáról, hogy miért eltűzött az a fajta Frege-hatás emlegetése, miszerint Frege szubsztantív módon járult volna hozzá Husserl későbbi, *Logikai vizsgálódásokban* kifejtett

álláspontjának kialakulásához. Ezt a szerző alapvetően bizonyos módszertani fogások és elvek lefektetése és elkülönítése mentén vázolja ebben a fejezetben.

A második és harmadik fejezet egy rendkívül részletes kifejtését adja Husserl korai munkásságának Halléban. Zuh kitér az intézményes és akadémiai háttér bemutatására, belefoglalva Husserl habilitációjának és honosítási eljárásának elemzését és annak filozófiai relevanciáit, kitér a korszakban uralkodó alapvető filozófiai alapállásokra, autoritások kontextusba helyezésére, ezzel felvonultatva azokat a lehetséges referenciapontokat, amelyekre a későbbiek során szükség lesz a filozófiai és filozófiatörténeti érvelése során. Ez a két, majdnem a könyv negyedét kitevő fejezet rendkívüli mennyiségű történeti adatot, intézményes-strukturális leírást vonultat fel a szerző által bemutatni kívánt korszakból. Ezek a mélyreható elemzések szinte már-már a filológiai pontosság és precizitás szintjén operálnak a filozófia kontextusában.

Mindazonáltal a könyv negyedik fejezete adja a mű gerincét. A majd' hetven oldalas fejezet fő tárgya Husserl és Frege viszonya, a közöttük fellelhető hatások feltárása. Ezen a ponton a szerző egyfajta „transzcendentális érvelést” működtet, amely „az érvelési folyamat lehetőségi feltételeit kívánja felmutatni” (31.) egy mikroelemzés keretein belül. Ez a fajta mikroelemzés vagy mikrotörténet több fronton operál: a szerző körbejárja Frege és Husserl levelezését, Frege kritikus recenzióját, Husserl Fregére történő implicit és explicit, kiadott és kiadatlan hivatkozásait, a korszak intézményesen és teoretikusan meghatározó logikusait, és ezekre építi fel gondos érvmenetét a Frege–Husserl-viszonyról.

A könyv végül egy kiegészítő tanulmány-nal zárul Husserl konstitúcióelméletéről,

amely kapcsán a szerző úgy érvel, hogy „Husserl filozófiája értelmezhető konstitúcióelméletének kidolgozásaként is” (174.), illetve, hogy a „Husserl érett konstitúcióelméletének kialakulásához vezető korai gondolati fejlődés elemei adják annak lehetőségét, hogy a kontinentális filozófia fogalmának kialakulásáról szabatos leírást kapjunk.” (174.)

Vagyis Zuh könyvében végső soron arra tesz kísérletet, hogy megágyazzon egy még nagyobb ívű projekt számára, ami a kontinentális filozófia fogalom megszületésének körüljárását tűzi ki célul. Ezáltal a könyv alapvető érdeklődésre tarthat számot mindazoknál, akik a kontinentális filozófia korai artikulációja és mind intézményes, mind pedig fogalmi megszületése iránt érdeklődnek. Emellett az analitikus hagyomány oldaláról érkezők is találhatnak megfontolandó elgondolásokat, hiszen a Frege–Husserl-elemzések, amelyek teljes mértékben beleillenek a kontinentális filozófia születésének vizsgálatába, a konstitúcióelméleten keresztül, önmagukban is érdekes adalékokkal szolgálhatnak mind Frege újragondolásában, mind pedig az analitikus filozófia önmegértésében – abban, hogy hova vezethető vissza az analitikus filozófia, milyen hatásokkal kell számolnunk, és milyen intézményes, filozófiai és pszichológia processzusok zajlottak le a XIX. század végén, amelyek nem tették lehetővé, hogy Frege neve oly mértékben szolgáljon már a kezdetektől fogva az analitikus filozófia megalapozásában referenciapontként, mint Husserl a kontinentális filozófia kapcsán.

Mindazonáltal néhány kritikai megjegyzés mellett sem mehetünk el. Ami a könyv nagy előnye egyesek számára, az mások számára épp a hátránya lehet. Noha a művet alapvetően haszonnal kellene forgatnia mindenkinek, aki az analitikus filozófia kezdetei

és hatástörténeti kontextusa iránt érdeklődik, a könyv gerincét képező, filológiai részletességgel operáló mikrotörténeti és intézményes elemzések meglehetősen nehézkessé teszik olykor a szöveget. Aki pedig nincs ehhez szokva, az könnyen megtántorodhat attól, hogy végighaladjon ezen a rendkívül bonyolult ösvényen. Ám ha legyűrjük magunkban ezt a történettel szembeni ellenállást, mindenképp haszonnal forgathatjuk a könyvet, még analitikusként is.

Persze bizonyos pontokon óvatosan kell eljárunk. A szerző Frege-elemzései, még ha olykor rendkívül aprólékosak is, számos esetben meglehetősen madártávlatból fogalmazottak, az írói fókuszot Husserl elemzésére állítva. Miközben a szerző Husserl és Frege viszonyának elemzését és revidálását ígéri, Frege nagyon sok esetben egész egyszerűen kiszorol a képből, és nem tudunk meg alapvető dolgokat Frege hatástörténetéről, személyes filozófiai háttéréről, főbb motivációjáról, logikájának alapvetéseiről. Mindez nagyban segítené a könyv kontextuális beágyazottságát és a még átfogóbb kép megteremtését.

Az elemzések azonban számos kaput nyitva hagynak, és leginkább az a kérdés merül fel az olvasóban, főképp, ha az analitikus oldalról érkezik, hogy merre tovább? A szerző rendkívül elmélyült Husserl-tudása és az, amilyen magabiztossággal mozog a Husserl Archívum kiadott és kiadatlan anyagai közt, felveti a kérdést, hogy esetleg a mű alapvető elképzelése, előfeltevései és mikrotörténeti elemzései kitágíthatóak-e más analitikus szerzők és Husserl viszonyára. Elegendő itt Rudolf Carnapra gondolnunk, hiszen Guillermo Rosado Haddock *The Young Carnap's Unknown Master* (2008) című könyvében alapvetően Carnapra koncentrál, s a Husserl-ről szóló részek meglehetősen elnagyoltak,

ezzel meghagyva a lehetőséget arra, hogy újabb perspektívák felmutatásával árnyaljuk tovább az analitikus filozófia kezdeteinek képét is. (*Zuh Deodáth: A kontinentális filozófia kezdetei: Esettanulmány a korai Edmund*

Husserlről. Kolozsvár: Egyetemi Műhely–Bolyai Társaság, 2013, 249. p.)

Tuboly Ádám Tamás

doktori hallgató,

Pécsi Tudományegyetem Filozófia Doktori Iskola

HIVATKOZÁSOK

- Dummett, Michael (1996): *Origins of Analytic Philosophy*. Harvard University Press
- Haddock, Guillermo E. Rosado (2008): *The Young Carnap's Unknown Master*. Ashgate, Aldershot
- Haddock, Guillermo E. Rosado (2012): *Against the Current: Selected Philosophical Papers*. (Categories v. 4) Ontos, Frankfurt
- Preston, Aaron (2007): *The History of an Illusion*. Continuum, London – New York
- Varga Péter András (2013): *A fenomenológia keletkezése*. L'Harmattan, Budapest
- Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.): *Husserl és*

- a logikai vizsgálódások: Ismeretfilozófia és fenomenológiai filozófia*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2009.; Varga Péter András – Zuh Deodáth (vál., ford., bevez.) (2011): *Az új Husserl: Szemelvények az életmű ismeretlen fejezeteiből*. L'Harmattan, Budapest
- Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.) (2013): *Kortársunk, Husserl: Tanulmányok a 150 éves Edmund Husserl filozófiájáról*. Budapest: ELTE Eötvös, Bp.
- Zuh Deodáth (2013): *A kontinentális filozófia kezdetei – Esettanulmány a korai Edmund Husserlről*. (Doktori dolgozatok, Babeş–Bolyai Tudományegyetem). Egyetemi Műhely – Bolyai Társaság, Kolozsvár

Képzület és hasonlóság Zrínyi költészetében

A modern magyar irodalomkritika és -történet-írás hajnalán (18. sz. vége–19. sz. eleje) az addig Csipkerózsika-álmát alvó Zrínyi-költészet értelmezése egy csapásra megkerülhetetlen kérdés lett. Hamarosan e diskurzus egyik kulcsfogalma lett az eredetiség *versus* utánzás megítélése Zrínyi Miklós műveiben. Kiss Farkas Gábor szerint Zrínyi esetében az eredetiséget Kazinczy Ferenc hiányolta; Arany János megengedőbb volt, pedig már inkább benne élt a zsenikultuszos korban. „Ha Tasso, Virgil és Homér mellett mutatod ki a publicumnak [a *Szigeti veszedelmet*], szégyenszéklet fogsz vele kiállatni” – írta Kazinczy 1815. február 9-én Döbrentei Gábornak. Igaz, később árnyalta az imitációról tett kijelentéseit.

A mérvadó Aranyig talán nem is annyira Kazinczy, mint inkább Kölcsey Ferenc ítélete maradt. Eszerint Zrínyi szinte minden eredetiséget nélkülöző egyszerű Tasso-epigon,

aki „az Itáliai poesis’ tüzénél gyújtá meg lámpását”. E vita persze nem vetett volna egészen napjainkig fodrozó hullámokat, ha az imitációról és az eredetiségről folyó diskurzus pusztán irodalomelméleti kérdés maradt volna. Nem csupán egy költő (Zrínyi) alkotói módszeréről volt ugyanis szó, hanem az egész magyar kultúra nemzeti jellegéről, és a nagy nyugat-európai kultúrákhoz való viszonyáról. Ha megtaláljuk ugyanis azt, ami eredeti a magyar kultúrában, akkor képesek vagyunk meghatározni a magyar kultúra lényegét, és így végső soron a magyar nemzeti karakter mibenlétét.

Kiss Farkas Gábor műve tisztelgés a nagy elődök (Arany János, Klaniczay Tibor, Szörényi László, Király Erzsébet és Kovács Sándor Iván) előtt, habár a szerző, saját bevallása szerint, nem szerette volna e Herkulesek kezéből kicsavarni a dorongot. Ennek ellenére sikerült számos eredeti meglátással gazdagítani és árnyalni ezen ősök interpretációit. Kiss Farkas Gáboré az érdem, hogy világosan rámutatott arra, hogy a 19–20. századi viták

Zrínyi eredetiségéről valójában a 19–20. századi, és nem a 17. századi irodalom problémái voltak. Az eredetiség „nem volt elengedhetetlen következménye, értékképző eleme a képzelet önálló használatának, az újszerű invenciónak a 17. században” – állapítja meg találóan a szerző (12.). Az *originalitas* fogalma a klasszikus poétikában-retorikában nem is létezett, az *originalis* szót pedig először (a kései keresztény szerzők) az eredendő bűn jelzőjeként használták. Az *originalité* szó a francia nyelvben csak 1699-ben bukkant fel először. Jelentése: *különös, bizar*; és ekkor még inkább pejoratív, semmint pozitív mellékönyvéje volt.

Az eredetiség előtti korok szövegei *par excellence* megfelelnek az autopoetikus irodalom kritériumainak. Az irodalom önmagába zárt világ. A szerzők egymás szövegeit olvassák és írják újra. Ekkor még senkit nem érdekel, milyen lehetett egy harctéri összecsapás, egy konkrét ostrom, egy kivételes hős a valóságban, hanem csak az, hogy miként ábrázolta azt egy adott költő. Igazi intertextuális paradicsom. Nem csoda hát, ha a posztmodern irodalomelmélet-írók is előszeretettel foglalkoztak az imitáció elméletével. Kiss Farkas Gábor üdítően röviden és világosan (*breviter et clariter*) foglalja össze ezen elméleteket, melyek közül számomra Thomas M. Green koncepciója bizonyult a legrokonszenvesebbnek és a leghasználhatóbbnak. Green szerint az imitáció 16–17. századi sikere a történeti tudat megjelenésével és annak a félelemnek az előretörésével magyarázható, hogy teljes egészében lehetetlen visszahozni a régi szövegek hajdnavolt értelmét/jelentését. Bevallom, a többi elmélet néha túlírt szórászhasonlatnak és a szavakkal való öncélú büvészkedésnek tűnt számomra, de Kiss Farkas Gábor tekintettel volt olvasójára, és sikerült frappáns rövidséggel összefoglalnia ezen írássok lényegét.

A könyv két első fejezetében a szerző a reneszánsz és a barokk imitáció elméletéről szóló, nagyon is hiányzó magyar tanulmányt írta meg Bán Imre programadó tanulmányának több mint negyedszázados visszhangjaként (*Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája*, [Bán, 1975]). A következő két fejezetben (*Az imitáció elmélete és gyakorlata a Szigeti veszedelemben, Imitáció és petrarkizmus Balassi költészetében*) immár az imitáció gyakorlatáról olvashatunk. Ha Aranytól azt tanulhattuk meg, hogy Zrínyi *mit* imitált, akkor Kiss Farkas Gábortól azt, hogy *miként*. Külön érdeme a szerzőnek, hogy az imitált helyek pusztá felsorolásán túl, általában értelmezést is társít a párhuzam felmutatásához. (Lásd például a Cumilla–Dido vagy a Juranics és Radivoj–Nisus és Euryalus párhuzam elemzését: 42–43., 77–81.). A párhuzamos *locusok* bravúros bemutatásait olvasva azért ott motoszkált bennem a kérdés, hogy a hasonlóságok és ellentétek keresése vajon meddig tágítható? Vajon ez a végtelen szemiozsis (à la Kristeva et Derrida) nem csapda-e (Umberto Eco)? Hisz fennáll a veszélye annak, hogy a hasonlósági elven működő interpretációs módszer magával ragadja az értelmezőt, és mindent mindennel összehasonlít, annak ellenére, hogy nem biztos, hogy minden, ami hasonlít valamire (vagy épp annak ellentéte), kapcsolatban is van azzal a valamivel. Vajon Cumilla azért száraz, mint fű-fa télen, mert az Adoniszért síró Vénusz vénái is kiszáradnak? (47.) Vajon nem csak mi látunk összefüggést ott is, ahol nem kellene? Persze a hasonlóságok megállapítása mindig az értelmező rátermettségén és erudícióján múlik, de vajon meddig tart az értelmezés, és hol kezdődik a túlértelmezés? Meddig értelmezésre váró textus a szöveg, és honnan már csak *pretextus*? Azaz, meddig

hagyom, hogy a szöveg beszéljen, és honnan beszélnek már csak én, az előregyártott elképzeléseimhez erőszakosan odahajlított szöveget ürügyként használva saját megszólalásomhoz?

Nos, Kiss Farkas Gábor könyvét olvasva, a korábbi olvasmányélményeimből táplálkozó rosszkedvem tele tündöklő nyárrá változott át. Az általa bemutatott imitációs párhuzamok nem erőltetettek, és egyéb meggyőző érveket is hoz annak bizonyítására, hogy Zrínyi valóban olvasta is azoknak a műveknek, azoknak a helyeit, melyeknek nyomai kimutathatók a *Szigeti veszedelem*-ben, vagy Zrínyi más műveiben. Legkézenfekvőbb természetesen ez ügyben Zrínyi könyvtárát megvizsgálni. Kiss Farkas Gábor számos esetben meg is találta azokat a Zrínyi-aláhúzásokat tartalmazó köteteket, melyekből Zrínyi imitált. Végtelen türelemmel végzett barkácsolás ez mind Zrínyi, mind Kiss Farkas Gábor részéről, de az eredmény annál látványosabb és főleg hasznosabb a jövő kutatógenerációi számára. E fejezet egyik nagy érdeme, hogy sikerül a szerzőnek kimutatni azt, hogy Zrínyinél a korban használt és az iskolában is oktatót imitációs technikák egész tárháza fellelhető. Bevallom, jómagam is meglepődtem, hogy a temérdek katonai és közszolgálati feladat végzése közben mikor volt Zrínyinek ideje ilyen mennyiséget, ilyen figyelmesen elolvasni és kijegyzetelni.

Végezetül néhány technikai és szövegszerkesztői megjegyzés. Az már az első laptól nyilvánvaló, hogy Kiss Farkas Gábor könyve írása közben az eruditus Zrínyi-kutatót képzelte maga elé mintaovalóként. A nyilvános könyvpiacra kerülő könyv esetében azonban számolni kell (szakkönyv esetében, ha nem is tömegekkel, de) a művelt közönség olyan szakembereivel is, mint a történész vagy hadtörténész Zrínyi kutatókkal, és nem utolsó

sorban egyetemi hallgatókkal. Nos, ezek számára nem biztos, hogy minden rövidítési és jegyzetelési technika egyértelmű lesz majd. A 186. lapon a 3. jegyzetben a következő áll: ZK n. 278 (BZ, 226). A szerző itt *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, írták és összeállították Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovszky Géza, szerk. Klaniczay Tibor, Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, Budapest, 1991 (*Zrínyi-Könyvtár IV*) című kiadvány 278-es tételére hivatkozik, mely Lucanus *De bello civili* 1539. évi lyoni kiadásának leírását tartalmazza. A BZ 226 rövidítés pedig a Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár (Nacionalna i Sveučilišna Biblioteka) Zrínyi-gyűjteményének a jelzete. Igaz, a rövidítésjegyzékből megtudjuk, hogy a ZK a *Bibliotheca Zriniana* című kötetre vonatkozik (jóllehet a magyar szakirodalomban ezt a sorozat, a Zrínyi-könyvtár rövidítésére is szokták használni), de a 209. lapon a BZ rövidítés, már a ZK rövidítés helyett áll, azaz, nem a zágrábi Zrínyi-különgyűjteményre, hanem a kötetre vonatkozik. Egy tapasztalt Zrínyi-kutató, ha fellapozza a *Bibliotheca Zriniana* című kötetet, nyomban rájön a zavar okára, de az egyszeri olvasó nem biztos, hogy tudni fogja, miről van szó. A 139. lap 14. jegyzetében ismét ZK áll a kötet rövidítéseként, de a 112. lap 8. jegyzetében immár BZ, melynek feloldását hiába keressük a rövidítésjegyzékben. A 113. lap 10. jegyzetében már csak annyi áll, hogy a „Zrínyi-könyvtár katalógusa,” azt már az olvasónak kell kideríteni, hogy melyik katalógusról van szó. Természetesen a *Bibliotheca Zriniana*-ról, annak is a 284. lapjáról, ahol Gabriel Rollenhagen *Nucleus Emblematum* című könyvét ismertetik a szerzők.

A 188. lap 14. jegyzetében találkozunk a ZL rövidítéssel. A rövidítésjegyzékből meg-

tudhatjuk, hogy Zrínyi Miklós *Válogatott levelei*, kiad. Bene Sándor és Hausner Gábor, Balassi, Budapest, 1997 (*Régi Magyar Könyvtár, Források* 6) című kiadványról van szó. Csakhogy a 139. lap 17. jegyzetében nem a rövidítést találjuk, hanem az egész címleírást, a 182. lap 71. jegyzetében meg ugyanaz a könyv már más címmel szerepel: Zrínyi Miklós *Levelei* [nem válogatott], kiad. Bene Sándor és Hausner Gábor, Bp., 1997. A 23. lap 1. jegyzetében a *FilK* rövidítés található, mely azonban a rövidítésjegyzékben nincs feloldva. Ki lehet találni természetesen, hogy a *Filológiai Közlöny*ről van szó, de ennek az irodalmárok közt a bevett rövidítése: FK.

Ezeket az apró zavarokat természetesen nem az ünneprontás kedvéért soroltam fel. Csupán a jövőendő olvasót szerettem volna figyelmeztetni, hisz számomra is csupán annyi bosszúságot okoztak, hogy néha megakasztották lelkes olvasásomat. A kötet utolsó fejezete, amolyan függelékként, a *Szigeti veszedelem* epikus párhuzamairól készült lista. Valószínűleg a legteljesebb és leg részletesebb, ami eddig készült. A szerző ezzel kitűnőre teljesítette azt a szemináriumi feladatot, amit még másodéves egyetemi hall-

gató korában kapott Kovács Sándor Ivántól: gyűjtse össze „Zrínyi költői műveinek – azóta is – készülő kritikai kiadása számára” a latin nyelvű forrásokat. Zrínyi prózai munkái már több kritikai kiadásban is megjelentek, de költői műveinek (és leveleinek) mostoha sors jutott ezen a téren. Egy kritikai kiadás megjelentetéséhez természetesen komoly előmunkálatokra van szükség. Nos, úgy vélem, hogy ezeket az előmunkálatokat Kovács Sándor Iván *A lírikus Zrínyi* című könyvével, valamint Kiss Farkas Gábor jelen munkájával kimerítően elvégezték. Szakmailag, szerintem, minden készen áll arra, hogy végre Zrínyi költői művei is megjelenhessenek egy komoly kritikai kiadásban. 2014 Zrínyi-émlékév. Kitűnő alkalom arra, hogy e kritikai kiadás munkálatai elkezdődjenek, talán épp Kiss Farkas Gábor vezetésével. (*Kiss Farkas Gábor: Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában. Budapest: LHarmattan, 2012., 298 p.*)

Nagy Levente
irodalomtörténész

Eötvös Loránd Tudományegyetem

HIVATKOZÁS: Bán Imre (1975): Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája. *Filológiai Közlöny* 21, 374–386.

The Hungarian Historical Review

Egy tudományág működésének legfontosabb intézményi feltételei közé tartoznak – a tanárszék és kutatóintézetek, s a szakmai társaságok mellett – a szakfolyóiratok. Ezek köre, irányultsága és szakmai színvonala jelentős mértékben meghatározza az adott tudományterület nivóját és fejlődését. Ezért is érdemel kitüntetett figyelmet minden ilyen kezdeményezés. A tudományos hatás még inkább jelentős lehet, s az érdeklődés különösen in-

dokolt, ha angol nyelvű folyóiratról van szó, mint a nemrég útjára indított *Hungarian Historical Review* (HHR) esetében. A lapról írott e rövid beszámoló célja nem lehet az egész, s különösen nem a már megjelent vagy tervezett számok írásainak részletes bemutatása, ehelyett négy szempontot emelünk ki. Először a folyóirat működésével kapcsolatos néhány alapvető információ számbavételére kerül sor, mint például a kiadó intézmény és a szerkesztőség összetétele. Másodszor a kiadvány elődeit ismertetjük, hiszen az új kezdeményezés csak az előzmények tudatában

érthető meg, tekintve a Magyarországon korábban megjelent angol nyelvű történelmi folyóiratokkal kapcsolatos meglehetősen fájó tapasztalatokat. Harmadszor, a lap céljairól és betöltendő funkcióiról lesz szó, valamint azokról a veszélyekről és buktatókról, melyeket egy ilyen vállalkozás magában rejt. Végül pedig az eddig megjelent két duplaszám alapján röviden a szerkesztők mindennapi munkája során felmerülő néhány fontos problémára világítunk rá.

Ami a folyóirattal kapcsolatos alapvető információkat illeti, a HHR-t a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete indította útjára 2012-ben, és negyedévenként jelenik meg. Eddig két duplaszám került kiadásra, egy a várostörténetről, egy pedig a migrációtörténetről. Idén a tervek szerint négy lapszám fog napvilágot látni, melyek tematikái sorrendben a következők: a reformáció, az Anjou-ház a középkori Közép-Európában, etnikumok és határok, valamint az Erdélyi Fejedelemség története a 17. században. A későbbi tervek között szerepel a családtörténet, továbbá egy, a *történelemgyártás (fabricating history)* nevet viselő téma. A folyóiratnak van könyvkritikai rovata is, ami egyébként elhanyagolt műfaj a magyar történetírásban. A főszerkesztő Fodor Pál, a Történettudományi Intézet igazgatója, és az Oszmán Birodalom történetének neves szakértője. A szerkesztők Erdélyi Gabriella, Horváth Sándor, Klement Judit, Novák Veronika és Pálosfalvi Tamás, akik mind a történészek fiatalabb generációjához tartoznak. A szerkesztőség munkáját nemzetközi tanácsadó testület és szerkesztőbizottság is segíti. A kiadvány az interneten is elérhető (URL). Két rövid megjegyzés kívánkozik ide: a magyar történészek körében régóta elterjedt nézet, hogy a Történettudományi Intézet nem töl-

ti be megfelelően a neki szánt szerepet. Több tekintetben kiemelt helyzetben van: például rendelkezik a kutatók kritikus tömegével, akiknek nem kell akkora óraszámmal megbirkózniuk, mint az egyetemi oktatóknak, s ennél fogva alkalmasak arra, hogy akár nagyobb projekteket is véghezvigyenek, mint például kézikönyvek szerkesztését vagy éppen egy angol nyelvű folyóirat kiadását. Ennek ellenére az elmúlt néhány évtizedben elért eredmények meglehetősen szerények voltak az ilyen átfogó, közös munkák tekintetében. E kiadvány elindítása ígéretes jele annak, hogy az intézet új vezetősége kész felvállalni az ilyen jellegű feladatokat. Egy másik reménykeltő fejlemény, hogy a lap szerkesztőbizottsága üdítően sokszínű, ami a tagok kiválasztását és munkahelyeit illeti, különösen a magyar történettudomány vezető fórumai esetében korábban kialakult szokásokhoz képest.

Nagyon fontos, hogy szó essék a kiadvány elődeiről, hiszen a korábbi próbálkozások még mindig kísértének, ha új, angol nyelvű történelmi folyóirat létrehozására történik kísérlet Magyarországon. Ahogyan azt korábban jeleztük, a magyarországi angol nyelvű történelmi lapok története kudarcokkal teli. A Magyar Tudományos Akadémia *Acta Historica*-ját 1951 és 1989 között adták ki, részben angol nyelven (a többi tanulmány németül és franciául íródott). Összesen harmincöt évfolyam jelent meg, ami első pillantásra figyelemre méltó teljesítménynek tűnik, ámde a folyóiratnak voltak olyan jellemzői, melyek megakadályozták, hogy neves, nagy tekintélyű kiadvánnyá váljon. Tulajdonképpen olyan tanulmányok gyűjteménye volt, melyek korábban már magyarul megjelentek más tudományos folyóiratokban. Ezenkívül az MTA hierarchiája nagyban befolyásolta, hogy ki jelentetheti meg írását az *Acta Histo-*

ricá-ban, vagyis nem létezett független szerkesztési politika. Rendszertelenül került kiadásra, nagy csúszásokkal, és – hosszas vergődés után – 1989-ben meg is szűnt.

A két másik előd, a *Danubian Historical Studies* és a *History and Society in Central Europe* már sokkal igényesebb szerkesztési gyakorlatot követett, de egyaránt fájóan rövid élettartamú volt. Előbbi 1987 és 1988 között, míg utóbbi 1991 és 1994 között jelent meg – tulajdonképpen mindkét folyóirat esetében csak néhány lapszám került kiadásra. Ezek a sikertelen kísérletek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az elmúlt két évtizedben egyetlen történéshoz, történelemszoportnak vagy kiadónak sem volt bátorsága új kezdeményezés megindításához. Ebből kifolyóan a szerkesztők a HHR esetében nem támaszkodhatnak nagy múltú, nagy tekintélyű elődökre, úgyszólván a semmiből kell megteremteniük a kiadványt.

Miért van szükség erre az új folyóiraatra? Sokaknak egyértelmű lehet a válasz: azért, hogy a magyar történetírás eredményei elérhetővé váljanak a szélesebb nemzetközi közönség számára. Valószínűleg ez az, amire a HHR-t pénzügyileg támogatók elsősorban gondolnak, és ez a célkitűzés megjelenik a kiadvány – szerkesztősége által összeállított – ismertetőjében is. Ez teljességgel helyénvaló törekvés, ám nem lehet elég ahhoz, hogy olyan lap jöjjön létre, melyet érdemes rendszeresen forgatni. Sőt ennél tovább is mehetünk: ha döntően ez a cél lebegne a szerkesztők szeme előtt, az még akár káros is lehetne a magyar történetírás nemzetközi beágyazódására nézve. Kissé nyersen fogalmazva: azok a kollégák, akiknek nem sikerül neves nemzetközi folyóiratoknál megjelentetni írásaikat, megpróbálhatják a hazai tudományos életben elfoglalt pozíciójukat kihasználva a HHR-

ben kiadatni azokat, ahogyan az az *Acta Hungarica* esetében is történt évtizedekkel ezelőtt. Így a HHR tulajdonképpen az igazi nemzetközi beágyazódás pótlékává válna. Erre a veszélyre már Kontler László, a tanácsadói testület tagja is felhívta a figyelmet a lap első szakmai bemutatóján.

Hogyan lehet ezt a veszélyt elkerülni? A legjobb módja ennek az, ha a magyar határon túl élő szerzők felé is nyit a folyóirat. Ezt szélesebb körű, regionális vagy akár globális relevanciájú viták és lapszámok kezdeményezésével lehetne elérni, melyek Magyarországon kívüli kutatók érdeklődését is felkelthetik. A különböző célok közötti helyes egyensúly megteremtéséről van szó: a kiemelkedő magyarországi tudományos eredmények egyszerű közlése mellett a szerkesztőknek túl kell lépniük az országhatárokon, új témákat kell kezdeményezniük, saját tudományos agendát kell teremteniük, és ezáltal mércét kell kínálniuk a hazai közönségnek is. Ígéretes, hogy a két eddig megjelent lapszám egyértelműen ebbe az irányba mozog, és a szerkesztőkkel való személyes beszélgetésekből is kiderült, hogy a nemzetközi tudományos élet még több képviselőjének figyelmét szeretnék felhívni a kiadványra.

A tanulmányok és bírálatok szerzőinek keresése, valamint a folyóirat sikeres marketingje és hatékony szerkesztőbizottság létesítése mellett két további olyan fontos kérdés van, melyben véleményünk szerint a szerkesztői stratégia további átgondolása szükséges. Először is, a szerkesztők szigorúan tematikus lapszámok kiadása mellett döntöttek. Ennek az irányvonalnak számos előnye van, mint például az, hogy ily módon a szerkesztőségi munka jelentős részét átvállalják a konferenciák szervezői, ahonnan a tematikus számok gyakran kiindulnak. Ugyanakkor a folyóirat

így kevésbé lesz élő és lendületes, a szerkesztőket pedig megakadályozza abban, hogy – a fent jelzett módon – reagáljanak az aktuális tudományos vitákra, és állandó fórumot létesítsenek a kritikus gondolkodású történészeknek. Mindezeket figyelembe véve véleményünk szerint komoly érvek szólnak a tematikus és a nem tematikus kiadások kombinációja mellett. Másodszor, a szerkesztők, úgy tűnik, tisztán előfizetéses alapon kívánják terjeszteni a folyóiratot. Véleményünk szerint egy korlátozott nyílt hozzáférésű (*limited open access*) lap életképebb megoldás lehetne. Ez nem zárná ki a könyvtárak előfizetését, melyek – realiztikusan szemlélve – az egyedüli számottevő előfizetői bázisát jelenthetik a lapnak; ugyanakkor online módon szélesebb közönség is tudná olvasni a folyóiratot – illetve annak egyes részeit, meghatározott ideig tartó embargó után –, ami hosszú távon több intézményi előfizetőt is hozna.

Az utóbbi megjegyzések szerény javaslatnak tekintendők, és nem vonják kétségbe azt a hatalmas és kitűnő munkát, amelyet a szerkesztők eddig véghezvittek. Inkább arra

próbálják felhívni a figyelmet, hogy a jó folyóiratok mindig fejlesztés alatt állnak. A szerkesztők munkája nyomán, s persze elsősorban a szerzők közreműködése által alakulnak. A HHR jövőbeni sorsa nagyban függ az innovatív történészek abbéli hajlandóságától, hogy írásaikkal hozzájáruljanak a kiadvány megjelentetéséhez. Egyértelmű jelek mutatnak arra, hogy a szerkesztők számítanak az ilyen típusú, Kelet-Közép-Európával foglalkozó szerzőkre, sőt, erőfeszítéseket tesznek az ő megnyerésükre (*The Hungarian Historical Review. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. New Series. Kiadja negyedévente az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, Budapest. Főszerkesztő: Fodor Pál. Szerkesztők: Erdélyi Gabriella, Horváth Sándor, Klement Judit, Novák Veronika, Pálosfalvi Tamás. ISSN 2063-8647, ISSN 2063-9961 [Online]*).

Tomka Béla

DSc, egyetemi tanár

Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézet

URL: <http://www.hunghist.org/>

CONTENTS

The First Centenary of the Great War

Guest Editor: Dániel Szabó

Dániel Szabó: Introduction	1282
Iván Bertényi Jr.: “At last!” Why Was Albert Apponyi for the War in 1914?	1283
Tibor Hajdu: The Alternatives of the Trianon Treaty	1295
Ferenc Pollmann: The Myth of the Schlieffen Plan	1304
Dániel Szabó: The Historiography of the Great War	1312

Study

Ferenc Gábor Soltész – Márton Soltész: The First Prize Medal from the Hungarian Academy of Sciences	1318
Erzsébet Teréz Varga: Can Consumption Tax Be a Direct Tax?	1325
Zoltán Csizmadia: Theoretical Foundation of the Empirical Research of Social Conflicts—New Viewpoints and Directions	1332
Imre Vincze: Riding the Tiger	1345
Gyula Bencze: How to Ride On Scientific Performance?	1350
Andrea Lugasi: Risk Factors of Food Supplements	1354
András Gelencsér: Black Carbon Particles in the Global Atmosphere— From Exhaust to Climate Change	1366
Attila Süli: Áron Gábor (1814–1849). Major Áron Gábor, Founder of the Szekler Artillery Was Born 200 Years Ago	1375
János Péntek: A Short Account of the First, 2007–2014 Period of the Kolozsvár Regional Committee of MTA	1383

The Scientists of the Future

Introduction (<i>Rita Kiss</i>)	1388
National Program for Excellence—“Together for Science” (<i>Melinda Dobozi</i>)	1388

<i>Outlook</i> (<i>Júlia Gimes</i>)	1394
---	------

<i>Book Review</i> (<i>Júlia Sipos</i>)	1397
---	------

Ajánlás a szerzőknek

1. A *Magyar Tudomány* elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért főleg olyan dolgozatokat közöl, amelyek a tudomány egészét érintik, vagy érthetően mutatják be az egyes tudományterületeket. Közlünk témaösszefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület újabb eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket és szakmai szempontú könyvismertetőket, de lapunk nem szakfolyóirat, ezért a szerzőktől közérthető, egy-egy tudományterület szaknyelvét mellőző cikkeket várunk.

2. A kézirat terjedelme általában ne haladja meg a 30 000 leütést (ez szóközökkel együtt kb. 8 oldalnak felel meg a *Magyar Tudomány* füzetekben); ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat is tartalmaz, kérjük, arányosan csökkentsék a szöveg mennyiségét. Beszámoló, recenzio terjedelme ne haladja meg a 7–8000 leütést. A teljes kéziratot MS Word .doc vagy .rtf formátumban interneten vagy CD-n kérjük a szerkesztőségbe beküldeni.

3. Másodközlésre csak indokolt esetben, előzetes egyeztetés után fogadunk el dolgozatokat.

4. Legfeljebb tíz magyar kulcsszó és a közlemény címének angol fordítását külön oldalon kérjük. A cím után a szerző nevét, tudományos fokozatát, munkahelye pontos nevét, s ha közölni kívánja, e-mail címét kell írni. Külön lapon kérjük azt a levelezési és e-mail címet, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

5. Szövegközi kiemelésként dőlt (*italic*), (esetleg félkövér – **semibold**) formázás alkalmazható; r i t k í t á s, VERZÁL, KISKAPITÁLIS (SMALL CAPITALS, KAPITÁLCHEN) és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kérjük megadni.

6. Az ábrák érkezhetnek papíron, lemezen vagy e-mail útján. Kérjük a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; formátuma B5 – tehát ne használjanak színeket, és vegyék figyelembe a fizikai méreteket. Általában: az ábrák

és magyarázataik legyenek egyszerűek, áttekinthetők. A képeket lehetőleg .tif vagy .jpg formátumban kérjük; fekete-fehérben, min. 150 dpi felbontással, és nagyságuk ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A szövegben tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

7. A hivatkozásokat mindig a közlemény végén, ábécé-sorrendben adjuk meg, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve – Balogh, 1957; Feuer et al., 2002). Ha azonos szerző(k)től ugyanazon évben több tanulmányra hivatkoznak, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Különösen ügyeljenek a bibliográfiai adatoknak a szövegben és az irodalomjegyzékben való egyeztetésére! Kérjük: csak olyan és annyi hivatkozást írjanak, amilyen és amennyi elősegíti a megértést. Számuk ne haladja meg a 10–15-öt.

8. Az irodalomjegyzéket ábécé-sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek esetében: Feuer, Michael J. – Towne, L. – Shavelson, R. J. et al. (2002): Scientific Culture and Educational Research. The Educational Researcher. 31, 8, 4–14.

- Könyvek esetében: Rokkan, Stein – Urwin, D. W. – Smith, J. (eds.) (1982): The Politics of Territorial Identity: Studies in European Regionalism. Sage, London

- Tanulmánygyűjtemények esetében: Halász Gábor – Kovács Katalin (2002): Az OECD tevékenysége az oktatás területén. In: Bábosik István – Kárpáthi Andrea (szerk.): Összehasonlító pedagógia – A nevelés és oktatás nemzetközi perspektívái. Books in Print, Budapest

9. Havi folyóirat lévén a *Magyar Tudomány* kefelevonatokat nem küld, de elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelés során szükséges apró változtatásokat a szerző időpontegyeztetés után a szerkesztőségben ellenőrizheti.

Ajánlás a szerzőknek

1. A *Magyar Tudomány* elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért főleg olyan dolgozatokat közöl, amelyek a tudomány egészét érintik, vagy érthetően mutatják be az egyes tudományterületeket. Közlünk témaösszefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület újabb eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket és szakmai szempontú könyvismertetőket, de lapunk nem szakfolyóirat, ezért a szerzőktől közérthető, egy-egy tudományterület szaknyelvét mellőző cikkeket várunk.

2. A kézirat terjedelme általában ne haladja meg a 30 000 leütést (ez szóközökkel együtt kb. 8 oldalnak felel meg a *Magyar Tudomány* füzetekben); ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat is tartalmaz, kérjük, arányosan csökkentsék a szöveg mennyiségét. Beszámoló, recenzio terjedelme ne haladja meg a 7–8000 leütést. A teljes kéziratot MS Word .doc vagy .rtf formátumban interneten vagy CD-n kérjük a szerkesztőségbe beküldeni.

3. Másodközlésre csak indokolt esetben, előzetes egyeztetés után fogadunk el dolgozatokat.

4. Legfeljebb tíz magyar kulcsszó és a közlemény címének angol fordítását külön oldalon kérjük. A cím után a szerző nevét, tudományos fokozatát, munkahelye pontos nevét, s ha közölni kívánja, e-mail címét kell írni. Külön lapon kérjük azt a levelezési és e-mail címet, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

5. Szövegközi kiemelésként dőlt (*italic*), (esetleg félkövér – **semibold**) formázás alkalmazható; r i t k í t á s, VERZÁL, KISKAPITÁLIS (SMALL CAPITALS, KAPITÁLCHEN) és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kérjük megadni.

6. Az ábrák érkezhetnek papíron, lemezen vagy e-mail útján. Kérjük a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; formátuma B5 – tehát ne használjanak színeket, és vegyék figyelembe a fizikai méreteket. Általában: az ábrák

és magyarázataik legyenek egyszerűek, áttekinthetők. A képeket lehetőleg .tif vagy .jpg formátumban kérjük; fekete-fehérben, min. 150 dpi felbontással, és nagyságuk ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A szövegben tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

7. A hivatkozásokat mindig a közlemény végén, ábécé-sorrendben adjuk meg, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve – Balogh, 1957; Feuer et al., 2002). Ha azonos szerző(k)től ugyanazon évben több tanulmányra hivatkoznak, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Különösen ügyeljünk a bibliográfiai adatoknak a szövegben és az irodalomjegyzékben való egyeztetésére! Kérjük: csak olyan és annyi hivatkozást írjanak, amilyen és amennyi elősegíti a megértést. Számuk ne haladja meg a 10–15-öt.

8. Az irodalomjegyzéket ábécé-sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek esetében: Feuer, Michael J. – Towne, L. – Shavelson, R. J. et al. (2002): Scientific Culture and Educational Research. The Educational Researcher. 31, 8, 4–14.

- Könyvek esetében: Rokkan, Stein – Urwin, D. W. – Smith, J. (eds.) (1982): The Politics of Territorial Identity: Studies in European Regionalism. Sage, London

- Tanulmánygyűjtemények esetében: Halász Gábor – Kovács Katalin (2002): Az OECD tevékenysége az oktatás területén. In: Bábosik István – Kárpáthi Andrea (szerk.): Összehasonlító pedagógia – A nevelés és oktatás nemzetközi perspektívái. Books in Print, Budapest

9. Havi folyóirat lévén a *Magyar Tudomány* kefelevonatokat nem küld, de elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelés során szükséges apró változtatásokat a szerző időpontegyeztetés után a szerkesztőségben ellenőrizheti.